

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ М. О. ӘУЕЗОВ
АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ

шығармалары

ӨЛЕҢДЕР, АУДАРМАЛАР, ЗЕРТТЕУЛЕР

АЛМАТЫ
«ЖАЗУШЫ»
1989

Редакция алқасы:

*Ахметов З., Бердібаев Р., Дәуітов С. (жауапты шығарушы),
Қаратаев М., Қирабаев С., Найманбаев К., Сәтбаева Ш.,
Тәжібаев Ә., Шәріпов Ә.*

Алғы сөзін жазған Ш. Қ. Сәтбаева

Редакторы Мақсұт Неталиев

Байтұрсынов А.

Б 20 Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер.
(Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С.) — Алматы:
Жазушы, 1989. — 320 бет., портр., суретті.

Қазақ әдебиеті мен өнерінің көрнекті қайраткері Ахмет Байтұрсыновтың бұл шығармалар жинағына бұрын «Маса», «Қырық мысал» кітаптарында жарық көрген өлеңдері мен аудармалары және «Әдебиет танытқыш» деп аталатын зерттеу еңбегі топтастырылды.

Б $\frac{4702250201-117}{402(05)-89}$ без объявл.—89

ББК 84 Қаз 7—5

ISBN 5-605-00811-0

© «Жазушы» баспасы, 1989

(1873—1937)

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің «Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсыновтың және Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасы туралы» қаулысы республиканың рухани өміріндегі үлкен маңызды оқиға болды. Онда: «Жазықсыз жазаға ұшырап, республикада отызыншы жылдары орын алған зорлық-зомбылықтың, социалистік заңдылықты бұзудың құрбаны болған аса көрнекті қазақ ақыны Мағжан Жұмабаевтың, ірі ғалым-лингвист, әдебиет зерттеуші, тюрколог, дарынды ақын-аудармашы Ахмет Байтұрсыновтың, қазақ романының негізін салушылардың бірі, белгілі лингвист, ақын-аудармашы Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасын зерттеген комиссияның жұмыс қорытындыларын қарай келіп, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Бюросы комиссияның М. Жұмабаевтың, А. Байтұрсыновтың және Ж. Аймауытовтың қоғамдық-саяси, ғылыми-педагогикалық және әдеби қызметі туралы тарихи шындықты толық көлемінде қалпына келтіру, олардың жеке шығармаларын баспасөзде көрсетілген қателіктері мен уақытша адасуларын сын тұрғыдан зерделеу жөніндегі тұжырымдарымен келісті...» делінген. Сонымен бірге қаулыда олардың өмірі мен творчестволық қызметі туралы мақалалар сериясын жариялау, таңдамалы шығармалары мен ғылыми еңбектерін әзірлеп, басып шығару қажеттілігі атап көрсетілген.

XIX ғасырдың соңғы кезі мен XX ғасырдың алғашқы отыз жылы ішінде қазақ халқының қоғамдық-саяси, мәдени және әдеби өміріне белсене араласып, өнімді еңбек еткен, артына құнды мұра қалдырған Ахмет Байтұрсынов жоғарыда аталған қайраткерлердің қатарында көп жылдан кейін туған халқымен қайта табысты. Ол Ұлы Октябрь революциясына дейін-ақ үлкен ағартушылық қызметімен бірге, ірі ғалым-лингвист, әдебиет жинаушысы — зерттеушісі, тюрколог, бірқатар оқулық пен оқу құралдарының авторы, дарынды ақын-аудармашы ретінде кеңінен танылған еді. Оның өмірі мен қоғамдық, творчестволық қызметінде Октябрь революциясы алдында қалыптасқан қазақ интеллигенция өкілдерінің тынымсыз тынысы, әр саладағы рухани ізденістері, олардың бағыт-бағдары мен сәтті-сәтсіз нәтижелері, жеке өмірінің трагедиялық жағдайлары бой көрсетті.

Ахмет Байтұрсынов 1873 жылдың 25 январында Торғай уезінің Тосын болысында қарапайым шаруа семьясында туған. Ахметтің әкесі Байтұрсын Шошақұлы еті тірі, намысшыл, батыл, сергек адам болса керек, өйткені ол өзін қолдаушылармен бірге XIX ғасырдың 80-жылдары сол ауыл-аймақты басқарып жүрген Яковлев деген уездік бастықты сабап, оның семьясын, туған-туысқандарын, сыбайластарын қуыпты. Бұдан соң уезд басшылары ауылға жазалаушы отряд жіберіп, ағалы-інілі Байтұрсын мен Ақтасты тұтқындайды. Қазан округтік сотының жылжымалы сессия-

сы Шошақовтарды 15 жылға Сібірге жер аударуға шешім қабылдайды. Бұл сұмдық оқиғалар кезінде Ахмет он жаста екен. Бұлар баланың жастық сезіміне айрықша әсер еткен. Адамдар арасындағы мұндай қақтығыстардың, шиеленістердің әлеуметтік астарларын, толық түсініп болмаса да, қайсар әке Байтұрсын мен оның туысы Ақтастың және оларды жақтаушылардың әрекеттері жас Ахметтің қаналған халықтың ауыр тұрмысын тануына, олардың ағаттығы жолындағы ізденістеріне ой салғаны көрінеді. Ақынның «Анама хат» өлеңіндегі мына бір жолдар жас кезінде көрген, түсінген сұмдық оқиғалар әсерінен жазылса керек.

...Оқ тиіп он үшімде ой түсіріп,
Бітпеген жүрегімде бар бір жарам.
Алданып тамағыма, оны ұмытсам,
Болғандай жегенімнің бәрі харам.
Адамнан туып, адам ісін етпей,
Ұялмай не бетіммен көрге барам?!

Бұл өлең 1909 жылы ол Семей түрмесінде жатқанда жазылған сияқты. Ақын аяулы анасына деген сағынышын:

...Кетер деп «суға құлап, отқа түсіп»,
Қайғы жеп, менің үшін болма алаң! —

деген жолдармен білдіреді.

...Қаңбақ пен салмағың тең бұл бір заман
Лаж жоқ жел айдаса ермесіне.
Тайпалған талай жорға, талай тұлпар,
Тағдырдың кез болып тұр кермесіне.
Солардан жаным-тәнім ардақты емес,
Орынсыз күйзелейін мен несіне?! —

деген жолдарда да сол уақыттың күрделілігі, жазықсыз жапа шеккен саңлақтардың тынысы, сенімі сезіледі.

Әділетсіздік құрбаны болған ағалы-інілі Байтұрсын мен Ақтастың балалары енді Шошақтың кенжесі Ергазының тәрбиесінде болады, оның көмегімен 1891 жылы Торғайдағы екі кластық орыс-қазақ училищесінде оқиды. Кейін Ахмет Орынборға барып мұғалімдер мектебіне түсіп, оны 1895 жылы бітіреді. Бұл жылдары Торғай, Орынбор өлкесінде ұлы педагог әрі жазушы Ыбырай Алтынсарин негізін қалап кеткен игі дәстүрлері бар мектептер жұмыс істегені белгілі. Осы үлгідегі мектептерде оқып, жүйелі білім, тәрбие алған Ахмет 1896-1907 жылдары Ақтөбе, Қостанай және Қарқаралы уездеріндегі ауылдық және болыстық мектептерде екі кластық училищелерде мұғалім болып қызмет атқарады. Сөйтіп, ол сол кездегі қазақ қоғамына ең бір қажет және кең шеңберде дамуға бет алған ағартушылық, демократтық қозғалысқа белсене араласады. Ол орыс-қазақ мектептерінде, семинарияларда педагог бола жүріп, қоғамдық әлеуметтік өмірге үңілді, айналаға білім-ғылым таратудың тиімді жолдарын қарастырды, қазақ тілі және әдебиетінің тарихымен, теориясымен шұғылданды, алғашқы оқулықтар мен оқу құралдарын жазып, халықтың көркем сөз

мұрасын жинау, жүйелеу, зерттеу ісіне араласты, баспасөзге мақалалар жазды, өлең шығарды, аударма жасады.

Қарқаралыда мұғалім болып жүргенде әділетсіздікке, патша өкіметінің саясатына қарсы наразылық білдірушілер қатарында болғаны үшін Ахмет Байтұрсынов бақылауға алынады да, 1909 жылы июльде Семей түрмесіне қамалады. Кейін оны қазақ жерінен тысқары жерлерге жер аударуға үкім шығарылып, 1910 жылдың мартынан 1917 жылдың соңғы айларына дейін Орынбор қаласында тұрады. Бірақ ол бұл кезеңде де өзінің қоғамдық-саяси, мәдени және әдеби өмірге араласуын тоқтатпайды. 1911 жылы Орынборда оның «Маса» атты өлеңдер және аударма мысалдар жинағы басылады. 1913 жылдың мартынан бастап «Қазақ» атты апталық газет ұйымдастырып, 1917 жылдың сентябріне дейін оның редакторы болып істейді.

«Қазақ» газеті бетінде қазақ халқының қоғамдық және мәдени мүдде-қажеттіктерін батыл сөз еткен материалдар жиі басылған. Сондықтан да ол өз дәуірінің беделді органы саналған. Алғашқы шыққан жылының соңында-ақ оның 3000-нан астам жаздырып алушысы болған, ал жабылар алдында өзінің баспаханасы, кітапханасы жұмыс істеген және тиражы 8 мыңға жеткен.

«Қазақ» газеті соңғы кезге дейін кертартпа ұлтшыл-буржуазиялық басылым ретінде сипатталынып келді. Мұның сынаржақтылығы қазір белгілі болып отыр.

«Қазақ» газеті бетінде басылған қоғамның әлеуметтік, саяси өміріне қатысты кейбір материалдар, ел билеушілердің озбырлығын, паракорлығын әшкерелеген мақалалар ресми орындардың наразылығын тудырып, олар газет редакциясын үнемі бақылауға алып, тінтулер жүргізіп отырған. Губернатор мен жандарм бастығы Ахмет Байтұрсыновты бірнеше рет жауапқа тартып, айып салған. Мысалы, «Қазақ» газетінің 1914 жылғы 80-санында Ахмет Байтұрсынов жазған бас мақалада Қазақ аймағын басқару ережелері қатты сындалғаны үшін Орынбор губернаторы Сухомлинов редакторды 1500 сом штраф төлеу немесе үш айға тұтқындау туралы шешім қабылдайды. 1500 сом төлеу газет тағдыры үшін ауырлыққа түсетін болғандықтан А. Байтұрсынов денсаулығының нашарлығына қарамастан полицияға өзі барып, айып төлеуден бас тартатынын, түрмеде отыруға дайын екендігін айтады, 20 октябрьде ол түрмеге алынады. Бұл жағдай туралы хабар тарасымен-ақ газет оқушылары ақша жинап, айыпты төлеп, 5 күннен кейін А. Байтұрсыновты түрмеден босатып алады, сөйтіп 1916 жылы да газет 3000 сом айып төлеген, солардың бәрін де газеттің оқушылары, тілектестері көтерген. Олар Байтұрсыновты тұтқынға алғызбай, басылымды жаптырмай, аса ізгі мінездер танытқан.

А. Байтұрсынов басқаруымен шығып тұрған «Қазақ» газеті қазақ халқының рухани, мәдени тарихында үлкен орны бар басылым болды. 1923 жылы Мұхтар Әуезов: «...Қазақтың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына түгелімен ой түсіріп, өлім ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі таңның салқын желіндей шиырықтырған, етек-жеңін жиғызған

«Қазақ» газеті болатын. Ол газетінің жаны кім еді? Ішіндегі қажымайтын қайрат, кемімейтін екпін кімнің екпіні еді? Ол екпін ұйықтаған қазақты айқайлап оятуға заман ерік бермеген соң «Маса» болып талай ызындап «оятамын» деп ұзақ бейнетті міндет қылып алған, Ахаңның екпіні болатын» — деп жазған-ды. «Қазақ» газеті 1917 жылдың июль айынан «Алаш» ұйымының ресми органына айналды да, көп ұзамай Торғай облыстық Советтері съезінің шешімімен жабылды. 1917—1919 жылдары Ахмет осы ұлтшылдық ұйымның басы-қасында болды. Одан өз еркімен 1919 жылдың мартында бойын аулақ салып, бұрынғы түсінбеушіліктерінен арылып, еліне адал қызмет ету ниятымен сол кезде жер-жерде орнатылып жатқан совет үкіметінің жауапты қызметтеріне араласты. 1919 жылдың 4 апрелінде «Известия» газетінде «Алашорданың» бұрынғы басшылығы мен мүшелеріне кешірім жарияланып, олардың совет қызмет орындарында адал пайдалы еңбек етуіне мүмкіндік берілді.

1919 жылдың 24 июнь күні РСФСР Халық Комиссарлар Советі, Қырғыз (Қазақ) өлкесін басқару жөніндегі әскери революциялық комитет құру туралы қаулы қабылдап, оның председатели етіп тәжірибелі қызметкер С. С. Пестковскийді тағайындады, ревкомның мүшелері болып Сейтқали Меңдешов, Бақытжан Қаратаев, Ахмет Байтұрсынов, Мұхамедияр Тұнғаншин, В. Л. Лукашев, Әліби Жангелдин бекітілді.

Ревком жұмыстарының барысы, экономикалық және ағарту ісіндегі қиыншылықтар туралы мән-жайды хабарлау үшін С. С. Пестковский мен А. Байтұрсынов В. И. Лениннің қабылдауында болған. Олардың хабарларын зейін қоя тыңдағаннан кейін ұлы көсем оларға қазақ аймағын басқаруға қатысты қаулылар дайындау қажеттігі және оны қазақ тіліне аудару туралы ақыл-кеңес береді. Мұндай маңызды деректер Ахмет Байтұрсыновтың ұлы көсем В. И. Ленинді көрген, жүздескен, ақыл-кеңесін естіп, одан рух алған санаулы қазақ қайраткерлерінің бірі болғанын дәлелдейді.

Ахмет Байтұрсыновтың өмірі мен қызметінің белгілі бір кезеңіне маныз беріп, оны өсіріп тұрған бір уақиға оның 1920 жылдың 4 апрельінде РКП(б)-ның Орынбор Комитетіне партия мүшелігіне алуды өтініп берген арызы. Онда былай делінген:

«РКП(б) ОРЫНБОР КОМИТЕТІНЕ

Ғасырлар бойы езгіде болып келген қырғыз халқын азат етудің жолдарын көп уақыт іздеуден кейін мен мынандай тоқтамға келдім:

1. Азат етілген қырғыз халқы қаналған адамзаттың бүкіл басқа бөлігімен бірге ғана, яғни дүниежүзілік революция, дүниежүзілік федерация арқасында ғана бақытқа жете алады.

2. Таптар мен ұлттарды іс жүзінде толық азат етуге өзінің алдына тікелей мақсат етіп қойған және оны ішінара жүзеге асырған интернационалдық Коммунистік партиясынан басқа ешқандай партия мұны жасай алмайды.

3. Шынайы еңбек демократиясына өтер қажетті баспалдақ — пролетариат пен жартылай пролетариаттың толық саяси және экономикалық билігі сиялатындағы адамзаттың еңбекші қауымының диктатурасы болып табылады.

4. Бұл диктатура егер ұйымдасқан адамзаттың, еңбекші қауымының басым көпшілігі оны қолдаған кезде ғана бүкіл адамзаттың мүддесі үшін нығайып, іс жүзіне асырылмақ, сол үшін де қырғыз еңбекші халқын осы программа астына топтастыру қажет.

5. РКП(б)-ның ұлттық қатынастары саласындағы программасы, сондай-ақ Ленин жолдастың ұлттардың өзін-өзі билеу жөніндегі пікір-таластар қорытындысы бойынша баяндалған ұлттардың өзін-өзі билеу жөніндегі көзқарасы және шығыс халықтары арасындағы жұмыстарға байланысты РКП(б) Орталық Комитетінде айтылған тактикалық пайымдаулар дұрыс қолданылған кезде және дұрыс жүзеге асырылғанда қаналған ұлт ретінде халқының мүдделері қанағат таба алады.

Жоғарыда айтындарыма байланысты, оның программасын жалпы іске асыруға және атап айтқанда шығыс мәселесі бойынша программасын жүзеге асыруға көмектесу үшін Россия Коммунистік большевиктер партиясына өтуге шешім қабылдадым, ол үшін Комитеттің мені РКП(б) мүшелерінің қатарына алуын өтінемін.

Ахмет Байтұрсынов.

4 апрель, 1920 ж.»

Бұл жеке адамның өтініші қатарында қалмай, совет шындығы ықпал еткен сол тәрізді адамдардың саяси санасы қалай биіктегенін аңғартатын документ ретінде сол кездегі Қырғыз (Қазақ) автономдық Әскери-революциялық Комитетінің органы болып саналатын «Известияның» 1920 жылғы 16-шы санында жарияланды. Осы санда «Ахмет Байтұрсынов» деген мақала (В. М. — Т. бүркеншікті атпен) басылды. Онда сол кез үшін А. Байтұрсыновтың партияға кіруге берген арызының маңызы атап көрсетілді.

Алайда, ол Коммунистік партияның биік мақсаттары мен міндеттерін терең түсініп, қызу қызмет ету биігіне көтеріле алмады. Өйткені, 20-жылдардағы қоғамдық, экономикалық, саяси-рухани, мәдени өмірдегі өзекті өзгерістерді түсініп, ересше екпін, киын қопарылыс бой көтере бастаған, бірақ әлі орнығып, қалыптасып үлгірмеген жаңалықтардың мән-мазмұнын, сыр-қырларын бірден танып, оған ілесу оңай да емес-ті.

А. Байтұрсыновпен заманы, қызметі қатарлас болған революцияшыл ақын С. Сейфуллин оның туғанына 50 жыл толуына байланысты «Еңбекші қазақ» газетінде мақала жариялап, онда: «...Өзі үшін ұлтшыл болған кулардан бөлініп, Ахмет сол ұлт қамы үшін Коммунист партиясына кірді. Әрине, Ахмет Коммунист партиясында да көп бола алмады. Көп бола алмайтыны белгілі еді. Ахаң байлардың құлдығында шіріген жарлылардың айғайшысы емес, олардың шоқпаршысы емес, бірақ байын, кедейін айырмай, қазақты ғана сүйетін адал жүрек, ұлтжанды еді. Қалай болса да

жазушысы аз, әдебиеті нашар қазақ жырларына «Оқу һәм тіл құралдарымен» қылған қызметі таудай», — деп жазды. Ол юбилярдң көзқарасындағы кейбір үстірттіктерді, осалдықтарды, қоғамдық күрделі таптық мүдделерді танып, айырудың әлсіздіктерін де ашып айтты.

Қазақ АССР-і құрылғаннан кейін А. Байтұрсынов 2 жыл бойы республиканың Халық ағарту комиссары, Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің, Қазақ Орталық Атқару Комитетінің мүшесі болып жұмыс істеді, одан соң Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің газеті «Ақ жолда», Халық ағарту комиссариаты жанындағы Қазақстан академиялық орталығында еңбек етті.

20-жылдардың соңы жалпы ел үшін, оның ішінде Қазақстан үшін аса ауыр болғаны мәлім. Жеке адамға табыну зардаптарының алғашқы нышаны біліне бастаған осы бір тұста ескі интеллигенция өкілдері қудалауға түсті. А. Байтұрсынов 1929 жылдың 2 июні күні қамауға алынып, кейін өзі Архангельск облысына, зайыбы Александра мен қызы Шолпан Томскіге жер аударылды. Бұрынғы әр қилы қоғамдық қызметі мен ғылыми еңбектері, шығарған өлеңдері, өзіндік ой-шкірлері сынаржақ сынға, дәлелсіз даттауға ұшырады. Одан тек 1934 жылы ғана қайтып оралды. Оған ұлы жазушы М. Горькийдің әйел П. Пешкованың Бүкіләлемдік Қызыл Крест ұйымының атына бірсыпыра жазықсыз азап шеккендерге көмектесуін өтініп жазған хаты себеп болды. Алайда, Алматыға келгеннен кейін де оның қалауынша қызмет етуіне шектеушілік қойылды. Көп ұзамай 1936-1937 жылдардың құйыны басталды. А. Байтұрсынов та 1937 жылы 8 октябрьде тұтқындалып, содан қайтып оралмады. Сөйтіп көрнекті ғалым, әдебиетші қасірет кездің құрбаны болып кете барды. Оның атына, еңбектеріне ұзақ жылдар бойы тыйым салынды. Бүгін елімізде іске асып жатқан жаңару, қайта құру, жариялылық заманында ғана А. Байтұрсыновтың аты қайта аталып, оның қоғамдық қызметі, ғылыми, әдеби мұрасы халқымыздың рухани қазынасына қайта қосылып отыр.

Ахмет Байтұрсыновтың ғылыми-творчестволық мұрасын негізінен үш үлкен салаға бөліп қарауға болады. Олар: автордың ағартушы, ғалым, тілтану, әдебиеттанудың алғашқы іргесін қалаушы ретіндегі еңбегі, ақындық және аудармашылық творчествосы.

Ахмет Байтұрсынов өзінің саналы өмірін қазақ қоғамында білім-ғылымның жоғары бағаланып, ағартушылық бағыт әбден қалыптасқан кезде бастады. Ол ауыл мектептерінде, семинарияларда халыққа білім беру, оны жетілдіру саласында көп ізденді, көптеген мақалалар, еңбектер жазды. «Әліп-би», «Тіл құралы», «Әдебиет танытқыш» атты кітаптар, қазақ тілінің табиғаты, өзгешеліктері, араб алфавитінің жайы, терминдер, қазақ тілін оқытудың методикасы туралы көптеген мақалалар жазуы, 1926 жылы Бакуда болған түркологтардың Бүкілодақтық I съезіне қатысуы (Қазақстаннан Ахмет Байтұрсынов, Елдес Омаров, Азиз Байсейтов, Біләл Сүлеев, Нәзір Төреқұлов делегат болып қатысқан. Ахмет осы съезд президиумына және бірнеше комиссия құрамына сайланған), Қазақстанның оқу-ағарту комиссариатындағы жұмысы — осының бәрі

оның қоғамдық, мәдени, ағартушылық, ғылымдық қызметінің қомақтылығын аңғартады.

Белгілі совет тюркологы академик А. Н. Кононовтың А. Байтұрсыновты көрнекті тюркологтардың қатарында еске алып, оның қазақ алфавитін жүйелеу, оқу құралдарын жасау фонетика мен грамматика саласындағы қазақ мәдениеті мен әдебиеті туралы зерттеулерінің маңызы туралы жазуы да тектен-тек емес.

Әдебиеттану ісіне Ахмет Байтұрсыновтың қосқан үлесі аса мол. Қазақ тілі мен көркем сөзі, сана-салты, дүние танымы Ахмет Байтұрсыновты семинарияда оқып жүрген кезінен бастап қатты қызықтырғанға ұқсайды, өйткені ол Орынбордағы мұғалімдер дайындайтын семинарияны бітірген 1895 жылдың өзінде «Тургайская газетаның» 39-санында «Казахские приметы и пословицы» деген мақала жариялаған. Бұл оның баспа бетін көрген алғашқы еңбегі. Оның үстіне мақаланың осы газет бетіне басылуының өзі көңіл аударарлық нәрсе.

Бұл жерде айтпағымыз — саналы өмірін қоғамдық, ағартушылық қызметке іштей дайындалып бастаған Ахмет Байтұрсыновтың халықтық көркем мұраның мән-маңызына, эстетикалық қадір-қасиеттеріне бойлап, оны жинап-бастыруға ұмытылысын байқату. Ол өзі де шығармалар жазып, басқа халықтар қазынасының үлгілерін туған халқына жеткізу мақсатында аудармалар жасады. Көп ұзамай «Қырық мысал», «Маса» жарияланды. Осы жылдары Ахмет Байтұрсынов әдебиет тарихын зерттеумен шұғылданды. Оның «Қазақ» газетінің 1913 жылғы үш санында шыққан «Қазақтың бас ақыны» деген көлемді мақаласы әдебиеттану саласындағы алғашқы зерттеуі еді. Онда қазақ халқының рухани өмірінде Абайдың аса ірі тұлға екені, өмірбаяны, шығармаларының мазмұн тереңдігі мен ақындық шеберлігі, поэтикасы, орыс әдебиеттерімен байланысы туралы ойлы пікірлер айтылған, ақын мұрасының эстетикалық қадір-қасиеттері ашылған. Осы мақалада Абайдың өлеңдерінің тексті келтіріліп, ақынның поэзияға деген көзқарасы, эстетикасы, поэзияның адам өміріндегі ролі байсалды талданған. Мақалада айтылған пікір-тұжырымдардың негізделген концепцияның бірсыпырасы кейін ғылым тарапынан қолдау тауып, бұл жүйедегі зерттеулерде дәлелденіп, орнығып, жалғасымын тапты.

Кейінгі қоғамдық және басшылық қызметтер атқарған кездерінде де Ахмет ғылым саласындағы жұмыстарын тоқтатпаған, ол 1923 жылы Москвада қазақтың эпостық жыры «Ер Сайынды» алғы сөзбен, ғылыми түсініктемелермен бастырып шығарған.

Ахмет Байтұрсынов бастырған «Ер Сайын», негізінен, ел қорғаушы батырлардың жорықтарын, ерлігін баяндайтын белгілі эпостық жыр нұсқасы. Ел арасында көбіне ауызша айтылып, сақталып келген көлемді, шамасы 3000 тармақ, тілі шұрайлы осы жырды 1870 жылы В. Радлов «Солтүстік түрік тектес халықтардың ауыз әдебиет үлгілері» жинағына енгізгені белгілі. Орынбор архив комиссиясының ғылыми еңбектерінде бұл жыр «Бозманай» деген атпен басылған, 1922 жылы Ташкентте жарық көрген. Ал Ахмет Байтұрсынов «Ер Сайын» жырын Москвада бастырып,

астана басылымы арқылы еліміздің басқа да халықтарының назарына ұсынды. «Ер Сайын» жырының баспа бетін көрген және Қазақ ССР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қорында сақтаулы нұсқаларын салыстыра зерттеу негізінде Ахмет Байтұрсынов нұсқасының идеялық-көркемдік деңгейін, мән-мазмұнын ашықтау да алдағы күндердің міндеті болмақ.

1926 жылы осы баспа арқылы Ахмет «Жоқтау» деп аталатын жинақ жариялаған. Қайғылы уақиғаларға байланысты шыққан жоқтау жырлар қазақ халқының бай ауыз әдебиетінде молынан сақталғанмен, оларды арнайы жүйелеп, сұрыптап, оның қоғамдық мәнін айқындау бұрын қолға алынбаған іс еді. Ахмет жинағы осыған бастама болды. Бұл жинаққа енген «23 жоқтауда» халық басынан кешкен маңызды уақиғалар, елдің ер жүрек батырлары, көпшілік үміт артқан адамдары, басшылары туралы айтылған. Олардың ішінде қаз дауысты Қазыбекті жоқтау, Абылай хан дүниеден өткенде айтылған жоқтау, басқа да құнды туындылар бар. Мұның бәрі А. Байтұрсыновтың халықтық көркем сөз қорын жинаушы, зерттеуші, бастаушы ретіндегі зор еңбегін байқатады.

Қазақ филологиясының әдебиеттану саласында А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» (1926) атты кітабының ерекше маңызы бар. Бұл әдебиеттің тарихы мен теориясы туралы қазақ тіліндегі тұңғыш көлемді де салмақты еңбек. Ол бірнеше жылдар бойы оқу құралы ретінде пайдаланылған. «Әдебиет танытқыш» деген атының өзі әйгілеп тұрғандай, кітап әдебиет әлемін, көркем сөз табиғатын, сырын, мазмұнын, ерекшеліктерін, жанрларын, дүниетаным мен қоғамдағы ролін қыруар мысалдармен дәлелдеп, байсалды, ғылыми түрде түсіндіруге арналған алғашқы тәжірибе, тұңғыш зерттеу болуымен құнды.

Қазіргі филология деңгейінен қарағанда кездесетін көптеген олқылықтары мен дәлсіздіктеріне, кейбір қателіктеріне қарамастан кітаптың жазылу принциптері, пікір-тұжырымдары, материалдарды классификациялауы, терминдері көңіл аударарлық.

«Әдебиет танытқышта» ең алдымен сөз өнерінің табиғаты, өнердің басқа түрлерінен — архитектура, скульптура, живопись, музыка, т. б. — өзгешелігі, айырмашылығы, артықшылығы сөз етіледі. Өнер түрлерін талдай келіп, А. Байтұрсынов: «Өнердің ең алды сөз өнері деп саналады. «Өнер алды — қызыл тіл» деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз кәдірін білгендіктен айтқан. Алдыңғы өнердің бәрінің де қызметін шама қадырынша сөз өнері атқара алады. Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты я кескінді суреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын, сөзбен сөйлеп, суреттеп көрсетуге, танытуға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді» — деп жазады. Сөзбен сымбаттаудың я кескіндеудің үлгісін көрсету үшін автор Абай өлеңдерінен мысалдар келтіреді. «Әдебиет танытқышта ауыз әдебиетінің ең шұрайлы, ең бейнелі, мазмұны мен көркемдігі бай үлгілерін пайдаланған. А. Байтұрсынов ауыз әдебиеті материалдарын іріктеп, сұрыптап ғылыми-теориялық кітапқа пайдалануда белгілі бір жүйе, принцип ұстағаны байқалады. Ағартушы, өзі айтқанындай, «адамдық насихатшысы» ретінде қазақ

халқының көркем ойлау жүйесіндегі рухани қадір-қасиеттерге, жақсылық пен жамандық тартыстарына, ерлік пен батырлық істерге, бірлік пен ынтымақ, сұлулық сырларын бейнелеген үлгілерге көбірек көңіл бөлген.

Көркем сөздің әр компоненттерін сөз еткенде «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Алпамыс» жырларынан даналық, шешендік, тапқырлық сөздер қазынасынан, айтыстардан, ертегілерден ойын дәл жеткізу үшін мысалдар, деректер келтіреді.

Қазақ жырауларының мұрасын А. Байтұрсыновтың еркін де терең білетіні осы еңбегінде айқын көрінеді. Қазақ сөз өнерінің көне дәуірдегі үлгілері, XV-XVII ғасырлардағы жыраулар шығармалары біраз уақыт еленбей, ескерілмей келгені мәлім. Ал А. Байтұрсыновтың ізденіс назарында солардың бірсыпырасы болған. Оның еңбегінде Асан Қайғы, Нысанбай жырау, Бұдабай ақын, Наурызбай би, Құбыла ақын, Жарылғасын ақын, Алтыбас, Ақмолда, Әбубәкір, Шортамбай, Байтоқ, Сүгір ақын, Мұрат, Досқожа, Орынбай, Шернияз т. б. ақын-жыраулар шығармаларынан үзінділер бар. «Әдебиет танытқышта» аты аталып, шығармаларынан үзінді келтірілген кейбір жырау-ақындар әдебиеттануда әлі беймәлім, демек, ондай есімдерді іздестіру керек. А. Байтұрсыновтың ең биік үлгі ететіні — Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин, Сұлтанмахмұт Торайғыров туындылары. Шоқан Уәлиханов пікірлері де жоғары бағаланып, орынды пайдаланылады, ол Шоқан туралы Потанин, Ядринцевтің естелік жазбаларына сүйенеді. Жыр-поэма мысалдары ретінде зерттеуші Абайдың «Ескендірін», Мұхамеджан Сералиннің «Топ жарғанын» Шәкәрімнің «Жолсыз жазасын», «Қалқаман — Мамырын», Мағжанның «Батыр Баянын», «Қорқытын», «Орман патшасын» атайды.

А. Байтұрсынов өз кезіндегі әдебиет өкілдерінің шығармаларына көңіл аударып, мысалдар келтіреді, кейбір шығармаларының аз да болса жанрлық сипаттарын анықтап, өз пікірлерін айтқан; Мысалы, А. Байтұрсынов: «...Мұхтардың (Әуезов) «Оқыған азамат», Смағұлдың (Садуақасов) «Қалайша кооперация ашылды» деген әңгімелері ұсақ әңгімеден гөрі ұзақ әңгіме түріне жақын болады. Нағыз ұсақ әңгіме болатындар: Смағұлдың «Автономиясы», Мержақыптың (Дулатов) «Қызыл қашары», Бейімбеттің (Майлин) «Айт күні» сияқты әңгімелер» — деп жазды.

«Әдебиет танытқыш» еңбегінде А. Байтұрсынов ауыз және жазба әдебиеттің алеуметтік, қоғамдық мән-маңызын ашудан гөрі адамгершілік, эстетикалық, әсемдік әуенін талдауға бейімділік танытады. Ол жазба әдебиеттегі ағымдар, әдістер туралы да ой-түйіндер айтуға тырысқан. Бұл ретте кітаптың «Сындар дәуірі, ондағы шығарма түрлері» атты тарауы маңызды. Одан сыншыл реализм туралы алғашқы пікірлер нышанын кездестіруге болады. Қазақ әдебиетінің даму жолдарын сөз ете отырып, зерттеуші «Европа жұртының сындар әдебиетін» еске алады да, оның бай тәжірибесін меңгеруге бет алушылық қазақ көркем сөз ізденістерінде сәйкестік, үйлесімдікке жалғасқанын айтады. Әдебиеттер тоғысуы мәселелерін қозғайды.

Сөйтіп, А. Байтұрсынов зерттеуші ретінде қазақ әдебиетінің дамуы процесін жеке дара бөліп қарамай, барлық халықтар әдебиетіне ортақ сипаттармен ұштастыра талдауға тырысады, өнерпаз елдер әдебиетіне тән көркем сөз түрлерінің қазақ әдебиетінде де бар екенін, кейбірі сол кезде жоқ болса, туа бастағанын, келешекте дамитынын айтады.

А. Байтұрсынов — қазақ музыкасы мен ән-күй өнеріне де терең ой жіберген ғалым. А. В. Затаевичтің айтуынша, ол шебер домбырашы, әрі әнші болған. «Қазақ халқының 1000 әні» атты еңбегінде А. В. Затаевич былай деп жазады: «А. Байтұрсынов өз халқының әндерін жақсы біледі және оларды тамаша орындайды, ол — жақсы домбырашы. Қазақ халқының тарихын, этнографиясын, тұрмысы мен әдет-ғұрыптарын терең білетіндіктен, А. Байтұрсынов Торғай, Ақтөбе, Бөкей ордасы, Қарқаралы өлкесінің әндерін жазғанда маған көп жәрдемдесті тамаша екі күйді, тіпті өзі орындады».

Қазақ халқының мәдениеті, оның тарихы, қалпы, келешегі туралы толғаныстар А. Байтұрсынов еңбектерінде көп ұшырайды. Бірсыпыра жыл қатар өмір сүріп қызмет еткен жазушы М. О. Әуезов бір мақаласында А. Байтұрсынов 1923 жылы «Мәдениет тарихы» атты кітаптың қолжазбасын тәмамдағаны туралы да хабарлаған. Бірақ ол қолжазбаның тағдыры әлі күнге белгісіз.

Ахмет Байтұрсынов өмірі мен қызметінің тағы бір салмақты саласы — оның ақындық, аудармашылық еңбегі. Ол бала кезінен қазақ ішінде көркем сөз құдіреті жоғары саналатынын көріп, естіп, сезініп, ойланып өскенге ұқсайды. Саналы өмірге аяқ басқан кезде халық поэзиясы мен Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин шығармаларын, орыс әдебиетін оқиды. Мұның бәрі қоғамдық ой-пікірде тынымсыз ізденген, өмірге күштар жас Ахмет үшін текке кетуі мүмкін емес еді. Сондықтан ол айналаны тану, білу, сезіну қалпын поэзия тілімен, өлеңмен жеткізуге ден қояды. Өлеңді өзінің ағартушылық идеясына пайдалануды көздейді. Ахмет:

Бұл сөзді біреу алмас, біреу алар,
Құлағын біреу салмас, біреу салар.
Теп-тегіс көпке ұнау оңай емес,
Кейіне жарамаса, кейіне жарар.

Қайсысы ықыласын салып тыңдап,
Жаратпай қайсыбірі теріс қарар.
Дүниеде сүйгенім бар, күйгенім бар,
Солардан аз да болса белгі қалар,— дейді.

Ақынның өлеңдер топтамасы «Маса» деген атпен Орынборда 1911 жылы басылған. Жинаққа қойған атына ол едәуір ой, салмақты жүк артқан деуге болады.

Ызындап, ұшқан мынау біздің маса,
Сап-сары, аяқтары ұзын маса.
Өзіне біткен түсі өзгерілмес,
Дегенмен, қара яки қызыл маса.

Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып,
Қаққы жеп қанаттары бұзылғанша.
Ұйқысын аз да болса бөлмес пе екен,
Қоймастан құлағына ызыңдаса?

Осы жолдардан «ызыңдап, ұшқан мынау біздің маса» — сергектікті, қозғалыс күйді, серпіліс пен ізденісті сәулелейтін астарлы бейне екені көрінеді. Ол «үстінде ұйықтағанның айнала ұшып», қоғамның енжар, жалқау, ұйқыдағы күйден оянуына қызмет етеді. Осы ағартушылық ойды ақын басқа да шығармаларында әрі қарай дамыта түседі.

«Масаның» негізгі идеялық қазығы — жұртшылықты оқуға, өнер-білімге, рухани көтерілуге шақыру, адамгершілікті, мәдениетті уағыздау, еңбек етуге үндеу. Ақын өлеңдері жалпы, сол кездегі ағартушылық бағытпен үндес. Ақын өз өлеңдерінде көбіне Шоқан, Абай, Ыбырай қалыптастырып дамытқан өрісті ойды, қалып алған дәстүрлерді, гуманистік әуендерді, демократтық бағыттарды жаңа жағдайда өзінше жалғастырушы ретінде көрінеді. Оның өлеңдерінің тақырып қойылысынан, өріктелуінен, ой жүйелеу мәнерлерінен Абай, Ыбырай үлгілеріне жақындық, үйлесімдік, үндестік байқалады. Солар сияқты А. Байтұрсынов та айнала қоршаған ортаға ойлана, сын көзімен қарайды, қоғам қалпына көңілі толмайды. «Қазақ салты», «Қазақ қалпы», «Досыма хат», «Жиған-терген», «Тілек батам», «Жауға түскен жан сөзі», «Бақ» сияқты өлеңдердің мазмұны осыны танытады.

Алдыңғы ағалар суреттеп кеткен қазақ қоғамының жалпы қалпында дәл сол кезде айтарлықтай өзгерістер жоқ-ты. Ахмет қоғамның сол бір келеңсіз көріністеріне салқын қарай алмайды. Ол жан ауыртып, жүрек сыздатар «қасірет сөзін» айтып, хатқа жазады.

«Қазақ қалпы», «Досыма хат» өлеңдерінде қазақ елінің қалпы «Қалтылдақ қайық мініп еспесі жоқ, теңізде жүрміз қалқып көшпесі жоқ», «Шығармай бір жеңнен қол, бір жерден сөз, алатық алты бақан дертпен кірдік», — «Ақшаға абыройын, арын сатып, азған жұрт, адамшылық қалмай сыны», «Жаны мал, жақыны мал, малдың құлы» деген сипаттармен нақтылана түседі.

А. Байтұрсыновтың «Жиған-терген» өлеңі Абайдың «Сегіз аяғы» үлгісімен, әсерімен жазылған шығарма. Осы өлеңде қазақ қоғамының бір-сыпыра көкейтесті мәселелері көтерілген. Елді, ел намысын ойлайтындар аздығы, бірліктің жоқтығы, ел басшыларының зорлықшылығы, т. б. жайлар туралы ой-тұжырым айтылған. Қоғам қалпы туралы ойланған ақын:

Әр жолды ойлап,
Ойыма бойлап,
Ұқтым тайыз, тереңді.
Сайраған тілмен,
Зарлаған үнмен,
Құлағы жоқ кереңді —
Ұқтыра алмай сөз әуре,
Тек тұра алмай біз әуре, —

дейді де, сөз ұғар, көңіл көзі сергек қауым алдына нелер келенсіз көріністер сырын ашады. Ұлы ұстазы Абайша ол «Салынып дауға, сатылып жауға» аянған болыстықты, аңқау адамдарды алдап, мал жинап, кәсіп етіп жүрген арамза моллаларды, халық бойындағы енжарлық, бейкамдық мінездерді сынга алады. «Үйқышыл жұртты, түксиген мүртты, обыр обып, сорып тұр» — «Түн етіп күнін оятқызбай қорып тұр» — ақын ойынша мұндай озбырлық, үстемдік ету үшін жүргізіліп отырған саясаттың нәтижесі. Соның бәрін көріп толғанған ақын:

Үлғайып қайғы,
Умытн жайды,
Айтпасыма болмады.
Қабағын түйіп,
Қаһарын жиып,
Көкті бұлт торлады.
Жаңбыр жаумай, жауса қар,
Жұрт жұтайтын түрі бар,—

деген ойлы тұжырым жасайды.

А. Байтұрсынов қазақ аулындағы әлеуметтік теңсіздіктің таптық шиеленіс-қақтығыстардың себеп-салдарына терең бойлай алмаса да, еңбекші халыққа, олардың ауыр халіне көңіл бөліп, аяушылық сезім білдіреді, ауыр халге төзіп, көніп, үндемей жүре бермей, адамдық қасиетті қорғауды қалайды. Бұл оның демократтық, гуманистік көзқарастарға бейімдігін аңғартады. «Адамдық диқаншысы» деген өлеңінде ол өмір бойы бейнетке, қорлыққа үндемей шыдап, жасып, жаншылып кеткен адамдарды көріп, жаны ашиды, олар сергектеу болса, адамдыққа ұмтылса, үндемей жүре бермесе, алдағандарға алданбаса, таяққа еті үйреніп жүнжіп кетпес еді деп ойлайды, олардың намысына тиерлік ащы сөздер айтады.

Елдің ауыр халін аз да болса жеңілдету жолдары туралы ойланғанда Ахмет бұрын қалыптасып дамыған ағартушылықтың мақсат-мұраты арнасында ой өрбітеді, ұйқыдан оянып, білім-ғылымға ұмтылу қажеттігін, оянған ерге еру керектігін еске салады. Оның:

Оянған ерге
ұмтылған жерде
Еруші азда, серік кем.
Қас білген досты,
Дос білген қасты,
Мұндай елді көріп пе ең?
Қыс ішінде бірер қаз
Келгенменен, қайда жаз?! —

деген өлең жолдары ел ішіндегі азын-аулақ зиялы азаматтар сөзіне құлақ қоюдың аздығына күйінуден туған. Ақын өлеңдерінің шығарылған жылдары нақты қойылмауы, әрине, оның творчестволық ой жүйесінің эволюциясын анықтауды қиындатады. Дегенмен, «Маса» өлеңдер жинағы 1911

жылы басылғанын сүйеніп, сонда жарияланған туындылар содан бұрынғы жылдары жазылғанын, Ахмет Байтұрсынұовтың ел күйін өзгертудің ағартушылық жолдан басқа бір арнасын іздеп, сезіне бастағанын байқаймыз. Ол ізденіс 1905-1907 жылдар уақиғаларына, революциялық дүмпулерге, сол дүмпулердің қазақ жерлерін де шарпуына байланысты қалыптаса бастаған деуге болады. Мысалы, «Бақ» деген өлеңінде ақын:

Бұлттар басып жасырған,
Жана түсіп басылған,
Таң шапағы сөңіл тұр;
Жаңаланған өмірден
Жаңа шығып көрінген
Гүл қамауда семіп тұр,—

дейді. Мұндағы «жана түсіп басылған», «таң шапағы», «жаңа шығып көрінген, гүл қамауда семіп тұр» — деген көркемдік компоненттер, символдық бейнелер заңана бағытына жаңа ғасыр көгіндегі көрініс-құбылыстар әжелген бағыт-бағдар әсерлерінен туғаны байқалады. Ағартушылық баққа жетудің қиындығын ол тез түсінеді. Алайда, ақын түңілген емес, ізденуден, үміттенуден, ұмтылудан жалықпайды:

Үміт сүйрер жыраққа,
Жетесің деп мұратқа,
Талықсам да ізденіп,
Қашан көңіл жасарар?
Арқа басың босанар
Рахатлы жаз келіп?
Қашан жанып шам-шырақ,
Сәуле беріп жарқырап,
Болар жарық төрт тарап?
Қашан маған іздеген
Күліп жылы жүзбенен
Болар серік бақ қарап? —

деп армандайды ол. Бұл тамаша өрнектер тек бір ақынның жан-күйі ғана емес, Октябрь алдындағы қазақ қоғамының рухани ізденістерінің белгісі, алда жанар шам-шырақты армандап күту, аңсау әрі сену сарыны. Мұның негізінде қазақ қоғамының тынымсыз рухани ізденістері, мүддесі, кейінгі революциялық толқындарға, өзгерістерге жылдам ілесуіне себеп болған таза оптимизмі жатыр.

«Маса» жинағының көркемдік арсеналында талай эпитеттер, теңеулер, шендестірулер, инверсиялар, мақал-мәтелдер бар. Мысалы, теңсіздік, озбырлық, әділетсіздік, әрекетсіздік, надандық жайғасқан жайды ақын, көбіне «түй», «түйерген төбемізден бұлт арылмай», «қасірет», «өртке душар болып», «не қалды тәнімізде шарпылмаған», «алалық алты бақан дертпен кірдік» деп бейнелейді. Айтайын деген ойын ақын көркемдеп жеткізуге, бейнелі сөз табуға шебер. «Достыма хат» өлеңі түгелімен осындай бейнелі сөздерден, теңеумен шендестіруден, антитеза мен синекдохадан тұрады:

Қырағы қия жазбас, сұңқарым-ай!
Қажымас қашық жолға, тұлпарым-ай!
Үйілген өлексені өрге сүйреп,
Шығармақ қыр басына, іңкәрім-ай!

Жарқырап жақсылықтың таңы атпай тұр,
Түнерген төбемізден бұлт арылмай.
Көк атты, көн терілі, көніп қалған,
Сықса да шыдай беру — жұрт жарылмай.

Бұл жолдарда қазақтың көркемдік ой жүйесінде қалыптасқан өрнектер ақынның өзіндік ізденістерімен астаса қиюласқан. Айталық, «қырағы қия жазбас сұңқарым-ай, қажымас қашық жолға тұлпарым-ай» деген метафоралық өрнектер бұрыннан көркемдік арсеналда бар болса «өлігін өлексенің өрге сүйреп, шығармақ қыр басына іңкәрім-ай» ақын өзі тапқан көркемдік тіркес, айтылмыш ойды үдете, үстемелей жеткізу қызметін атқарып тұр. Бұл синекдоха «сұңқарға, тұлпарға» балап отырған тамаша ер тұлғасының қадір-қасиеттерінің ықпалы күштілігін, елін өрге сүйреп, қыр басына, биікке шығару жүгі ауырлығын, салмақтылығын айту үшін қолданылған.

Кім біліп, ер еңбегін сезіп жатыр?
Кім шыдап, жолдастыққа төзіп жатыр?
Сасық ми, салқын жүрек, санасыздар
Алаңсыз ақ малтасын езіп жатыр,—

дегендегі, «кім шыдап, жолдастыққа төзіп жатыр» деу де автордың көркемдік ой жүйесінің өзгешеліктерінің бір қыры. Әдетте жолдастық сөзі жиі қолданылғанмен, оның адам қарым-қатынасындағы терең мағынасы-мәні ауыр сыннан өту, шыдау, төзу арқылы шыңдалатыны, нағыз жолдастық әр адамның қолынан келе бермейтіні, биік рухани өріске, асыл арманға байланыстылығы ашыла түскен:

Тықылдап, күр пысықсып сөйлейтін көп,
Екпіндеп, ұшқыр атша қарқындаған.
Бос белбеу, босаң туған бозбала көп
Киздей, шала басып, қарпылмаған...

«Сасық ми, салқын жүрек, санасыздар, алаңсыз ақ малтасын езіп жатыр» — ащы сөздер, көңілде сәл саңлау бар адамды айналаға, өзіне сын көзбен қарауға, намыс туралы ойлануына елең еткізбей қалмайтын салмақты тіркестер.

Қорыта айтқанда, Ахмет Байтұрсынұовтың өлеңдер топтамасы — көп ғасыры қазақ поэзиясының дәстүрлерін, демократтық-ағартушылық әдебиет үлгілерін жаңа тарихи жағдайда дамытып, жалғастырған идеялық-көркемдік деңгейі жоғары туындылар. Оларды қайта бастыру туған әдебиетіміздің жалпы адамзаттық, гуманистік, демократтық, тәрбиелік сипаттарын айқындап аша түсетін мұра болмақ.

Ахмет Байтұрсынов қалдырған бай мұраның тағы бір саласы оның көркем аударма дачуына үлесі. Қазақ әдебиетіндегі көркем аударма тарихы бай екендігі мәлім. Ахмет Байтұрсынов аудармамен шұғылданған тұста, яғни XX ғасырдың бас кезінде аудармада, әсіресе, орыстың классикалық әдебиеті үлгілерін қазақ тіліне аудару ісінде едәуір тәжірибе жинақталған еді. Сонау Абай мен Ыбырай тәжірибелерінен басталған бұл игі дәстүр Ақылбай мен Мағауия Құнанбаевтар, Шәкәрім Құдайбердиев, Мұхамеджан Сералин, Бекет Өтетілеуов, Ғұмар Қарашев аудармаларымен, газет-журналдардағы тәржімалармен толығы түскен. Енді бір топ ақын-жазушылар Ахмет Байтұрсынов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Мержақып Дулатов көркем аударма ауқымын кеңейтіп, Шығыспен Батыс елдері әдебиеттері үлгілерін, орыс классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне аударып, көркем қазынаның бұл саласын байытуға қызмет етті.

Ахмет Байтұрсынов алғаш рет аударма жинақ бастыру ісін бастаушы болды. Ол орыстың классик жазушысы II А. Крылов мысалдарының бір тобын қазақ тіліне аударып, «Қырық мысал» деген атпен Петербургте 1909 жылы жеке кітап етіп бастырды. Бұл II А. Крылов шығармаларының қазақ тілінде, тіпті Орта Азияда десе де артық емес, тұңғыш жеке кітап болып бастырылуы.

И. А. Крылов мысалдарының СССР халықтар тіліне аударылуының өзіндік тарихы жазылар болса, оның өшпес туындыларының біразын ең алғаш өз тілдерінде сөйлеткен халықтардың алдыңғы қатарында қазақ халқы, оның ардагер ұлдары Ыбырай Алтынсарин мен Абай Құнанбаев тұрары хақ. Олардан кейінгі бір топ қазақ ақын-жазушылары да Крылов туындыларын қазақ тіліне аударумен шұғылданды. Солардың бірі — Ахмет Байтұрсынов.

Ахмет Байтұрсынов «Қырық мысал» жинағына жазған «Замандастарыма» деген кіріспесінде аударманың мән-мақсаты, дәуір дүбіріне ілесу ниеті, қиындық жағдайларда орындағаны туралы айтады:

Орыстың тәржіме еттім мысалдарын,
Әзірге қолдан келген осы барым.
Қанағат азға деген, жоққа — сабыр,
Қомсынып қонырайма, құрбыларым!

Бабы жоқ жұмыстағы мен бір арық,
Күй кайда үздік шығар топты жарып.
Ат тұрмас аяғында желі болса,
Дүсірлеп шапса біреу кену салып.

Бар болса сондай жүйрік қызар деймін,
Естілсе құлағына дүбір барып.
Әйтпесе арық шауып оңдырар ма,
Жүргенде камыт басып, қажып-талып.

«Қырық мысал» жинағында «Қырық мысал» деген бір мысалдық да аудармасы бар.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҒЫЛЫМИ КІТАПХАНАСЫ
НАУЧНАЯ БИБЛИОТЕКА
Казахского государственного

И. А. Крыловтан қырық мысал жәге орыс әдебиетінде мысал жанрын қалыптастырушылардың (А. П. Сумароков, В. И. Майковпен бірге) бірі И. И. Хемницердің «Ат пен есек» шығармасы қазақшаға аударылған. Онда көтерілетін мәселелердің, айтылатын ойлардың салмақтылығына, қазақ оқышыларына жақын да түсінікті болуына қазақ ақыны қатты көңіл бөлген. Сондықтан ол төл шығармадай оқылады.

Ахмет Байтұрсынов бұлардан басқа А. С. Пушкиннің «Балықшы мен балық», «Алтын әтеш», «Ат», «Данышпан Аликтің ажалы» атты шығармаларын, Надсонның бір өлеңін қазақшаға аударған. Оның Крылов, Пушкин, Лермонтов сияқты классик ақындар творчествосымен қатар, орыстың белгілі лирик ақыны Семен Яковлевич Надсон (1862—1887) шығармаларына көңіл аударуы да тегін емес болса керек. Кезінде Надсон өлеңдерін Шәкәрім де аударған. Қазақ ақындары Надсонның Петербуртта әр кезде жарық көрген шығармаларымен (2 томдық жинағы тек 1917 жылы шықты) таныс болғанда, оларға орыс ақынының туындылары қатты ұнаған сияқты. Көп жағдайда олар өз ой-толқындарымен, ізденістерімен, көңіл-күй сезім дүниелерімен үйлесімдік, сәйкестік, ұқсастық тапқан деуге болады. Надсонның таланттылығы, сүйкімді бейнесі, аянышты өмірі, небәрі 25 жыл ғана ғұмырында соншалықты маңызды да қомақты мұра қалдыруы, онда адам өмірінің сан алуан күй-сырлары шеберлікпен шертілуі, қоғамға өзіндік қатынасының айқындығы, философиялық ой-толғаныстары, қадір-қасиеттері зерделі жастарды қызықтырғанға, еліктіргенге ұқсайды. Бұл да ол кезде бір топ қазақ ақындары томаға тұйықтықтан аулақ болып, көршілес елдерде не игі жақсылық болса, соған көңіл аударып, оларды өз халқының қажетіне жарату үшін рухани ізденістерде болғанын байқатады.

Ахмет Байтұрсыновтың саналы өмірінде араласқан, қызметтес, пікірлес, бағыттас болған адамдары көп. Оларды анықтап, нақты деректер негізінде зерттеу қажет шығар. Солардың ішінде А. Е. Алекторов, Г. Н. Потанин, т. б. орыс зиялылары бар.

«...1896 жылы Омбыда, Ақмола, Семей школдарын басқарып тұрған Алекторовпен хабарласып, Омбыға барған...» — деп жазды Мұхтар Әуезов. Омбыға барып Алекторовпен көрісуі Ахаңның кейінгі істері мен тіршілігіне әсер етуі де мүмкін. А. Байтұрсынов Г. Н. Потаниннің туғанына 80 жыл толуына арнап өлең шығарғанда халық қазынасын жинау, зерттеу ісінің пайдалылығын атап өткен.

Ахмет Байтұрсыновтың қоғамдық-ғылыми творчестволық мұрасы кезінде қазақтың көптеген зиялылары назарында болған. Ол туралы Сәкен Сейфуллин, Смағұл Сәдуақасов, Ғаббас Тоғжанов, Мұхтар Әуезов, Мержақып Дулатов, Елдес Омаров, Сәбит Мұқанов, Агафангел Крымский, Михаил Батталов, Митрофан Сильченко, Бейсембай Кенжебаев, тағы басқалар жылы лебіздер айтқан.

Ахмет Байтұрсыновтың өмірі мен қызметі туралы алғашқы басылған мақалалардың бірі оның РКП(б)-ның Орынборлық комитетіне мүшелікке алу туралы етінішіне («Известия», 1920 жылы 16 апрель) байланысты жазылды.

1920 жылы 4 октябрде Орынборда Қазақ өлкесі Советтерінің құрылтай съезінде Қазақ АССР-і құрылып, Орынбор 1920-1922 жылдары оның астанасы болғаны, қазақ интеллигенциясының едәуір бөлегі сонда шоғырланғаны белгілі. Олар Орынборда сол кезде ұйымдастырылған «Қырғыз (Қазақ) өлкесін зерттеу қоғамының» жұмысына да белсене қатысқан. Ахмет Байтұрсынов осы қоғамның құрметті мүшесі әрі басқарушысы болған. Осы қоғамның мүшелері қатарында одан басқа Жолдыбаев Молдағали, Дулатов Мержакып, Затаевич А. В., Баталов Михаил Павлович, Қаратаев Қайролла, Құлжанова Нәзипа, Сейфуллин Сәкен Омаров Елдес, т. б. жұмыс істеген. Осы қоғам бірнеше жыл бойы Орынборда «Труды общества изучения киргизского края» деген жинақты орыс тілінде шығарып тұрған. Бұл басылымда қазақ елінің экономикалық, саяси, рухани, мәдени және әдеби өмірін жан-жақты қамтитын мақалалар көп. Оларды жинақтап, жүйелеу, зерттеу де қажет. Онда Ахмет Байтұрсыновтың 50 жасқа толуына арналған мақалалар жарияланған. Оның бірі М. Дулатовтың «Ахмет Байтұрсынович Байтұрсынов» (Биографический очерк), екіншісі Е. Омаровтың «Ученая деятельность А. Б. Байтұрсынова» мақаласы. Мақалаларда өмірбаяндық деректер, ғылыми, әдеби пікір-тұжырымдар бар. Атап айтқанда, оларда Ахмет творчасы — ақын, аудармашы, журналист, кітап бастырушы, тілші, әдебиетші есебінде зор бағаға ие болған.

Ахмет Байтұрсыновтың 50 жасқа толуына Сәкен Сейфуллин де, Мұхтар Әуезов те мақала арнағаны жоғарыда айтылды. Оларда Ахмет Байтұрсыновтың өмірі мен қызметіне жан-жақты баға берілді. «Айналып келіп таразыға тартылған, сыннан өткен деп Ахаңның ғана ардақты атын айтамыз. Одан басқа жалпақ елдің сынына толып, мейірін қандырған кісілері санаулы.

Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ахаң түрлеген ана тілі, Ахаңның салған әдебиеттегі орны — «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газетінің 1916 жылдағы қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты — біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын.

Оны жұрттың бәрі де біледі. Бұның шындығына ешкім де дауласпайды.

Сондықтан 50 жылдық тойын істеп отырған қуанышты күнде Ахаң біздің айтатын сөзіміз: Ахаң еңбегі жанған жанның бірі. Істеген ісінің жемісі — артынан келе жатқан жастар. Оның арты Ахаң мектебіне тізіліп, кіріп жатқан жас буын, жаңа өсіп келе жатқан қазақ әдебиеті Ахаңды өзінің басшысы деп санайды.

Қаламынан тамған бал ем болудан айнымайды. Әлде болса, өмірінің ұзақ болып, еңбегінің өнімді болуын тілеуден қазақ баласы қайтпайды», — деп жазды М. Әуезов.

А. Байтұрсынов туралы Смағұл Садуақасов, Ғаббас Тоғжанов мақалалар жариялады. А. Байтұрсыновтың 1929-1934 жылдары жер аударылғаны жоғарыда айтылды. Сол бір қиын кездердің өзінде ол туралы

лебіздер айтқан адамның бірі жазушы және ғалым Сәбит Мұқанов еді. Ол 1932 жылы шыққан «XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті» деген көлемді еңбегінде бірсыпыра ірі тұлғалар қатарында Ахмет Байтұрсыновты атады. Оның еңбектеріне талдау жасады. М. Баталов пен М. Сильченко «Очерки по казахскому фольклору и казахской литературе» деп аталып, 1933 жылы шыққан кітапшасының көптеген бетін Ахмет Байтұрсыновқа арнады. Сол тұстағы «алашордашылар» позициясын сынауға құрылғанмен, бұл екі еңбектің де Ахмет Байтұрсыновтың қоғамдық, ғалымдық, әдебиетшілік қызметінің негізгі бағыты мен көркемдік құндылығын мойындамай өте алмағаны байқалады. Соңғы кітапта: «Байтұрсынов — Орынбордағы қырғыз мұғалімдер семинариясында білім алған педагог. Қоғамдық-революциялық қызметін ол 1905 жылдан, қазақтың ұлтшылдық буржуазиялық-демократиялық интеллигенциясы революциялық үйірмелерде, әсіресе реакция жылдары астыртын жұмыс жүргізген кезде бастады. Байтұрсынов 1913 жылы «Қазақ» газетін бастырды, оның негізгі бағыты — қазақ халқының қоғамдық-мәдени оянуына ықпал ету болды. Газет 1918 жылға дейін шығып тұрды, жас ақын-жазушыларды біріктірді... Байтұрсыновтың сүйікті жанры — мысал. Грек мысалшысы Эзоп, француздық Лафонтен, орыс Крыловтың өткен замандардың қалдықтары мен керітартпалықтарын, өз табы ішіндегі басқа да топтардың кемшіліктерін сынау үшін мысалды құрал еткені сияқты, Байтұрсынов та бүйі, маса, тағы сол сияқты бейнелерде орыс патшасы чиновниктерінің зорлықтарына және феодализмнің қалдықтарына өз табы тұрғысынан қарсы шығады.

Байтұрсыновтың өлеңдері «Маса» жинағында топталған. Байтұрсынов үшін әдебиет оның идеясын, саясатын іске асыру құралдарының бірі болды.»

Көп жылдар бойы А. Байтұрсынов атына тыйым салынған кезде жазылған сыңаржақ даттау пікірлерге тоқтау қажет емес шығар. А. Байтұрсыновтың бай мұрасы бүгін маркстік-лениндік методология тұрғысынан объективті, тиянақты, ғылыми зерттеу табатыны даусыз.

Шәмшиябану СӘТБАЕВА,

Қазақ ССР Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі.

Бірінші бөлім

ӨЛЕҢДЕР

(1911—1922)

آخমেء بايتۇرسۇنوف.

 ماسا

3 نچى باسيلۇۋى.

تۇسىنە قاراب،
اچىنەن تۇڭلمە!
كۈچىنە قاراب،
اسىنەن تۇڭلمە!

«تاتارستان» ماتباغاسى
قازان. - ۱۹۲۲ جىل.
Том. «ТАТАРСТАН». г. Казань. - 1922 г.

А. Байтұрсыновтың 1922 жылы Қазанда шыққан «Маса» жинағының мұқабасы.

МАСА

Түсіне қарап,
Ішінен түңілме.
Күшіне қарап,
Ісінен түңілме.

СӨЗ ИЕСІНЕН

Ызындап ұшқан мынау біздің маса,
Сап-сары, аяқтары ұзын маса.
Өзіне біткен түсі өзгерілмес
Дегенмен, қара яки қызыл маса.
Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып,
Қаққы жеп қанаттары бұзылғанша.
Ұйқысын аз да болса бөлмес пе екен,
Қоймастан құлағына ызындаса?

ЖАЗУШЫНЫҢ ҚАНАҒАТЫ

Бұл сөзді біреу алмас, біреу алар,
Құлағын біреу салмас, біреу салар.
Теп-тегіс көпке ұнау онай емес,
Кейіне жарамаса, кейіне жарар.
Қайсысы ықыласын салып тыңдап,
Жаратпай қайсыбірі теріс қарар.
Дүниеде сүйгенім бар, күйгенім бар,
Солардан аз да болса белгі қалар.

ТУЫСЫМА

Болармын нағып ырза туысыма,
Туыппын таршылықтың уысында.
Шамам жоқ жан-жағыма қол созарлық,
Тар көрдің тығылғандай қуысына.
Айта алмай шын сөзінді қорғалайсың,
Туғаның бүйтіп қор боп құрысын да!
Бар пайдаң өз басыңнан артылмаса,
Мал ғұрлы мағына жоқ тұрысында.

ҚАЗАҚ САЛТЫ

Қаз едік қатар ұшып қаңкылдаған,
Сахара-көлге қонып салқындаған.
Бір өртке қаудан шыққан душар болып,
Не қалды тәнімізде шарпылмаған?

Алаштың адамының бәрі мәлім:
Кім қалды таразыға тартылмаған?
Дегендер: мен жақсымын, толып жатыр,
Жақсылық өз басынан артылмаған.

Тықылдап, құр пысықсып сөйлейтін көп,
Екпіндеп, ұшқыр атша қарқындаған.
Бос белбеу, босаң туған бозбала көп,
Киіздей шала басып, қарпылмаған.

Еңкездеп ет аңдыған шалдар да көп,
Телміріп бір тойғанын ар қылмаған.
Ақ көңіл, алаң-бұлаң адамдар көп,
Есептеп азын көпке, аңкылдаған.

Қайырсыз неше сараң байлар да бар,
Қайықтай толқындағы қалтылдаған.
Бәрінен тыныш ұйықтап жатқандар көп,
Ұмтылып, талап ойлап талпынбаған;

Солардың қатарында біз де жүрміз,
Мәз болып құр түймеге жарқылдаған.
Не пайда өнерің мен біліміңнен
Тиісті жерлеріне сарп ұрмаған?!

Бұл бір сөз қасірет етіп хатқа жазған,
Қалмаған түк қасиет, қазақ азған.
Байға — мал, оқығанға — шен мақсұт боп,
Ойлайтын жұрттың қамын адам аздан.

ҚАЗАҚ ҚАЛПЫ

Қалтылдақ қайық мініп еспесі жоқ,
Теңізде жүрміз қалқып, кешпесі жоқ.
Жел соқса, құйын құса жылжи беру
Болғандай табан тіреу еш нәрсе жоқ.

Бұл күйге бүгін емес, көптен кірдік,
Алды-артын аңдамаған бетпен кірдік.
Шығармай бір жеңнен қол, бір жерден сөз,
Алалық алты бақан дертпен кірдік.

Бейне бір құдіретті сынағандай,
«Сақтар деп сақтар болса» сертпен жүрдік.
Жат жақты жаратқанға күзеттіріп,
Жақынмен ырылдастық, иттей үрдік.

Білдірдік елдің сырын, ердің құнын,
Еліріп ерегеске екі-үш күндік.
Кіреді тентек есі түстен кейін,
Мүшкілін халіміздің жаңа білдік.

Әлі де саңлаусыз салтын бағып,
Түрі жоқ іс ететін пәлен дерлік.
«Ұлы той — көппен көрген» жалғыз мен бе,—
Деп отыр, не болса да жұртпен көрдік.

ДОСТЫМА ХАТ

Қырағы, қия жазбас, сұңқарым-ай!
Қажымас қашық жолға, тұлпарым-ай!
Үйілген өлексені өрге сүйреп,
Шығармақ қыр басына, іңкәрым-ай!

Жарқырап жақсылықтың таңы атпай тұр,
Түнерген төбемізден бұлт арылмай.
Көк етті, көн терілі, көніп қалған,
Сықса да шыдай беру — жұрт жарылмай.

Кім біліп, ер еңбегін сезіп жатыр?
Кім шыдап, жолдастыққа төзіп жатыр?
Сасық ми, салқын жүрек, санасыздар
Алаңсыз ақ малтасын езіп жатыр.

Сынайтын, жақсы менен жаманды өлшеп,
Құлдықтың қолдарында кезі жатыр.
Кешегі кеңшілікте керек қылған
Бостандық болмаған соң безіп жатыр.

Айтқанмен таусылар ма оны-мұны?
Талайдың таңдамалы түпкі сыры:
Жанасқан шын көңілмен жақындық аз —
Көбінің іші салқын, сырты-ақ жылы.

Ақшаға абыройын, арын сатып,
Азған жұрт, адамшылық қалмай сыны.
Жаны ашып, жақын үшін қайғырар ма,
Жаны — мал, жақыны — мал, малдың құлы?!

ЖИҒАН-ТЕРГЕН

Оюын ойып,
Орындап қойып,
Түр салғандай өрнекке,
Қиыннан қиып,
Қиырдан жиып,
Кұрап, сөзді термекке,
Еңбекке егіз, тіл мен жақ,
Ерінбесең, сөйлеп бақ!
Именіп көптен,
Сақтық қып еппен,
Тасалама ойыңды!
Ашынса етің,
Ашылмақ бетің.
Тірі көмбей бойыңды,
Жүрегіңнің жарасын
Көрсет жұртқа, қарасын.

Оқушым, ұқпай,
Оскырып шықпай,
Сабырмен байқа сөзімді!

Шыққан соң сыртқа,
Жайған соң жұртқа.
Сөз тергеуге төзімді.
Көп мағына, аз ләфуз,
Есек баспас тайғақ мұз.

Қарқылдар қарға,
Шиқылдар арба,
Бой сүйсінер сазы жоқ.
Шешенсіп жұртқа
Мылжындар қыртпа,
Ой исінер сөзі жоқ.
Маған үлгі ол емес,
Ол түсерлік жол емес.

Жолдар бар өзге
Жоба бар сөзге,
Жүрекке дөп, ойға жөн.
Жаманды — жаман,
Демекпін әман,
Мейлің тула, мейлің көн.
Иланбасам айтпаймын,
Иманымнан қайтпаймын.

Әр жолды ойлап,
Ойыма бойлап,
Ұқтым тайыз, теренді.
Сайраған тілмен,
Зарлаған үнмен,
Құлағы жоқ кереңді —
Ұқтыра алмай сөз әуре,
Тек тұра алмай біз әуре.

Қараймын кейін,
Орысқа шейін
Хан бағыпты қазақты.
Баға алмай жөндеп,
Басқаға көн деп,
Артқан жұртқа азапты.
Бас адамдар халықты
Сатып, сыйлар алыпты.

Келген соң бері,
Кейінгілері
Болды құмар шекпенге.

Өгіздей өрге,
Өткелсіз жерге
Күнде айдап жеккенге.
Бір күн тойса есектер,
Ми жоқ алдын есептер.

Салынып дауға,
Сатынып жауға,
Болыстықты алысты.
Қазық боп жұртқа,
Қорған боп сыртқа,
Кім ойлады намысты?!
Мақтады ұлық — болды мәз,
Қауым үшін қайғы аз.

Оқытты жасын,
Өсіріп шашын,
Мал табуға салынды.
Қаламнан, хаттан,
Жауаптан айтқан
Білді жалғыз алымды.
Кейбірі шен алмақ та
Дінін шаншып қармаққа.

Басында — сәлде,
Аузында — алла,
Молдаларда не ғамал?
Көздерін сүзіп,
Жүздерін бұзып,
Алдап жұртты, жимақ мал.
Жұмақ молда қолында
Сауда-саттық жолында.

Бергенге — жұмақ,
Бермесе — дозақ,
Деп үйретер халыққа.
Жұмақтың кілтін,
Алланың мүлкін
Арендаға алып па?
Молда сатса тиынға,
Ол — алла емес, сыйынба!

Шалқақнан жатып,
Алланы сатып,
Аламын деп қорлама!

Еңбексіз ит жер,
Бейнетсіз бит жер,
Берсеңдер, бер молдаға!
Өзіңді, бірақ алдама!
Ақшаға жұмақ жалдама!

Ұлғайып қайғы,
Уытын жайды,
Айтпасыма болмады.
Қабағын түйіп,
Қаһарын жиып,
Көкті бұлт торлады.
Жаңбыр жаумай, жауса қар,
Жұрт жұтайтын түрі бар.

Балалық қалып,
Ес біліп анық,
Ер жеткелі жиырма жыл.
Баяғы калпы,
Баяғы салты,
Бү неткен жұрт ұйқышыл?!
Болсын кедей, болсын бай,
Жатыр бейқам, жым-жырт, жай.

Емшегін еміп,
Анаға сеніп,
Бала ұйықтайды жастықпен.
Қымызға қанып,
Қызарып жанып,
Бай ұйықтайды мастықпен.
Шалап ішкен кедей мас,
Мына жұрттың түрі оңбас!

Ұйқышыл жұртты
Түксиген мұртты
Обыр обып, сорып тұр.
Түн етіп күнін,
Көрсетпей мінін,
Оятқызбай қорып тұр.
Обыр болса қамқорын,
Қайнағаны сол сорын!

Оянған ерге
Ұмтылған жерде
Еруші аз да, серік кем.

Қас білген досты,
Дос білген қасты,
Мұндай елді көріп пе ең?
Қыс ішінде бірер қаз
Келгенменен, қайда жаз?!
Қазағым-елім,¹
Қайқайып белің,
Сынуға тұр таянып.

Талауда малың,
Қамауда жаның,
Ащ көзіңді оянып.

Қанған жоқ па әлі ұйқың,
Ұйықтайтын бар не сиқың?!

АНАМА ХАТ

Қарағым, дұғагөйім, қамқор анам!
Арнап хат жазайын деп алдым қалам.
Сені онда, мені мұнда аман сақтап,
Көруге жазғай еді хақ тағалам!

Бара алмай, өтірікші болып әбден,
Семейдің түрмесінде отыр балаң.
Мал ұрлап, кісі өлтірген айыбы жоқ,
Өкімет — өр зорлыққа не бар шараң?!

«Үмітсіз шайтан болсын» деген сөз бар,
Жолдар көп жәннетке де тарам-тарам.
Оқ тиіп он үшімде ой түсіріп,
Бітпеген жүрегімде бар бір жарам.

Алданып тамағымға, оны ұмытсам,
Болғандай жегенімнің бәрі харам.
Адамнан туып, адам ісін етпей,
Ұялмай не бетіммен көрге барам?!

Көп айтпай, қысқасынан сездіретін
Балаңның мінезі бар сөзге сараң.

¹ Бұл жолдар 1911 жылы жинағына енбей қалған екен, 1922 жылы Қазаннан шыққан кітабынан алынды (құрастырушы).

Кетер деп «суға құлап, отқа түсіп»:
Қайғы жеп, менің үшін болма алаң!

Отырмын абақтының бөлмесінде,
Бұйрықсыз көз жетеді өлмесіме.
Есіктің құлпы мықты, күзетші көп,
Ажалдан басқа ешкім келмесіне.

Қоршаулы айналасы биік қорған,
Берік қып салған темір терезесіне.
Қалайша мұны көріп көңіл сенбес
Аттанып жау келсе де бермесіне?

Қаламда лаухұлмахбуз¹ ұмытқан ба?
Жазбапты бұл орынды көрмесіме.
Қаңбақпен салмағың тең бұл бір заман,
Лаж жоқ жел айдаса ермесіңе.

Тайпалған талай жорға, талай тұлпар
Тағдырдың кез болып тұр кермесіне.
Солардан жаным-тәнім ардақты емес,
Орынсыз күйзелейін мен несіне?!

ТІЛЕК БАТАМ

Я, құдайым! Аққа жақ!
Өзіңе аян — мен нақак.
Аққа деген жолымның
Абыройын ашпай, жап.

Лят пенен хадисте
Адал ниет, ақ іске,
Жаңылмасам, жоқ еді
Жаза тартсын деген бап.

Мені ұстатып, айдатып,
Зығырданды қайнатып,
Масайрасып, мәз болып,
Қуанғанды өзің тап!

¹ Діни ұғым бойынша — адам тағдыры жазылатын тақта.

Аз күндікке алданып,
Аз нәрсеге жалданып,
Адасқанын алаштың
Түзу жолға түсір, хақ!

Жақын жерден жау шығып,
Мақұл сөзден дау шығып,
Душпан ұстап қолымнан,
Иттер тістеп тонымнан,
Маған тосу болған шақ.
Тұтқын болып тарығып,
Жалғыз жатып зарығып,
Ашу қысып, ойды алып,
Өт жайылып, бойды алып,
Дерт жүрекке толған шақ.

Қатты айтты деп кектемей,
Сиынғанды тек демей,
Он екі имам әудие,
Жиырма сегіз әмбие,—
Қолда, өңшең аруақ!

Қара балуан Жәнібек!
Қаз дауысты Қазыбек!
Жетім қалған халқыңа,
Тұлға болып артыңа,
Кім тиянақ қазық ед?

Күнсыз болып еріміз,
Жесір болып жеріміз,
«Жан менікі» дей алмай,
«Мал менікі» дей алмай,
Ит пен құсқа азық ек.

Барын салып таласқа,
Арын сатып қалашқа,
«Жұрт болалық» деген жоқ,
Жұрт қайғысын жеген жоқ,
Іріп-шіріп, азып ек.

Мұны көріп көзіміз,
Бірігер деп сөзіміз.
Кен болар деп балшықты,
Көя болар деп шалшықты,
Біз үмітпен қазып ек.

Дәреті жоқ аяқтар,
Қорсылдаған саяқтар
Былғамасын қасынды,
Қасиетті басынды,—
Дегеніміз болмаса,
Қазаққа не жазып ек?!

Байлаттырған қолымды,
Бөгеттірген жолымды,
Жақыным бар, жатым бар,
Хабарлана жатындар!
Мен сендерге жүгіндім,
Төресі әділ — қазы деп!

ЖАУҒА ТҮСКЕН ЖАН СӨЗІ

Жанға көңіл қалып тұр,
Жан бұл күйге салып тұр.
Тәнге көңіл қалып тұр,
Тән шыдамай арып тұр.
Жұртқа көңіл қалып тұр,
Жұрт жалғанға нанып тұр.
Өтірік өрлеп, күшейіп,
Шын жеңіліп, талып тұр.
Бақ дегенде байлау жоқ;
Уағдадан танып тұр.
Тағдыр шіркін тап беріп,
Тамағымнан алып тұр.
Пәле деген аңдушы
Аяғымнан шалып тұр.
Жала деген төбеті
Балтырымнан қауып тұр.
Жау білегін сыбанып,
Пышағын қайрап, жанып тұр.
Сауысқан, қарға, қаракұс
Жемтік аңдып, бағып тұр.
Көре алмаған күншілдің
Көңіліне мұным жағып тұр.
Табалаған жаманның
Шаян тілі шағып тұр.
«Әй, сені ме!» дегеннің
Айызы әбден қанып тұр.
Жаны ашыған жақынның
Жас көзінен ағып тұр.

Айыруға амал жоқ,
Қылышын жерге шауып тұр.
«Әлдеқалай болар» деп,
Жүрегі жұлқып қағып тұр.
Түгі жылы, білмедім:
Түледі ме — нағып тұр?
Түлемеген түпкі дос,
Түлегенің барып тұр!..

АДАМДЫҚ ДИҚАНШЫСЫ

Адамдық диқаншысы қырға шықтым,
Көлі жоқ, көгалы жоқ — қорға шықтым.
Тұқымын адамдықтың шаштым, ектім,
Көңілін көгертуге құл халықтың.

Қор болған босқа кетіп еңбек, бейнет!
Құлдарға құлдықтан жоқ артық зейнет.
Оттай бер, жануарым, екі аяқты! —
Адамдық хайуанға қанша қажет?!

Жаратқан малды құдай не керекке —
Мінуге, сою, соғу, жүндемекке.
Жорта бер қамыт киіп, қамшыңды жеп,
Бұйрық жоқ ұрасың деп үндемекке.

Таяққа еті үйренген қойшы жайлап,
Көк есек қозғала ма түрткенге айдап.
Есептен алданғандай болғандар көп,
Жасықты, асыл ма деп, білмей қайрап.

БАҚ

Бұлттар басып жасырған,
ана түсіп басылған,
Таң шапағы сөніп тұр,
Жаңаланған өмірден
Жаңа шығып көрінген
Гүл қамауда семіп тұр.

Балалықтан басталып,
(Тастаймын аз жасты алып,
Есім нағыз енгенше)

Көрдім қызық, көрмедім?
Көрсем — баға бермедім,
Бозбала жас келгенше.

Құстай түлкі алатын,
Жайып алтын қанатын,
Уылжыған от лепті
Жігіттік жас келді де,
Ойды біраз бөлді де,
Тұрағы жоқ ол өтті.

Қудым бақты, іздедім,
«Табамын ғой тез» дедім,
Азап шекті тән-жаным.
Қарап жақын-жырақты,
Жақтым түрлі шырақты,
Таптырмады қуғаным.

Үміт сүйрер жыраққа,
Жетесің деп мұратқа,
Талықсам да ізденіп.
Қашан көңіл жасарар,
Арқа-басың босанар,
Рақатты жаз келіп?

Қашан жанып шам-шырақ,
Сәуле беріп жарқырап,
Болар жарық төрт тарап?
Қашан маған іздеген,
Күліп жылы жүзбенен,
Болар серік бақ қарап?!

ТАРТУ

Балалар, бұл жол басы даналыққа,
Келіндер, түсіп, байқап, қаралық та.
Бұл жолмен бара жатқан өзіндей көп,
Соларды көре тұра қалалық па?!
Даналық — өшпес жарық, кетпес байлық,
Жүріңдер, іздеп тауып алалық та!

ҚА... ҚАЛАСЫНА

Қош, сау бол, Қа... жуылмаған,
Айдай бер қалса адамың қуылмаған.
Әдепті, сыпайы елдің қалпында жоқ,
Жасырын дыбыс шықты шуылдаған.

Бүркеніп арсыздарың шайнауына,
Жем тапты пісірмеген, қуырмаған.
Шыққан соң талғамайтын доңыздарың,
Қасыңа қиын болар жуу маған.

ЖҰРТЫМА

Бірлік қып іс етуге шорқақ, жұртым,
Табылса оңай олжа ортақ, жұртым.
Сияқты қара қарға шуылдаған,
Үрейсіз, қоян жүрек қорқақ, жұртым.

Білмейсің жөнің менен терісінді,
Ел болып іс етпейсің келісімді.
Үміт қып бәйге атындай талай қосып,
Байқадық шабыс түгіл, желісінді.

Жөн айтқан жұртшылыққа адам болса,
Шығасың қолыңа ала керісінді.
Бытырап бет-бетіңе жөнелгенде,
Көрдік қой жайылатын өрісінді.

Келгенде өзді-өзіңе мықты-ақсындар,
Қайтейін, өзге десе көнгішінді.
Сықылды сынық бұтақ төмендесең,
Кім жұлмас оңайдағы жемісінді?!

ЖҰБАҒУ

Әлди-әлди, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат бөпем!
Жылама, бөпем, жылама,
Жылк шағып берейін.
Байқұтанның құйрығын,
Жіпке тағып берейін.

(Қазақтың бала жұбағу өлеңі)

Қайран еркін
 замандарың!
Тарлыққа жоқ
 Амалдарың!
Еркін дала,
 Еркің қайда?
Еркіндегі
 Көркің қайда?
Нулы, нулы
 жерің қайда?
Сулы, сулы
 көлің қайда?
Еркін көшкен
 Елің қайда?
Ел қорғаны —
 Ерің қайда?
 Тура айтатын
Биің қайда?
 Би бардағы
Күйің қайда?
 Адал көңіл
Ақтық қайда?
Жалған анттан
 сактық қайда?
Бауыр тартқан
 Жүрек қайда?
Намыс қызған
 сүйек қайда?
 Нулы жерден
Көшті айырды,
 Сулы көлден
Құсты айырды.
 Ер орнына
Еркек қалды,
Көлеңкеден
 үркек қалды.

Би орнына
 Бибің болды,
Би деу бірақ
 Киын болды.
Қаралды би
 Жақтау болды,
Қараны жан
 Ақтау болды.
Бауыр, жүрек
 Талас боп тұр,
Намыс, сүйек
 Қалаш боп тұр.
Малың алдау,
 Талауда тұр,
Жаның арбау,
 Қамауда тұр.
Аяғыңды
 тұсау қысты,
Жақтарыңды
 кұрсау қысты.
Көрмесіне
 Пердең мықты,
Өтпесіне
 Кермең мықты.
Енді жатып
 ұйықтау қалды,
Ұйықтағанды
 мақтау қалды.
«Әлди-әлди», —
 деп тербеткен,
«ұйықтасын» деп
 көп тербеткен!
Қарның ашса
 ұлықтарың,
Жілік шағып,
 май бермекші.
Тоңсаң түлкі
 Күйрықтарын
Жіпке тағып,
 Бай бермекші.
Әлди-әлди
 мен де деймін.
Сірә, әлдиге
Сенбе деймін!!!

Н. Қ. ХАНЫМҒА

Рақатсыз өтсе де өмір-жасым,
Бұл жөнімнен құдайым айырмасын.
Ұзақ жолға ниет қып бір шыққан соң,
~~Жарым~~ жолдан қайтпаспын, қарындасым!

Су да болар ол жолда, тау да болар,
Жаудың оғы — жайған тор, ау да болар.
Мынау пайда, мынасы зиян демек,
Ол ерліктің ісі емес, сауда болар?!

Шалдығатын, шаршайтын жерлер де бар,
Шалдыққанға мұқалмас ерлер де бар.
Қайраттанып қажымай тырмыссаң да,
~~Шықпайсыз~~байтын жолыңда өрлер де бар.

Шаршайды деп ойлама шалдыққаннан,
Ұзақсынып жатпаспын жалыққаннан.
Жұрт қолымнан келмесе, өкпелемес
Барым сақтап, мен аяп алып қалман.

Ел мұнымды білемін ұқпайтынын,
Көтермеге қалғанда шықпайтынын.
Шалыс басып аяқты жығылғанда,
«Жатқаңныңнан тұрма», — деп мықтайтынын.

Мен өлсем де — өлемін жөнімменен,
Тәннен басқа немді алар өлім менен.
Өлген күні апарып тығары — көр,
Мен жоқ болман көміліп тәнімменен.

Тән көмілер, көмілмес еткен ісім,
Ойлайтындар мен емес — бір күнгісің.
Жұрт ұқпаса, ұқпасын жабықпаймын
Ел — бүгіншіл, менікі — ертеңгі үшін.

АҚЫН ІНІМЕ

Азырақ құлағың сал, ақын інім,
Ойымыз, рухымыз жақын, інім.
«Ағалық правосын қолыма алып,
Келемін айтайын», — деп ақыл, інім!

«Өзімді ағаңмын», — деп үлкейтемін,
Онымды көремісің мақұл, інім.
Адасқан ағаныздың жері болса,
Тілеймін ете гөр деп гапу, інім.

Жай жатсаң жаңылмайсың, адаспайсың,
Күресте кім кетпейді гапыл, інім.
Ат қойған аз-көбіне қарамастан,
Ақылға біздер жарлы пақыр, інім.

Доңыздай талғамай жеп семіргендер,
Саналып ақылдыға жатыр, інім.
Сүйікті милләтіңе болам десең,
Нашардың көбірек же хақын, інім.

Сыйласын десең жұртың қадір тұтып,
Айғырсып момындарға ақыр, інім.
Білімді ел ішінде болам десең,
Шешенсіп, жоқты сөйлеп лапыр, інім.

Қолыңнан мұның бірі келмес болса,
Кісімсіп ең болмаса қақыр, інім.
Сөзінді тыңдатайын десең жұртқа,
Ет асып табақ-табақ шақыр, інім.

Аузымен орақ орып, бәрін де етер,
Қымызды шара-шара сапыр, інім.
Етпенен қымыз беріп сөйлеп көрсең,
Айтқаның жұртқа балдай татыр, інім.
Ақылың Аплатондай болса-дағы,
Қымыз бен еті жоқ күр татыр, білім.

И. Б. ЖЕЗДЕМ ХАТЫНАН

Тұрмысын жырақ,
Аман ба, шырақ!
Күйзеліпсің көбірек,
Милләт үшін бегірек.
Һәманда сақтан,
Сақтамақ хақтан.
Қоршаған дұшпан төңірек.
Милләтке қызмет,
Жүмлане міндет.

Ұйқыны аш дер ек,
Надандықтан қаш дер ек.
Болмайды үндеп,
Дұшпан түр күндеп,
Бізде бұл бір індет.

Әр сөзің алтын,
Ұғар ма екен халқың.
Сынаған да шығарсың,
Милләттің қалпын.
Тіл алмас деп қорқамын,
Дер едім тартын...

ЖАУАП ХАТТАН

Аманбыз, жезде,
Солай ма сізде?
Амандаспақ — жол, әдет.

Тағзымға — тағзым,
Назымға — назым
Тілеушілік — ол әдеп.

Жолдан мен де шықпаймын,
Сөзбен сыйлап мықтаймын.

Жолға сіз көсем,
Сөзге һәм шешен,
Оның менде бірі жоқ!

Іздемей жоғын,
Шайқамай тоғын,
Қарап жатқан тірі жоқ.

Мен де соның бірімін,
Өлгенім жоқ, тірімін.

Ағаның ақыл,
Айтқаны мақұл,
Жаны ашыған жақындық.

Мен жазған кеңес,
Мақтаныш емес,
Ат шығармақ акындық.

Ер батқанда — жорғалық,
Молда жоқта — молдалық!

Байқасақ, жезде,
Бауыздар кезде,
Үн шығу бар емес пе!

Үндемей өлсек,
Сүйекпен көмсек,
Кейінгілер демес пе?!

Лақ құрлы бақырмай,
Өлген екен, апырым-ай!

Милләтке қызмет,
Бәріңе міндет.
Деп айтасыз өзіңіз.

Милләттен безу,
Әйтпесе төзу,
Шын болса сол сөзіңіз.

Кей іс шарты құрбанмен.
Болмас қорқып тұрғанмен.

Мен бұқтым — жаттым,
Сен бұқтың — жаттың,
Кім істемек қызмет?!

Ауызбен айтып,
Істерге қайтп,п,
Жоламасақ не міндет.

Тек жүрсе, тоқ жүрмекті,
Қиын дей ме білмекті.

Жездеке, солай,
Көрмессіз қолай
Жан сақтаудың ебіне.

Айтпайтын жыр бар,
Ашпайтын сыр бар
Тымақтының көбіне.

Сізге жаздым ұғар деп,
Тымағы жоқ шығар деп.

ҒЫЛЫМ

«Ғылымдар дүниелік сиқыр болмақ,
Оқыған ол ғылымды кәпір болмақ».
Зулатып шарифатты шарт жүгініп,
Молдакең отырғанда мойнын толғап.

Сондықтан заман жүйрік, біздер шабан,
Артында ілесе алмай жүрміз әман.
Күн сайын өзгеріліп, өнер артып,
Бәрі де бара жатыр алға таман.

«Заманың түлкі болса, тазы боп шал» —
Деген сөз аятпенен бірдей маған.
Алақтап артымызға карағыштап,
Жүргенде-ақ озып, ұзап кетті заман.
«Нәрсені түске енбеген өңде көрдік,
Соларды тапқан — ғылым» дейміз жаман.

«Ғылым» деп нені үйрендік біздер жаста,
(Айтқаным бекер болса, алмай таста!
Табылар ақтайтын да, боқтайтын да,
Сөз емес арнап жазған дос пен қасқа...)

Әйелмен пәлен бар деп жанасқанда,
«Пәлен» деп ұйқысырап адасқанда,
Үйрету балаларға қандай жақсы,
Ақылға салып, ойлап, бал ашқанда.

Мектепте оқымаған бітмей жүр ғой
Жердегі мал — мақұлық, құс аспанда.
Айтамын молдакең жоқ оңашада,
Сөз бермес «кәпірсің» деп таласқанда.

* * *

Жазған сөз жаным ашып алашыма,
Алаштың адасқан аз баласына.
Қаннан қан, еттен етім, бауыр жұртым!
Қараған «Қаратаудың» қаласына.

Іші лас, сырты таза залымдардың
Алданып құр сыртының тазасына.
Мәз болып байғазы алған балаларша
Сатылып жылтыраған танасына.

Әбілдің¹ зияратын аттап өтіп,
Қабылдың бата қылма моласына,
Қорыққанға қос көрініп, қойдай үркіп,
Тығылып тажалдың бұтханасына,

¹ Діни аңыздың кейіпкерлері.

Ес кетіп, сабыр қалмай, сасқалақтап,
Қорыққаннан көзің сыймай шарасына,
Ұмытып құдайды да, құранды да,
Бас ұрма ләнат-манат¹ ағашына.

* * *

Г. Н. Потанинға

Атақты Сібір ұлы қарт Потанин,
Ер сүйсе, сендей сүйсін ел — отанын.
«Қазақсың, қалмақсың» — деп алалау жоқ,
Отанның тең көресің барша жанын.
Қазаққа Потаниннің аты ардақты,
Иәміштің² біліп отыр қанша шалын?!

Сексенді сен атқардың жұмыспенен,
Күндерде қарлы жаңбыр жүріспенен.
Өзіңді көзіңе айтып мақтау емес,
Бізсіз де ісің айғақ түр істеген.
Ұл туып ұлы жолда қызмет етсе,
Онан зор ұлтқа бар ма ырыс деген?!

Ергенге жолың сара лақпайтын,
Туың зор атып оқпен құлатпайтын.
Сырыңды жыр ғып сөйлеп жеткізуге,
Көп сөзді көршілер түр ұнатпайтын.
Жаз келер, жадыраған күндер туар,
Жыр жырлап ту түбінде шуақтайтын.

Біз едік қадірі жоқ ұл әкеге,
Көп жатқан мешел болып келекеде.
Әл бітіп, жаңа ғана аяқ басып,
Іліндік біз де жетіп мерекеге.
Тойыңа шашу алып шаттанамыз,
Білдіріп жүрек лебін Грекеңе!!!
Алдында алаш тарту ұсынып тұр,
Қорынып сыйы нашар қысылып тұр,
Жағдайсыз шаруаға шарт туғызған,
Алаңды зор «соғыстың» тұсы боп тұр.
«Орамал тонға емес, жолға» деп ал,
Әзіргі ат-шапаны осы боп тұр.

¹ Қарғыс мағынасында айтылған ұғым.

² Иәміш — Ертіс бойындағы Ямышевский селосы.

Екінші бөлім

АУДАРМАЛАР

(1901—1922)

آخمد بايتۇرسۇنف.

قرق مىسال.

اورسچادان قازانچاغا 1901 - 1904 جاداردا
نلرجمه اهنكمن: آخمد بايتۇرسۇنف.

3 نجهى باسمه ائوزى.

«نانارستان» مەنبەغاسى. ◆◆◆◆◆◆◆◆◆◆. ۱۹۲۲ ج. ۱
قازان. - 1922 ج. ◆◆◆◆◆◆◆◆◆◆

А. Байтұрсыновтың Қазанда жарық көрген «Қырық мысал» кітабының мұқабасы. 1922 ж.

ЗАМАНДАСТАРЫМА¹

Орыстың тәржіме еттім мысалдарын,
Әзірге қолдан келген осы барым.
Қанағат азға деген, жоққа — сабыр,
Комсынып қоңырайма, құрбыларым!

Бабы жоқ жұмыстағы мен бір арық,
Күй қайда үздік шығар топты жарып?
Ат тұрмас аяғында желі болса,
Дүсірлеп шапса біреу кику салып.

Бар болса сондай жүйрік қызар деймін,
Естілсе құлағына дүбір барып.
Әйтпесе арық шауып оңдыра ма,
Жүргенге қамыт басып, қажып-талып?!

АҚҚУ, ШОРТАН ҺӘМ ШАЯН

(Крыловтан)

Жүк алды Шаян, Шортан, Аққу бір күн,
Жегіліп, тартты үшеуі дүркін-дүркін.
Тартады Аққу көкке, Шаян кейін,
Жұлқиды суға қарай Шортан шіркін.

Бұлардың машақаты аз болмады,
Жұмысы орнына кеп мәз болмады.
Тартса да бар күштерін аямай-ақ,
Асылы, жүк орнынан қозғалмады.

Оншама ол жүк артық ауыр емес,
Құр сырттан пәлен деу де тәуір емес.

¹ Ақынның «Қырық мысал» кітабындағы оқырмандарға арнауы.

Жүк бірақ әлі күнге орнында тұр,
Бірыңғай тартпаған соң бәрі тегіс.

* * *

Жігіттер, мұнан ғибрат алмай болмас,
Әуелі бірлік керек болсақ жолдас.
Біріңнің айтқаныңа бірің көнбей,
Істетен ынтымақсыз ісің оңбас

ШЫМШЫҚ ПЕН КӨГЕРШІН

Бір Шымшық торға түсті соры қайнап,
Барды ма, кім біледі, ажал айдап.
Пәлені қаза менен қайда деме,
Ғаріп боп, отыр сорлы көзі жайнап!

Жанына жас Көгершін ұшып келді.
«Не қара басты торға түсіп? — деді,
Тал түсте торды көрмей, соқыр ма едің,
Есалаң, ақылың жоқ, күшік, — деді.

Түсер ме есі дұрыс күндіз торға?!
Ақылың жоқтығынан қалдың сорға.
Мысалы мені алдап еш уақытта,
Тор түгіл, түсіре алмассың онан зорға.

Кім күлмес бостығыңа сен жаманның,
Алдырған айласына бір наданның?
Мен саған қол берейін түспесіме,
Қайласы саған ғана мол адамның».

Десе де, ақыл серік қонған баққа,
Ем болмас бастан бағың таяр шақта.
Пысықсып Көгершінім отырғанда,
Қалыпты өзі түсіп қыл тұзаққа.

— Ақылың қайда кетті, данышпаным?
Серт айтып түспеске қол алысқаның?
Біреуге күлсең, келер өз басыңа,
Табалап мұнан бұлай күлме, жаным!

* * *

Біреуді білмес адам табалайды,
Бақ көшсе, ақылыңа қарамайды.

Ісіңнен бір істеген жазым тапсаң,
Болды деп білмегеннен шамалайды.

«Жазмыштан — озмыш озбас» деген сөзді
Бекер деп пікір айту жарамайды.
«Алланың, адам басы, добы» деген,
Қуса да қалай қарай домалайды.

АТ ПЕН ЕСЕК

Біреудің Есегі мен бар еді Аты,
Апарар бір қалаға болды заты.
Аты мен Есегіне артып алып,
Аяңдап, жолға түсіп келе жатты.

Жүк ауыр, Есек сасып алақтады,
Иесі дем алуға қаратпады.
Әл кетіп, жығыларға таянғанда,
Жалынып, Атқа Есек сөз айтады:

«Ат достым! Жүгім ауыр, халім бітті,
Еместін жүре алатын енді тіпті.
Зорығып, жолда өліп қалатынмын,
Алмасаң ауыстырып біраз жүкті?»

Ат оған ешбір жауап қайтармады.
Ауырлап жүгін Есек қайқаңдады.
Ентігіп, ішін соғып, демі құрып,
Жүрерге онан әрі жай қалмады.

Жығылды Есек байғұс демі құрып,
Тұрмады айдаса да иесі ұрып.
Сойды да, жүк-терісін Атқа салып,
Қалаға келе жатты тағы жүріп.

Қарандар! Шара бар ма мына сорға?
Аяғын Ат келеді басып зорға.
Қысымды Есек көрген бұ да көріп,
Болдырып, бұлғақтайды оңды-солға.

Өкініп өткен іске Ат келеді:
«Мен қате еткем екем ғой, аһ! — деді,—
Есектен аз жүк алып, қарасқанда,
Қиындық мұндай маған болар ма еді?!»

Бұл сөзден нендей гибрат алмақ керек?
 Мысалы, еткен қайыр — бір бәйтерек!
 Қайырын біреуге еткен болып терек,
 Көресің рақатын көлеңкелеп.

Қайырдың ең абзалы бұл дүниеде:
 Біреуге қысылғанда жәрдем бермек!
 Кейбіреу зор бейнетке тап болады,
 Кей уақыт аз бейнеттен қашамын деп.

МАЙМЫЛ

Жер жыртты ерте тұрып қарашекпен,
 Қашаннан кәсібі еді егін еккен.
 Асырап қатын, бала еңбегімен,
 Кісі еді күшін жегіп, ауқат еткен.

Ертеден кешке дейін дамыл алмай,
 Өткізді ұзақ күнді қызметпен.
 «Жарайды, бәрекелді, сабаз-ай!» — деп,
 Алғысты берді оған өткен-кеткен.
 Күншілдік етті бұған Маймыл надан,
 (Мақтауды Маймыл түгіл, сүйеді адам).
 «Осындай жұрттан мақтау алмайтұғын, —
 Ойлады: — мен кеммін бе, — деп, — анадан?!»

Маймылдың көзі түсті томашаға,
 «Енді жұрт қалсын, — дейді, — тамашаға».
 Томарды бір көтеріп, бір сүйретіп,
 Бүлінді өз-өзінен оңашада.

Томармен домалайды ойға өрден,
 Біресе аркалайды алып жерден.
 Өкпесін шапқан аттай баса алмайды,
 Денесі көрінбейді акқан терден.

Сарп етті жан аямай Маймыл күшін
 Ешбір жан мақтамады еткен ісін.
 Секілді осы Маймыл адамдар көп,
 Көрсетіп нағылайын ашып түсін.

Не бітер күшті орынсыз жеккенменен?
Шығар ма тасқа егін еккенменен?
Ойлама алғыс, абырой аламын деп,
Пайдасыз құр мехнат еткенменен.

Мақсұтқа ойыңа алған жете алмайсың,
Мал шашып құр далаға төккенменен.
Пайдалы істен алар абыройың
Кетпейді кейін қарай тепкенменен.

Орынды болса еткен мехнатың,
Халықтың түсіерсің, ілтипатың.
«Пәленше, бәрекелді, жарайды!» — деп,
Шығады сол уақытта жақсы атың.

ЕГІННІҢ БАСТАРЫ

Бір адам жас баласын жанына алды,
Екеуі сайран етіп кетіп қалды.
Қыдырып арлы-берлі жүрді-дағы,
Егінші егін еккен жерге барды.

Аралап әр егінді қарап жүрді.
Кезі еді пісіп болған егін түрлі.
Бастарың дәнге толған төмен салып,
Бидайлар бейне тағзым етіп тұрды.

Жалғыз-ақ бір бидай тұр көкке қарап,
Бейне бір жалғыз өзін көпке балап.
Баланың сол бидайға көзі түсіп,
Білмекке кетті көңілі жөнін сұрап:

«Кұбылып бидайлар тұр басын салып,
Жіберген мырза құдай нұрға қанып.
Әй, әке! Мұның мәнін түсіндірші?
Бір іске тұрмын өзім қайран қалып!

Бұл бидай көтеріп тұр басын көкке,
Қарайды шекірейіп өзге көпке.
Өзіне өзгелерді теңгермейтін.
Соншама бұл бидайдың дәні көп пе?»

«Айтайын мұның мәнін, балам, саған:
Шырағым, түрін көріп таңданба оған.

Өзгесі төмен қарап бүгілгенге,
Ойлама, кем екен деп бәрі сонан.—

Және де әкесі айтты баласына:
Сұқтанба құр сорайған қарасына!
Құдайым өзгесіне дән бергенде,
Бұл бидай дәнсіз қапты арасында.

Бидайлар басы толық иіліп тұр,
Дән берген қожасына сиынып тұр.
Басында бұл бидайдың дәні болмай,
Кекірейіп, көкке қарап, бүлініп тұр.

* * *

Елде көп бұл бидайдай адам,— деді,—
Тәкаппар, оны халық жаман,— деді,—
Қалпы емес тәкаппарлық данышпанның,
Тұтынба бұл мінезді, балам»,— деді.

ӨГІЗ БЕН БАҚА

Бір Өгіз айдын шалқар көлге келді,
Жағалап суаты бар жерге келді.
Шілденің сарша тамыз ыссы кезі,
Бек қатты қаны қашып шөлдеп еді.

Су ішіп көлдің шықты жағасына,
Мал еді көз тоятын қарасына
Артықша бір көлбақа күншіл екен,
Сол көлдің Бақасының арасында.

Өгізді суға тойған Бақа көрді,
Секіріп көршісіне жетіп келді.
«Боламын мен де сонау өгіздей»,— деп,
Жел тартып, ісіп-кеуіп, қарнын керді.

Сұрады жолдасынан: «Толдым ба? — деп,
Өгіздей анау тұрған болдым ба?» — деп.
Өгіз бен екеуіне қарап тұрып,
Жолдасы жауап берді сонда бүй деп:

«Өгіздей болу саған қайда, шырақ?!
Араңыз екеуіңіздің тым-ақ жырақ!
Онымен бірдей болып толмақ түгіл,
Қалпыңнан асқан жоқсың артығырақ».

«Қарашы! Енді қандай болдым? — деді,
Міне, мен жаңа айдай толдым!» — деді.
Жолдасы тағы қарап денесіне:
«Қалпында қараң менен пормың», — деді.

Дүниеде мұнан күншіл кем-ді Бақа!
Зорланды қарнын керіп, енді Бақа.
Шыдамай жұқа қарын керуіне,
Жарылып, сол арада өлді Бақа.

* * *

Күнәсі күндегеннің жаман қатты,
Күндей ме біреуге алла берген бақты?!
Өгізді күндеп, сондай боламын деп,
Келбақа онан қанша пайда тапты?

Әуелде құдай өлшеп берген дене,
Қаншама зорланғанмен артылмапты.
Нақыл сөз: «Әлін білмес әлек» деген,
Осындай әуре болған жаннан қапты.

ЕМЕН МЕН ҚАМЫС

Бір көлдің Емен айтты Қамысына, —
Сыбайлас көптен бергі танысына:
«Жаратқан мені құдай сонша артық,
Мықты, — деп, — жер жарылад дабысыма!

Жалғыз-ақ тең көремін Қаптың тауын,
Дүниеде менің қорқар бар ма жауым?
Қасқайып илмеймін, бүгілмеймін,
Соқса да қандай қатты құйын, дауыл.

Қорғаймын өзім түгіл, аймағымды,
Болса да нендей аптап, нендей жауын.
Мың сан құс келіп қонсын бұтағыма,
Зәредей көрінбейді маған ауыр.

Бірді олай жаратқанда, бірді бұлай,
Бәрінен құр жаратқан сені құдай.
Жел тұрса, зәрең ұшып қалтырайсың,
Басыңа ауырлайсың конса торғай.

Жел жүріп, судың беті жыбырласа,
Ызыңдап, құлағыңа сыбырласа.

Бұғасың, бүгілесің сонша төмен,
Тұрамын жарар ед деп жығылмаса.

Егерде жақын жерде болсаң маған,
Ешкімді жолатпас ем, қорғап, саған.
Әуелден сені құдай жаратқанда,
Асылы сенің жайынды ойламаған.

Беріпті саған орын суға жақын,
Тұрсын деп құйын-дауыл, шуға жақын.
Көз салып әр тарапқа қарап тұрсам,
Аз екен дүниеде сенен пақыр...»

«Құлақ сал, Емен батыр, тоқта азырақ!
Есімі пақырлықтың менен жырақ.
Иілсем, мені дауыл сындыра алмас,
Сындырар сені қайта бұрынырақ.
Ықтияр дауыл соқсын, құйын соқсын,
Уайым менің үшін жеме бірақ.
Дауылдан иілсем де, бүгілсем де,
Мен саған жалынбаймын жәрдем сұрап.
Еменім, сен білмесең, мен айтайын,
Менен де сенің қауіпін артығырақ.
Ол рас сені әлі жеңе алмай жүр,
Кез келмей күші сенен басымырақ.
Дүниеде өзім деме жалғыз мықты,
Адасқан олай ойлап қаталықты».

Болмады сөзін тамам еткенінше,
Бұрқырып, құйындатып дауыл шықты!
Дауылдың екпініне шыдай алмай,
Не түрлі мақұллықтың бәрі ықты.
Қашаннан хайла етіп, әдіс алған,
Жабысып, жер бауырлап, Қамыс бұқты.
Қасарып, қайыспастан Емен тұрды.
Дауылға көрсетем деп мықтылықты.
Неғылсын оның Емен екендігін,—
Қопарып түбірімен дауыл жықты.

* * *

Білеміз, Қамыс нашар, Емен мықты.
Еменді мықты деген, дауыл жықты.
Майысып, қарсыласпай, Қамыс бұғып,
Сынбастан сол дауылдан аман шықты.
Мықты деп болса біреу аты шыққан,

Алысып болмаса жан оны жыққан,
Кісіге аса қайрат пайда бермес —
Бір күні жазым табар тасқандықтан.
Күштінің ыңғайымен жүргендерді
Ойлама істейді деп жамандықтан.
Болмаса қайратыңа ебің серік,
Опа жоқ құр айласыз мықтылықтан.

ҚАСҚЫР МЕН ТЫРНА

Бір қасқыр сапар шекті елден жырақ,
Неше күн таппай азық, қалды жарап:
Жемтіктің жақын жерде иісін сезіп,
Қасекең келе жатыр соған қарап.

Қасқырдың кім білмейді қомағайын,
Көңілден, жемтік көріп, кетті уайым.
Келді де бір сүйекті салды ауызға
Шетінде бөлегірек жатқан дайын.

Кемірмей, сол қалпынша жұтып қалды,
Тамақта жүрмей сүйек тұрып алды.
Қақалып, дем ала алмай сасқанынан
Алақтап, жан-жағына көзін салды.

Қақалды, сүйек жүрмей тамағына,
Болмады әр түрлі еткен амалына.
Жанынан күдер үзіп тұрған шақта
Көзіне түспесін бе жалғыз Тырна.

Тырнаны шақырады ишаратпен,
Мәнісін баяндауға жайы кеткен.
Ойлайды: бұ тұрғанда тіл алмас деп,
Көңілін жұмсартпасам алдап еппен».

Бұрынғы мықтылықты былай қойып,
Тырнаға сөз сөйлейді кішілікпен:
«Шырағым, дүниеде ұмытпайын,
Құтқарсаң мені қазір осы дерттен.

Танысып, сеніменен дос болмаққа —
Жүруші ем кез келгей деп, тілеп көптен.
Білуші ем әкенді де, Тырна, сенің,
Дүниеде кім бар еді онан өткен?!

Ежелден олқылық жоқ нәсілінде,
Көз салып қарап тұрсам арғы түптен.
Баласы алтайының сен бір асыл,
Сыртыңнан жүрміз әлі зор үмітпен.

Біле алмай не қыларын, сасқалақтап,
Алдыңда ағаң отыр есі кеткен.
Тырнажан, нағылсаң да енді өзің біл,
Айдыңның сарқыны едің жұртқа жеткен.»

Тырна естіп мына сөзді, судай тасты,
Қасқырдың тамағына тықты басты.
Суырып сүйекті алып тастап еді,
«Уа!» — деп Қасқыр сонда көзін ашты.

Құтқарған зор пәледен Тырнасына
Ол бірақ көрсетпеді ықыласты.
Еңбегін бер деп Тырна сұрап еді,
Қасекең сау күндегі әнге басты:

«Не дейсің, ойын ба осың, шын ба, Тырна?
Қажауға мәжнүн жоқ саған мұнда.
Ақы алып өзгелерден дәндеп қапсың,
Қой, Тырнам, ойнап мені әуре қылма!»

Мен саған олжа болар серің бе едім,
Құтқардың сөзім сыйлап, ерінбедің.
«Сыйға-сый» дегендейін, таз басыңды
Аузыма салып тұрған кемірмедім.

Көрінбей, жоғал шапшаң, көзіме енді,
Түсініп айтқан достық сөзіме енді.
Аш бөрі неше күндей дәм татпаған,
Ұялмас тап беруге өзіңе енді.»

Есітіп мына сөзді Тырна састы,
Айтпас деп Қасқыр олай, ойламас-ты.
«Садаға бастан құлақ» деген мақал,
Бейшара жан сауғалап тұра қашты.

* * *

Қысқасы, Қасқыр, Тырна болды тамам,
Мінездес Қасқырменен кейбір адам.
Басына пәле түсіп қысылғанда,
Жалынып-жалпаяды келіп саған.

Құтқарып ол бәледен жіберген соң
Болмайды оған кісі сенен жаман.
Жоқ болған отқа күйіп мүлкіндей-ақ,
Қайырың зая кетер еткен оған.

Кісіге опа бермес ондай адам,
Қашыңыз ондай жаннан келсе шамаң.
Қасқырға қайыр істеп Тырна байғұс,
Қуанды кеткеніне өзі аман.

Қайырды қарап істе адамына,
Қарайлас өзіңменен шамалыға.
Қасқырдай қара жүрек залымдардың
Жүрмендер түсіп кетіп тамағына.

БҮЛБҮЛ МЕН ЕСЕК

Бір күні Бұлбұл құсты Есек көрді,
Қасына сөз айтпаққа жақын келді.
«Сыртыңнан сайрағыш деп жұрт мақтайды,
Тыңдайын, достым, біраз сайра,— деді.—

Кім білсін мұнан былай көрерімді,
Сайра деп тағы саған келерімді?
Мен тұрмын өзім естіп сынамаққа,
Мақтаудай бар ма екен деп өнерімді.»

Есектің сөзін Бұлбұл қабыл алды,
Құлағын салып Есек тұра қалды.
Дауысын әлденеше түрлендіріп,
Сандуғаш не әдемі әнге салды.

Бұлбұл түр түрлі-түрлі әнге салып,
Сайрайды бірін нәзік, бірін анық.
Даусындай сыбызғының алыстағы,
Құлаққа кейбір дауыс келді талып.

Біресе шикылдаған ащы дауыс
Шекеннен өте жаздап құлақ жарып.
Жан-мақлұқ, шыбын-шіркей, құрт-құмырсқа
Тыңдады орны-орнында тұра қалып.

Сайрады бірде ақырын, бірде қатты,
Кейде ыскырып, кей уақыт таңдай қақты.
Жел тынып, құстар қойып шулағанын,
Қойлар да күйісін тыйып, тыңдап жатты.

Көрсетіп бар өнерін болды Бұлбұл
Есекке қарсы қарап қонды Бұлбұл.
Қарап тұр екі көзін айырмастан,
Сыншы не дер екен деп енді Бұлбұл.

Сонда Есек сөз айтады Бұлбұл құсқа:
«Мақтаулы бар ғой әнпаз әрбір тұста.
Солардың баршасы да әдемі әнге
Тауықтың айғырындай емес ұста.

Айтайын мен бір ақыл, Бұлбұл шырақ,
Тыңда сен ылтипатпен салып құлақ.
Қораздан біразырақ күй үйренсең,
Сайрар ең мұнан гөрі де артығырақ.»

Бұл сөзге жәбірленіп Бұлбұл қатты,
Сөз тыңдап онан әрі тұра алмапты.
Есекке сынатпасын құдайым деп,
Пыр етіп ұшыпты да кетіп қапты.

* * *

Ал енді мұнда қандай ғибрат бар?
Есектей іс атқарар көп адамдар.
Сар жезден саф алтынды айырмайтын
Дүниеде бар емес пе не надандар?

Есектей қалпы кейбір адамдардың,
Көзі тар, көңілі соқыр жамандардың.
Асылды жасықпенен танымайтын
Сынынан сақта, алла, надандардың!

ЕКІ ШЫБЫН

Бір Өгіз күні бойын тартып сабан,
Қайтты елге сабанымен кешке таман.
Мүйізінде Қара шыбын отыр еді,
Кез болды бір танысы жолда оған.

Танысы мұны көріп келе жатқан,
Астында Өгізі бар сабан тартқан.
«Көзіме күні бойы көрінбеп ең,
Келесің, сөйле, — деді, — сен қай жақтан?»

Сонда ол мұрнын көкке көтереді,
Адамсып, манғазданып жөтеледі.

«Жер жыртып күні бойы шаршап келем,
Мазалап сұрап саған не керегі?»

* * *

Адамды кейбір түрлі алып еске,
Қарасақ ғибрат бар бұл кеңесте.
Біреудің я қайратын, я дәулетін
Өзімсіп жүретіндер бар емес пе?

Кейбіреу көтереді мұрнын көкке,
Өз әдін өзі білген адам көп пе?
Мақтанып, бәрін де өзім айттым дейді,
Біреудің шылауында жүріп текке.

АРЫСТАН, КИИК ҺӘМ ТҮЛКІ

Бар еді бір зенгір тау асқан биік,
Әр түрлі мекен еткен аңдар сүйіп.
Жол шеккен тамақ іздеп аш Арыстан
Сол таудың арасында қуды Киік.

Жақындап жүрді Арыстан жетемін деп,
Ойлайды түстік тамақ етемін деп.
Келеді Киік жылап бір құдайға,
Қайткенде мұнан аман кетемін деп?

Жыласаң шын зарығып бір құдайға,
Ойлама қалады деп зарың жайға!
Жанынан Киік күдер үзген шақта,
Екеуі кез болады терең сайға.

Қуанды сайды көріп енді Киік,
Сайланды өтейін деп күшін жиып.
Зырқырап атқан оқтай өте шықты,
Арыстан қала берді іші күйіп.

Сол жерде Түлкі келді Арыстанға:
«Жығасың,— деді,— бәрін алысқанда.
Боларсың дұшпан түгіл, досқа күлкі,
Киіктен қалып қойсаң жарысқанда.

Айтамын мұны саған достықпенен,
Алмаймын еш нәрсеңді алдап сенен.
Тиісті бәйгесінен құр қалады
Кейбіреу жүрексіздік бостықпенен.

Тілесен қолдан келмес ісің бар ма,
Тиісті ит қайратты күшің барда.
Сидиган жаман Киік өтіп кетіп,
Үят қой тоқтағаның осы жарға.

Ақырсаң, не шыдарлық айбатыңа,
Дұшпанның қалма мысқыл ғайбатына.
Тұрсам да сайдың көріп тереңдігін,
Сенемін ебің менен қайратыңа».

Желікті мына сөзге енді Арыстан,
Қарғуға жар шетіне келді Арыстан.
Жете алмай қарғығанмен ар жағына,
Түбіне жардың құлап өлді Арыстан.

Түлкі-екең құлап өлген досын көрді,
Ақырын ойға түсіп жақын келді.
Атаусыз сүйген досын тастасын ба,
Сол жерде кешікпей-ақ асын берді.

Өлтіріп, досын алдап Түлкі бұзық,
Жеп жатыр өлісімен етін бұзып.
Бір айдай азық етіп Түлкі жатты,
Сүйегін жан досының таза мүжіп.

* * *

Досың көп тірлік пенен амандықта
Түлкідей сөз беретін жарға жықпа.
Әр іске амандықта қайрап салып,
Мүжитін сүйегіңді жамандықта.

Кісіге таза жолдас табу қиын,
Көбін-ақ дос етеді мал мен бұйым:
Досыңнан, дұшпаныңнан бірдей сақтан,
Басында, сірә, Ахмет болса миың.

Ойлама шын достарың мол екен деп,
Сөзіне ере берме жол екен деп.
Досыңды қиын іске қайрап тұрған, —
Білгейсің шын дұшпаның сол екен деп.

ҚАРҒА МЕН ТҮЛКІ

Бір түйір ірімшікті тауып алып,
Ағашқа қарға қонды ұшып барып.
Тоқ санап ірімшікті көңіліне,
Жей қоймай отыр еді ойға қалып.

Қашаннан белгілі аңқау ала қарға,
Несіпке бұйырмаған шара бар ма? —
Шығатын шығасыға болып себеп,
Ағашты Түлкі залым аралар ма!

Тістеген ірімшігін Түлкі көріп,
Аяғын ептеп басып жақын келіп:
«Уа! — деді, — көретін де күн бар екен,
Жүруші ем сырттан асық болып өліп!

Тамаша қарағанға түрің қандай!
Мынау көз, мынау мойын, мұрын қандай!
Гауһардай қанаттарың жарқырайды,
Келісті қалай біткен және маңдай!

Көркемдік сипатыңнан табылғандай,
Даусың да болса керек шырын-балдай.
Көптен-ақ дабысыңды естісем де,
Болған соң келе алмадым жерім шалғай.

Сені іздеп келіп тұрмын алыс жерден,
Сұлу деп мақтаған соң әркім көрген.
«Халық айтса, қалып айтпайды» деген рас,
Арман жоқ жанда сені көріп өлген!

Көркінді бітіре алман жазып хатқа, —
Иә сөйлеп жеткізе алман айтып жатқа
Мен қайран «нағып патша қоймаған» деп,
Дауысың да сипатыңдай болған шақта!

Нұрыңды күн секілді көріп тұрмын,
Шыдамай бойым балқып, еріп тұрмын.
Даусыңды тым болмаса бір шығаршы,
Естуге құмар болып өліп тұрмын!»

Мәз болып мақтағанға, насаттанып,
Қайтпасын деп ойлады сағы сынып.
Алыстан арып-ашып іздеп келген
Байғұстың кетсін деді көңілі тынып.

Өтірік мақтағанға Қарға еріп,
Қарқ етті пәрменінше жағын керіп.
Ірімшік қарқ еткенде жерге түсіп,
Жеп алып Түлкі кетті жортып-желіп.

* * *

Қарасақ, көп адамдар Түлкі боп жүр,
Залымдық өтірікпен мүлкі боп жүр;
Солардың сұмдығына түсінбеген —
Қарғадай жұртқа мазақ, күлкі боп жүр.

Жұрт едік аңқау өскен қазақ болып,
Далада кең сахара көшіп-қонып.
Алдаған залымдардың тіліне еріп,
Жүрмесек жарар еді мазақ болып.

ҚАСҚЫР МЕН ҚОЗЫ

Бұлаққа су ішуге келді Қозы,
Жанында серігі жоқ, жалғыз өзі.
«Бөрі жоқ, десең шығар, бөрік астынан»,
Пәле мен қаза алыс па келсе кезі.

Қаңғырған тамақ іздеп бір аш бөрі
Қозыға жетіп келді жайнап көзі.
Жемекке кінә қойып сол арада,
Жала ғып, міне, Қасқыр айтқан сөзі:

«Сен, Қозы, текке қарап жүре алмайсың,
Соқтықпа маған десем, тіл алмайсың.
Мойнынды қазір жұлып алайын ба,
Суымды неге былғап, лайлайсың?»

Қозы айтты: «Қасқыр, тақсыр, тоқта азырақ!
Тергеңіз кінәм болса ғаділ бірақ.
Ізіңіз жатқан жерден төмен келіп,
Іштім мен жүз қадамдай қашығырақ.

Бұл жерден ең аз болса бір жүз қадам,
Мүмкін бе лайлауға осы арадан?
Сіз түгіл, өзгеге жоқ қиянатым,
Не шара жеткен болса бүгін қазам?!»

«Бекер ме, — Қасқыр айтты, — менің сөзім?
Білесің жалғаншы деп кімді өзің!

Әкеңді алдыңдағы танымсың? —
Балам, сен байқап қара, ашып көзің!

Осындай сөздер мені күйдіреді,
Десем де шыдайын-ақ етіп төзім.
Есімнен өле-өлгенше кете қалмас
Былтырғы осы арада сөккен сөзің».

«Кезек бер біразырақ сөзге, тақсыр!
Келемін жарты жасқа күзге, тақсыр!
Жаралып дүниеге биыл келсем,
Тиемін былтыр нағып, сірә, тақсыр?!»

«Ол енше сен болмасаң, сенің ағаң,
Ойларың мені жоймақ, келсе шамаң.
Ит болсын, қойшың болсын, қожаң болсын,
Жауыздық ойлайсындар бәрің маған.»

«Нансаңыз ағам да жоқ, інім де жоқ,
Уа, ғайыры нашарлықтан мінім де жоқ.
Нақақтан мені тақсыр күйдіресіз,
Жауыздық сізге ойлаған күнім де жоқ.»

«Ол саған әлде күйеу, әлде күда,
Сүймейді қой атаулы мені жүдә.
Иә бөлең, иә жиенің, иә нағашың,
Әйтеуір, саған ұксас еді о да.

Қой заты талай жәбір берді маған,
Соларын мен де істеймін енді саған.
Кегімді қойдан алмай, кімнен алам?
Тауыспа о деп, бұ деп сөзді оған».

«Тақсыр-ай, еш жазығым жоқ қой менің,
Жәбір ғой біреу үшін күйдіргенің!»
«Үндеме! Жетер! Қазір мұрсатым жоқ
Тұруға ақ-қараңды тергеп сенің.

Алыпсың жаман әдет қарсыласып,
Сенімен тұрам ба мен мылжындасып.
Айтайын, білгің келсе, Қозым, саған,
Кінәң сол — жегім кеп тұр қарным ашып».

Шошиды Қозы байғұс құлқын танып,
Құтылар білгенменен онан нағып?!

Болсын ба Қозы жұмыс Қасекеңе,—
Жөнелді иығына салып алып.

* * *

Орманға Қасқыр кетті Қозыны алып,
Белгілі етер ісі алып барып.
Осындай жазықсызды жазғыратын
Әр жерде күштілер де бар ғой қалып.

Қасқырдың зорлық болды еткен ісі,
Ойлаймын — оны мақтар шықпас кісі.
Нашарды талай адам талап жеп жүр,
Бөріден артық дейміз оның несі.

АҒАШ

Орманға балтасымен келді Мұжық,
Аралап ағаш таңдап жүрді кезіп.
Япырм-ай, аман қалсақ жарар ед деп,
Жанынан көрген Ағаш тұрды безіп.

Мұжыққа бір жас ағаш айтады сөз:
«Құдайдан тілеуші едім келтір деп кез.
Мың да бір алғыс саған берер едім
Осы үлкен Ағаштардан құтқарсаң тез.

Тыңдасаң бұлар мені өсірмейді,
Тасалап күннің көзін түсірмейді.
Осылар тұрғаннан соң жер тар болып,
Еркінше тамырларым көсілмейді.

Менде жоқ бұларға айтар амал енді,
Деп тұрмын, құтқарушым жаңа келді.
Қоршалап жан-жағымнан қамап алып,
Асылы, жібермейді самал желді.

Болған соң шамам келмес — өштеспедім,
Қиратып, әлім жетсе, кеспес пе едім.
Жайқалып жапырағым әлдеқашан,
Көркі боп осы араның өспес пе едім?!

Бұлайша өтер ме еді өмір текке,
Зор пайдам тимес пе еді төңірекке?
Көлеңкем кең даланың көбін жауып,
Таласып тұрмас па еді төбем көкке!»

Ағаштың сөзін Мұжық қабыл алды,
Қиратып, бәріне де ойран салды.
Кесіліп ағаш біткен жан-жағында,
Сорайып манағы Ағаш жалғыз қалды.

Қираған ағаштарға қарап тұрып,
Қуанды мұқатқандай жауын қырып.
Біреудің бағы бастан көшерінде
Қас болар жақынымен құдай ұрып.

Айрылып жан-жағында панасынан,
Қоркады өтсе-дағы құйын жүріп.
Ұрынып жазда ыстыққа, қыс суыққа,
Біресе бұршақ соғып, болды құрып!

Ол қанша пайда тапты жалғыз тұрып,
Өзгенің әлек етіп бәрін қырып?
Ағашта құрап тұрған әл болсын ба,
Кетіп ед дауыл соғып, қалды сынып.

Сонда оған сынып жатқан
жылан келді:
«Өзіңе пәле тілеп алдың, — деді, —
Қорғаушы жаныңдағы Ағаштардың
Кінәсіз бәріне лаң салдың, — деді.

Панаңды күннен, желден қорғап тұрған
Қырғызып, өзің жалғыз қалдың, — деді, —
Алланың арам пиғыл сүймес құлы,
Отыңа өзің жаққан жандың», — деді.

* * *

Жігіттер, жақыныңмен болмаңдар қас,
Қас болған жақынымен ақырда оңбас.
Ағайын бірі — пана, бірі — қару,
Кісіге жеке-саяқ бақ та қонбас.

Кей ақымақ әлек етер жақындарын,
Аямай жұмсап күш пен ақылдарын.
Жау түгіл, иттен бойын қорғай алмай,
Қаптырар ақырында тақымдарын.

ҚАРТАЙҒАН АРЫСТАН

Қартайып Арыстанның әлі кетті,
Айбынды жұрт қорқатын сәні кетті
Бетіне жан келмейтін уақыттары —
Артына бір карамай бәрі өтті.

Аяқта дәрмен қалды жүрерлік-ақ,
Тым қарттық жас емес қой көрерлік-ақ!
Тіс түсіп, тырнақ мұқап, қайрат кетіп,
Жайы бар тыныш жатып өлерлік-ақ.

Тынышына қоймады оны өзге аңдар,
Бата алмай, сені ме деп, жүрген жандар.
Анау да, мынау да өшін алып жатыр —
Қашаннан Арыстанда кегі барлар.

Ат тепті, Қасқыр қапты етін үзіп,
Біресе жаралады Өгіз сүзіп.
Қинады әркім келіп білгенінше,
Арыстан үн шығармай жатты төзіп.

Ыңыранып жатыр еді өлейін деп,
Қасына Есек келді көрейін деп.
Артықша жанға батар жерін таңдап,
Ол да тұр Арыстанды тебейін деп.

«Бар ебім, сол уақытта, — деді Арыстан,
Мен түгіл, үркуші еді ат камыстан.
Бұл Өгіз, мынау Қасқыр тимек түгіл,
Зәресі ұшушы еді көрсе алыстан.

Дариға! Ол заманның бәрі өтті,
Кәрілік деген пәле келіп жетті.
Тіс түсіп, тырнақ мұқап, әл кеткен соң,
Сорыма бәрі мұның ер боп кетті.

«Тебем» деп келіп тұрған мынау Есек,
Аяқта жатушы еді болып төсек.
Кешегі дәурен баста тұрған шақта
Мұны кім айтушы еді жан деп есеп.

Көп шығар, жоқ демеймін, кінәм менің,
Ризамын бақ, пәлеңе бірдей сенің.
Тұяғын бұл жаманның тигізбей ал —
Қорлықтан, мұнан көрген, жеңіл өлім.

Айтылған бірдей емес осы аңдар,
Ішінде жақсы, жаман осалы бар.
Арыстан, Жылқы, Өгіз, Есекке ұқсас
Ойласақ, табылмай ма неше адамдар.

Ерлер бар заманында дәурен сүрген,
Дұшпанын ерегіскен жалғыз бүрген.
Қартайған Арыстандай әлі кетіп,
Қаруы бұл уақытта азып жүрген.

Бақ қонса сыйлар алаш ағайын да,
Келе алмас жаман батып маңайыңа.
Басыңнан бақыт құсы ұшқан күні
Құл-құтан басынады малайың да.

ШАЛ МЕН АЖАЛ

Орманнан бір шал қайтты отын алып,
Бүкшендеп, көтере алмай, өліп-талып.
Отынын жерге қойып, біразырақ
Қисайып жатты байғұс ойға қалып:

«Мен сорлы әрі кәрі, әрі жарлы,
Асырау оңай емес үйлі жанды.
Қартайдым, жалданарға қайратым жоқ,
Бермеді тұтынарлық құдай малды.

Бұл маған не қылғаның, жаратқаным,
Бір шалға үйлі жанды қаратқаның?
Төлермін салық ақша қайдан тауып,
Қажетім бірін сай ғып та жаратпадың?»

Не жаздым құтқармастай бұл бейнеттен,
Күнің жоқ тілегімді қабыл еткен.
Біреу кеш, біреу ерте өліп жатыр,
Келмейді маған Ажал,— қайда кеткен?»

Мұны естіп, Ажал шалға жетіп келді.
Шақырдың жаңа неге,— деді,— мені?
Ажалды көрген шақта зәресі ұшып,
Шал байғұс сасқанынан былай деді:

«Жарайды, бәрекелді, қош келдің сені
Өзім аш әрі кәрі, қуатым кем.

Отырмын отынымды көтере алмай,
Арқалатып жібер деп шақырып ем».

* * *

Шал болсын, жасы жетіп жеңген қарттық,
Я жүрген жоқшылықтың зарын тартып,
Сау жер жоқ денесінде ауру да,
Өлімнен өз тірлігін көреді артық.

Кейбіреу көтере алмай жүрсе көнін,
Кейіген сағатында тілейді өлім.
Болады надандықпен зор күнәкар,
Ісінің, құдіреттің сол, білмей жөнін.

ҚАЙЫРЫМДЫ ТҮЛКІ

Бір мерген бозша құсты атып алды,
Қоймады, өлтіріп-ақ жалғыз жанды.
Басында бір ағаштың үш баласы
Шырылдап ұясында жетім қалды.

Ана жоқ таситұғын тағам-жемді,
Күн көрер бейшаралар қайтіп енді?!
Шулаған балапандар даусын естіп,
Сөз сөйлеп осылайша Түлкі келді.

«Алда сорлы, мүсәпір балалар-ай!
Жасынан өлген екен аналары-ай!
Көбелек, шыбын аулап күн көретін
Жоқ екен пақырлардың шамалары-ай!

Әй, құстар, тыңдаңыздар құлақ салып,
Кезекпен жем тасыңдар ұшып барып.
Үшеуін асырауға қанша қиын,
Етіңдер аз күн қайыр бөліп-жарып.

Көкек құс! Жүнің түлеп жүр ғой бекер,
Азырақ жетім үшін жұлсақ нетер?
Қайырдан бұл дүниеде жетімге еткен,
Басқаша іс сауабына бар ма жетер?

Бозторғай! Қарап жүрме сен де текке.
Жүресің бекер шырлап ұшып көкте.
Даладан, тоғайлардан тамақ ізде,
Бұлардың үшеуіне көп-керек пе?!

Сармойын! Ер жетті ғой балаларың,
Пәледен құдай сақтар бірер-жырым.
Бұлардың күндіз-түні жанында бол,
Жоқтатпай сорлылардың аналарын!

Қарлығаш! Сен келтірсең маса-шыбын,
Бұларға о да қорек болар тығын.
Осындай жұрт жабылған сауап іске
Ұят қой кіріспесең, жарықтығым!

Сандуғаш! Нағылайын сені қайрап!
Қоярсың оқтын-оқтын өзің сайрап.
Көңілін бір азғана көтермекке
Зарлының жетім қалған соры қайнап.

Достарым! Осындай бір іс етелік,
Жастарды жетім қалған кісі етелік!
Ізгілер орманда да бар екенін
Осындай сауап істеп көрсетелік!

Тұрғанда Түлкі сөйлеп сауап жолды,
Қайғыға естігеннің көңілі толды.
Аштыққа шыдай алмай үш балапан,
Ағаштан төмен жерге түсіп қонды.

Жұрт жинап жақсы кеңес құрған Түлкі,
Зарланып жетімді аяп тұрған Түлкі.
Аузына үшеуін де қағып салды —
Өзі екен нағыз құдай ұрған Түлкі.

* * *

Жеп қойды құстың жетім балапанын,
Қорықпай-ақ обалынан Түлкі залым.
Қарасақ, ел ішінде аз ба адамдар
Жеп жүрген обалсынбай жетім малын?

Пана бол, өзің сақта, күдіретім,
Кімде-кім балапандай қалса жетім!
Жұмсақ тіл, көңілі қатты залымдарды-
Ете гөр жетімдерден аулақ бетін!

МАЙМЫЛ МЕН КӨЗІЛДІРІК

Қартайып, нашар көрді Маймыл көзі,
Ойлады ем етерге оған өзі.
Көз кетсе, Көзілдірік емі деген
Тиетін құлағына жұрттың сөзі.

Бес-алты Көзілдірік Маймыл тапты,
Біразын құйрығына тізіп, тақты.
Қарады бірін иіскеп, бірін жалап,
Бір мезгіл төбесіне қойып жатты.

Пайда жоқ иіскесе де, жаласа да,
Қойып-ақ әр жеріне қараса да
Маймылға Көзілдірік ем болмады,
Адамның көздеріне жараса да.

«Жоқ,— дейді титімдей де пайда тіптен,
Мәжнүн бұл шыныдан дару күткен!
Жақсы-ақ деп Көзілдірік, шулаушы еді,
Бәрі де жалғаншы екен адам біткен.

Сөздері жұрттың айтқан бәрі жалған,
Мен жарым жалған айтқан сөзге нанған.
Көрмедім жау алғырдан ешбір пайда,
Еңбегім босқа кетті іздеп талған.

Қараңыз: Маймыл не етті сонда тұрып,
Бір тасқа ұрды бәрін лақтырып.
Ашу мен жарымдықтан пайда бар ма,
Күл-күл боп Көзілдірік қалды сынып.

* * *

Алғанға бұл кеңесте ғибрат бар,
Маймылша іс ететін көп надандар.
Пайдалы затты орнына жұмсай алмай,
Сөгетін пайдасыз деп жоқ па адамдар?!

ШАЛ МЕН ЖҰМЫСКЕР

Шал қайтты малайымен пішен шауып,
Көңілінде болмай ешбір қатер-қауіп.
Орманмен кешке тұрым келе жатты,
Баратын елге тура бір жол тауып.

Тап берді қарсы алдынан аю шығып,
Болмады хайла етерге қашып-бұғып.
Үстіне Шалдың аю қонып қалды,
Сорлыны ә дегенше жерге жығып.

Жұмарлап, басып-жаншып аю Шалды,
Жемекке енді бастап ыңғайланды.
Бауырым, пәленшежан, айырсай деп,
Малайға Шал жалынып қолқа салды.

Малайы темір айыр, балтаны алып,
Ауды жықты, басын, ішін жарып.
Қан-қан боп үсті-басы өлейін деп,
Қорқырып аю жатты ыңыранып.

Шал тұрып орынынан есен-аман,
Жақындап Жұмыскерге келді таман.
Әумесер, ақылың жоқ, ит-доңыз! — деп
Байғұсты балағаттап, сөкті жаман.

«Ұрсасың неге, Шалым, маған, — деді, —
Сөккендей не істедім саған, — деді.
Жазғаным менің сені аю-жаудан
Айырып алғаным ба аман?!» — деді.

Шал айтты: «Көрмеймісің неткеніңді,
Желігіп, жындануға жеткеніңді?
Бардай-ақ әкең құны сонша шаншып,
Терісін іске алғысыз еткеніңді?»

* * *

Сөз жаздым үгіт үшін бозбалаға,
Осындай елде оқиға азғана ма?
Қайырың наданға еткен — шашқан мүлкің
Болады рәсуа құр далаға.

Құдайым, жолдас қылма жамандарға!
Көзі тар, көңілі соқыр надандарға!
Жақсылық етсең де бір, етпесең де,
Жақпайсың кей ақымақ адамдарға.

ЖАРЛЫ БАЙ

Бір күні Жарлы отырып ойға қалды:
Байларға ең бір сараң көзін салды.
«Ішіп-жеп, рақатын көрмеген соң,
Не керек,— деді,— жиып пұл мен малды.

Малыңда не қызық бар ештеп жиған,
Жаныңа еш рақат етпей жиған?!
Қызығын малдың көрмей бұл дүниеде,
Алмайсың ақыретте сатып иман.

Өлесің, артыңда көп мал қалады,
Көріне кімнің малы бір барады?
Адал сүт емген бала қалса артыңда,
Көп болса асың беріп, там салады.

Дариға! Мен бай болсам жұрттан асқан!
Үйлерді салдырар ем қандай тастан!
Сом түгіл, мыңын бірден жұмсар едім,
Аямай киер киім, ішер астан.

Жылқымды, қымызымды, қойымменен
Жұмсар ем қонағыма, тойымменен.
Жұртымның жабықтырмай көңілін ашып,
Күнде той, күнде қызық, ойынменен.»

Осылай жатты ойлап кедей жазған,
Кішкене лашығында жерден қазған.
Аяқта етігі жоқ, баста бөрік,
Үстінде жыртық көйлек кір-кір, тозған.

Ақсақал ақ сәлделі, таяқ қолда,
Секілді жүрген адам ұзақ жолда,
Кедейдің бай болсам деп ойлап жатқан,
Үйіне кіріп келді бір қарт сонда.

Орнынан кедей тұрып сәлем берді,
Қарт оған «ғалейкүмассалам» деді.
«Беремін мына саған әмиянды¹
Бай болып, мүддеңе жет, балам,— деді,

Көп емес, қазір онда жалғыз ділда,
Оны алсаң, ділда болар тағы орнында.

¹ Әмиян — шилан.

Оны алсаң және орнынан ділда шығып,
Таусылмас ала берсең қанша жылда.

Ұмытпа бұл сөзімді, жаным бала,
Мейірің тойғаннан соң ала-ала,
Апар да әмиянды суға таста —
Болады тұтынарға сонда ғана.»

Осыны айтты да қарт кетіп қалды,
Кедейім қуанғаннан естен танды.
Отырып аң-таң қалып біраздан соң
Шиланды ашайын деп қолына алды.

Ішінде алтын жатыр ашып көрсе,
(Бай болу сағатында құдай берсе!)
Жарлы оны былай алып қойып еді,
Білінді орнында бір тағы нәрсе.

О да алтын — оны қойды және алып,
Өңім бе, түсім бе деп таңға қалып.
Ертеден кешке дейін Жарлы отырды,
Шиланнан саф алтынды санап салып.

Әмиян күндіз-түні болды қолда,
Ас ішу, дамыл табу болмады онда.
Алтынды бөлек-бөлек үйіп отыр,
Өзімен-өзі кеңес құрып сонда:

«Мінеки, — деді, — енді мен де баймын!
Байлар мен жұрттан асқан сайма-саймын.
Құдайым бермегенде жаттым ұйықтап,
Тұрғанда құдай беріп, неге ұйықтаймын?!

Шығарсам қазір алтын үй алатын,
Онан соң бір жүз мынын бие алатын.
Көшкенде жүктерімді атқа артам ба,
Тағы да алтын керек түйе алатын.

Бір жақсы кең қонақ үй тағы керек,
Келсе де қанша қонақ сыя алатын.
Ол үйге жібек көрпе, жастық, кілем —
Болмайын қонақтардан ұялатын.

Сиыр мен мынау алтын — қойға деді,
Аналар қатын алсам, тойға деді.

Жұмсармын мұнан соңғы алтындарды
Қаражат, киім-кешек бойға деді».

Табылды бірінен соң бір қажеті,
Күн түгіл, өтті солай неше жеті.
Жемеді оңды тамақ, көрмеді ұйқы,
Тұрғандай аурудан болды беті.

Ай түгіл, әлденеше жыл өтеді,
Алса енді бәріне де пұл жетеді.
Өзенге әмиянды алып келіп,
Тастауға қимай, қайтып әкетеді.

Шиланды қайтып алып келеді үйге,
Шыдамақ және қиын аштық күйге.
Тұрғанда қолда әмиян, алтындарға
Тағы бар қарттың сөзі деген тиме!

Ағарып сақал-шашы қариды енді,
Тәнінде қу сүйек қап ариды енді,
Қызығын малдың жұмсап көретұғын
Мезгілдің кетті өтіп бәрі де енді.

Адасты ақылынан деуге жынды,
Санайды бір жаңылмай сонша мыңды.
Осындай ішпей-жемей жиған дәулет,
Қараңыз, ақырында немен тынды?!

Үстіне бүтін көйлек алмай сатып,
Алмастан азық-түлік, жарап-қатып,
Баяғы лашығында жан тапсырды,
Оныншы миллионды санап жатып.

Бір емес, толып жатыр осындай кеп,
Бар болып жоқтың ісін істейтін көп.
Малы көп, көңілі жарлы адамдарға
Ат қойған қанша теріс жарлы бай деп?

Жаман ғой жарлылық күй адамзатқа,
Жақсы емес рақатсыз байлық-бақ та.
Мал жиып бай болуды талап еткен,
Жадына бұл кеңесті ұғып сақта!

АЙНА МЕН МАЙМЫЛ

Айнаның қарсы алдына Маймыл барып,
Айнадан өз суретін көре салып,
Аюға жанындағы күліп айтты,
Ақырын аяғымен түртіп қалып:

«Бері қара! Бұ кім өзі мынау перің?
Білмеймін қайдан шыққан мұндай көрім?!
Он екі мүшесінің бірі онды емес,
Көз салып қарап тұрсам әрбір жерім!

Мен бұған титтей ғана ұқсас болсам,
Ішіме пышақ салып өлер едім.
Ол рас бесеу, алтау бар екені
Кейіпсіз нақ осындай бөлелерім.»

«Маймылжан, біраз ғана етсең төзім,
Менің бар жалғыз ауыз айтар сөзім.
Әуре боп бөлелерің санағанша,
Абайлап қарашы әуел өзіңе-өзің».
Аюдың бұл ақылы айтқан досқа,
Бір жүріп, бірге тұрған көңілі қосқа.
«Алды — жөн адасқанның» деген сөз ғой
Тындаусыз құр далада қалды босқа.

* * *

Мысалы, адам — Маймыл, өлең — Айна,
Өлеңді түсінгенге бар көп пайда.
Айтылған өлеңдегі мінін көріп,
Түзейтін мінез-құлқын адам қайда?!

Біреудің мінін айтса өлеңшілер,
Мәз болып тыңдағандар, қарқ-қарқ күлер.
Болса да нақ сол міңдер өз басында,
Деп айтар, «секілді екен пәленшелер».

Мен талай көргенім бар осындайды,
Өз мінін кім аңғарып, абайлайды? —
Мысалы, бидің жеген парасын айт,
Көрсетер көзін қысып ауылнайды.

КІСІ МЕН АРЫСТАН

Бір аңшы ұстаушы еді аңды қырып,
Ішіне қалың ағаш торын құрып.
Бір күні Арыстанға кез болыпты,
Сыртынан құрған торын бағып тұрып.

Арыстан ақырды оған аузын ашып:
«Көрейін, қимылдашы қарсыласып!
Шікірейіп жан біткенге патшамын деп,
Мақтанып жүруші едің судай тасып.

Қайратың мақтанатын қандай екен,
Кел бері, байқасалық күш сынасып,
Адамым, рас бізге патша болсаң,
Жүріп көр аяғыңды қадам басып!»

«Арыстан! Сенен артық емес күшім,
Сөзімді ылтипатпен тыңдап түсін.
Ететін мені артық хайуандардан
Күш емес, өнерім мен еткен ісім.

Ол рас, сендей онша батыр емен,
Мақтаншақ, өтірікке жақын емен.
Қаншама күш жетпейтін қиын істі
Орнына келтіремін ақылыммен.

Бұл саған айтып тұрған нағыз шыным,
Шындығын көрсетейін қазір мұның.
Егерде сөзім жалған болып шықса,
Жейсің ғой сонан соң да, жарықтығым.

Сен қара, қылдай өрмек анау тұрған.
Мен едім азаптанып соны құрған.
Кішкене желге де өзі селкілдейді,
Көресің темір емес, я тас қорған.

Жүрсем де қайратыңа сырттан қанып,
Көзіммен көргенім жоқ әлі анық.
Әуелі мен өтейін ар жағына,
Өтерсің мықты болсаң бұзып-жарып.

Тұрсың ғой күш сынарға қылдай түрмен,
Ол түгіл, байқасқанмын онан зормен.
Сен барып ар жағында даяр боп тұр,
Жетермін мен де қазір тура жолмен».

Жөнелді көп сөйлемей адам пақыр,
Қуанып жылдам жүріп бара жатыр.
Астынан тор-торлардың өтіп алып,
Тұрды енді: «Келсең кел,— деп,— біздің батыр!»

Арыстан шапты торға атқан оқтай,
Қомсынып, бет алдында нәрсе жоқтай.
Өте алмай торды бұзып, шырматылып,
Сол жерде қолға түсті ұрмай-соқпай.

Оралып жатты торға Арыстаным,
Ақылдан білді күштің қалысқанын.
Терісін Арыстанның сойып алып,
Олжалы қайтты аңшы данышпаным.

* * *

Бұл жазған бозбалаға бір өсиет,
Өнерсіз қара күште жоқ қасиет.
Ойламай күшке сеніп еткен істің,
Зарары әр уақытта басқа тиед.

Демеймін: «Күш керексіз адамзатқа»,
Өнер, ой онан да артық мал мен баққа.
Өнердің жоқтығынан азып жүрміз,
Нағыз бұл Арыстандай болмасақ та.

Бұл күнде күштен ойды бұрын жұмса,
Қара күш бәйге алмай жүр осы шақта.
Амал ет заманыңның ыңғайына,
Бәйгесіз құр лағып босқа шаппа.
Ақылдан күшіңді артық көріп жүрсең,
Жадыña бұл кеңесті оқып сақта!

ЖҮРГІНШІЛЕР МЕН ИТТЕР

Кеш мезгіл келе жатты екі кісі,
Сөйлесіп, кеңесерлік болып ісі.
Арсылдап бір ит шығып қақпа астынан,
Бөлінді екеуінің әңгімесі.

Жүгірді және бір ит оны көріп,
Артынан тағы ит шықты оған еріп.
Жиылды сол арада қырық-елу ит,
Бірінің даусын естіп бірі келіп.

Біреуі жүргіншінің сонда тұрып,
Ойлады қуалауға таспен ұрып.
Жолдасы жанындағы оған айтты:
«Қарама, нағыласың мойның бұрып.

Өшігер олар қайта мұнан жаман,
Тыймассың кесек атып лақтырып.
Үндемей жайымызбен жүре берсек,
Өздері қояр әлі-ақ үріп-үріп»

Бұл сөзді екеуі де қабыл етті,
Иттерден қырық-елудей қадам өтті.
Басылып бірте-бірте дауыстары,
Кешікпей алды-алдына тарап кетті.

* * *

Тағы да бір сөз айтар келді ретім,
Жаратқан түрлі мінез күдіретім!
Біреудің малын яки бағын күндеп,
Күншілдер жоқ па шулап итше үретін?!

Күндесін, шуылдасын, қылсын өсек,
Етпелік сөйлеп жүр деп сөзін есеп.
Иттердей үріп-үріп тарап кеткен,
Қояды шулап-шулап, үндемесек.

ЕМЕННІҢ ТҮБІНДЕГІ ШОШҚА

Түбіне бір Еменнің Шошқа келіп,
Жемісін жерге түскен жеді теріп.
Тойған соң келістіріп ұйықтап алып,
Еменнің түбін қазды түрегеліп.

Шошқаға сол уақытта сөз айтады,
Ағаштың басындағы құзғын көріп:
«Тамырын қазып, аршып тастаған соң,
Қалмай ма екен қурап, кеуіп, сынып?»

«Қураса — қурайды деп киналман көп,
Қурамай тұрғанменен неме ол сеп?
Қурасын, маған десе күйіп кетсін,
Қайғырман оның үшін уайым жеп!

Құдайым жемісінен айырмасын,
Қылатын мені семіз солар ғой тек.»

Сол шақта күңіреніп сөйледі Емен
Шошқаға айтып тұрған осылай деп:

«Ай, шіркін, жақсылықты білмейтұғын!
Білсең сен не бетің бар бұйдейтұғын?
Жоғары қарай алсаң, білер едің,
Шыққанын жеміс қайдан сен жейтұғын!»

* * *

Дүниеде түрлі-түрлі адамдар бар,
Жақсы да, арасында жаман да бар.
Ғылымды пайдаланып отырса да,
Сезбейтін сол пайдасын надандар бар.

КІСІ МЕН АЮ

Бір адам айдалада елден жырақ,
Жеке-тақ, жапан түзді қылды тұрақ.
Жаяулық, жалаңаштық жақсы емес қой,
Жалғыздық олардан да қиынырақ.

Көк шалғын, ағаш, бұлақ бәрі жақсы,
Болмайды нақ адамдай серік бірақ.
Сөйлесіп іштен шерін тарқата алмай,
Жеке-тақ қапаланды жалғызсырап.

Бір күні келе жатты ағаш жаққа,
Неңдей жан кез болар деп таныспаққа.
Орманда қасқыр, аю, аң болмаса,
Табылсын онан басқа кім бейбаққа?

Айтқандай қарсы алдынан Аю келді,
Бұл оған тағзымменен сәлем берді.
Көрісіп, қол алысып амандасып,
Сөйлесіп, бірте-бірте танысты енді.

Дос болды ақырында Аю, Адам,
Зор болды татулығы бір тумадан.
Екеуі күндіз-түні болып бірге,
Баспады бір-бірінен оқшау қадам.

Сөйлескен әңгімесін ешкім білмес,
Әзіл ме, ертегі ме, жай ма кеңес?
Жеке-тақ әңгімеге жоқ кісі еді,
Аю да туғаннан-ақ мылжың емес.

Сөйлесіп қанбаса да кеңеске көп,
Әйтеуір сол Аюды жаратты бек.
Бір сағат сабыр қылмай сағынады,
Көзінен таса болса жолдасы тек.

Осылай әлденеше күндер өтті,
Шілде боп, күннің ыссы кезі жетті.
Аралап ойды-қырды, орман, тауды,
Екі дос күн ыссыда сайран етті.

Жүре алмай, Адам шаршап, тала берді.
Әр жерде тұрып демін ала берді.
Аюдан Адам нашар болғаннан соң,
Ере алмай кейін, артта қала берді.

Сонда оған Аю айтты: «Жеке-тақжан!
Айтайын мен бір ақыл, құлағың сал!
Күзетіп жан жолатпай мен тұрайын,
Сен ұйықтап біразырақ тынығып ал»

Жеке-тақ жолдасының тілін алды,
Шапанын шешті-дағы, төсеп салды
Болдырып күні бойы жүрген бейбақ,
Жатты да, бір есінеп, ұйықтап қалды.

Ал енді Аю тұрды қарауылда,
Кінә жоқ, бағып досын қарауында.
Қорылдап ұйықтап жатқан жеке-тақтың
Бір шыбын келіп қонды танауына.

Шыбынды келіп қонған Аю көрді,
Бір қуып жіберіп ед, қайтып келді.
Үркітіп әлденеше қуса-дағы,
Кетпеді, қайта-қайта қона берді.

Шыбынға Аю қатты ашуланды,
Көтеріп жерден әйдік бір тас алды.
Және кеп маңдайына қонған шақта
Таспенен пәрменінше қойып қалды.

Үрған тас дәлдеп тиді жеке-таққа,
Кез болған қай оңды дос ол бейбаққа?
Иә қаза, иә пәлеге жолығарсың
Егерде болсаң жолдас ақымаққа.

Тас тиіп бас сүйегі қақ айрылып,
Фәниден көшті сорлы бақи жаққа.
Қайырын зайғы етсе керегі не,
Кез қылма, ондай достан құдай, сақта!

* * *

Жігіттер, сақтаныңыз надан достан,
Досыңнан, надан болса, артық дұшпан.
Белгілі — жаудан кісі күтінеді,
Тиеді достың оғы қалпылыстан.

ЕКІ БӨШКЕ

Көшеде екі Бөшке келе жатты,
Бірі бос екеуінің, бірі затты.
Ішінде заты бары жай аяңдап,
Салдырлап келе жатыр босы қатты.

Адамдар даусын естіп қорқып, сасып,
Ығысып, алыстан-ақ жолын ашып,
Жүгіріп шапшаңырақ бара жатыр
Көшенің ортасынан шетке қашып.

Құр бөшке жұртты үркітіп салдырлады,
Көшеде қарамаған жан қалмады.
Бұйым көп, дыбысы жоқ екіншісін
Ітипат етіп ешкім аңғармады.

* * *

Жиылып отырған жұрт мұны тыңдап,
Созбайын сөз аяғын көп мылжыңдап.
Билігін өздеріңіз айтыңыздар,
Бөшкенің қайсысының пұлы қымбат?

Құр бөшке салдыры зор, бағасы кем,
Бағасыз құр даурыққан адаммен тең.
Алыстан әлдеқандай болса-дағы
Жай мәнін жақындасаң білерсің сен

Екінші толық Бөшке мысалы сол,—
Адамдар көп даурықпас ақылы мол.
Сарп етпей босқа сөзін жұртқа жарлап,
Үндемей жүріп ісін істейді ол.

Байқамас оны ешкім жақындаспай,
Істес боп ой сынасып, ақылдаспай.
Бөшкеде не зат барын білеміз бе,
Қақпағын я бір жерін тесіп ашпай?

АҢДАРҒА КЕЛГЕН ІНДЕТ

Алланың рақметі мол, кәрі қатты,
Қарғады дерт жіберіп хайуанатты.
Қырылып у жегендей түрлі аңдар,
Әр жерде төбе-төбе болып жатты.

Шошынып хайуандар келген дерттен,
Біле алмай не қыларын есі кеткен.
Далада, үйде, қырда, орман, тауда,
Сау қалған жер болмады бұл індеттен.

Түзеліп аң біткеннің құлықтары,
Кәсібі, өзгеріліп ғұрыптары,
Зорлықтың, зомбылықтың бәрін тастап,
Тимеді нашарына ұлықтары.

Жоғалды ойын-күлкі, сауықтары,
Зор болып аурудан қауіптары.
Қасқырлар қойға тимей, ораза ұстап,
Жай жүрді түлкі жемей тауықтарды.

Арыстан аң патшасы жатпай текке,
Жар салды жұрт шақырып төңірекке.
Жиылып болғаннан соң енді Арыстан
Былайша сөз бастады келген көпке:

«Е, жұртым! Нәпсімізді тыя алмадық,
Не түрлі жаман істен ұялмадық.
Күнәміз көп болған соң, қаһар етіп,
Жіберді бізге құдай ауыртпалық.

Мен тұрмын шығармаққа жана тәртіп,
Тәртіптен қалмайды ешкім басын тартып.
Жұрт үшін құрбандыққа жанын қисын,
Күжәсі кімде-кімнің болса артық.

Бұрын да мұндай індет талай болған,
Жұрт таңдап күнәлісін құрбан шалған.

Көп үшін бірі ғана жанын қиып,
Қырғыннан өзгелері аман қалған.

«Құдайым жіберген соң бізге індет,
Ісіне құдіреттің көнбек міндет.
Күнәсі кімде-кімнің болса артық,
Бас тартып жалтармасын о деп, бұ деп.

Кім айтар тазамын деп хақ қасында?
Күнәлі үлкен-кіші, қарт-жасың да.
Жасырмай, аз ба, көп пе, айтып шықсын,
Қылмысын болған әркім өз басында.

Мен өзім нақ күнәсі көптің бірі,
Айтпаса — ашылмайды көңіл кірі.
Жазықты-жазықсыз деп талғамадым,
Кетпеді тырнағыма түскен тірі.

Айтпадым намаз оқып, құлдық тағат,
Ораза тұтқаным жоқ жалғыз сағат.
Жазықсыз қойдан момын жануар жоқ,
Соларды қойшысымен жедім қабат.

Мен риза құрбандыққа шалсаң, жұртым,
Кінәм көп — тауса алман бәрін санап».

Сол шақта Түлкі тұрып сөз айтады,
Патшаға жарамсақтап, тез айтады:
«Мұныңыз күнә түгіл, ұнаған іс,
Қандай жан мұны күнә деп айтады?!

Дей берсең мұндай істің бәрін күнә,
Онда біз өлеміз ғой аштан, сірә!
Тақсырдың тамағына жарағаны —
Қойларға зәбір емес, зор мәртаба.

Және де мен айтайын, тақсыр ханым!
Адамның бұзықтығы жұртқа мәлім.
Қалайша айла тауып жоямын деп,
Дұшпандық ойлайды әман бізге залым.

Күнә емес, адам жесең — сауап, тақсыр,
Кімде-кім оны жесе сауап тапсын.
Нақ соны жеген обал дегендерге
Сіз үшін мен берейін жауап, тақсыр».

Бұлайша бір түлкі емес, айтты бәрі,
Патшаға жарамсақтап жас пен кәрі:
Бірі емес, бәрін жесе обал бар ма?
Адамға аңның десті, жетсе әлі.

Артынан Арыстанның Жолбарыстар...
Патшасы бұйырған соң не тұрыс бар?
Аюлар, Қасқырлар да айтып шықты,
Басында жақсы-жаман не қылмыс бар?

Бұлардың қайсыбірі тісті мықты,
Қайсысы һәм азулы, һәм тырнақты...
Жаман деп бұлар ісін ешкім айтпай,
Тұрған жұрт ыңғайына қарап ықты.
Болса да құдай безер қылмыстары
Тап-таза періштемен бірдей шықты.

Ал енді Өгіз тұрып мәңірейді,
Көз жасы ағыл-тегіл еңірейді:
«Қиянат кісі ақына қылман деуші ем,
Азғырды шайтан залым мені,— деді.

Нак биыл бесінші жыл сол ісіме,
Сол ісім, еңіреймін, түссе есіме.
Жұт жылы — ашаршылық азық болмай,
Жалындым қарыз сұрап әр кісіге.

Бермеді ешкім маған қарызға шөп,
Аштыққа шыдап жайға тұрмадым тек.
Істедім бір адамға мен қиянат,
Шөбінен рұқсатсыз бір үзіп жеп».

«Япырм-ай! Бү не деген күнә, тақсыр! —
Шуылдап қоя берді Аю, Қасқыр:
Былдады бір өзі емес, баршамызды
Біреудің шөбін ұрлап, қара басқыр!

Соншама не көрді екен, құдай ұрған?
Обал жоқ бұ көрімге жұртты қырған.
Өзгелер мұнан ғибрат алмас үшін
Жоялық жылдам көзін, етіп құрбан».

Бұл сөзді жиылған көп қабыл алды,
Өгізді алып ұрып құрбан шалды.
Күнәдан жаны-тәні тазарсын деп,
Апарып жанып жатқан отқа салды.

Адамның шөбі түгіл, өзін жеген
Тісті мен тырнақтылар аман қалды.

* * *

Өкіріп Өгіз жатыр отқа күйіп.
Көз жасын, құтқарғай деп, құдай иіп.
Айтуға түсін ашып қаймығамын,
Біреуге кете ме деп тілім тиіп.

Үлгі етіп жұрт түзейтін қайда білік,
Әшейін ермек етем сөйлеп, күліп.
Андардың осы ісінен бөтен емес,
Түзелген кейбір жұртта әкімшілік.

Тауыса алман дүние кебін айтып, санап
Хәкім аз іс ететін әділ қарап.
Залымдар айран ішіп, аман кетіп,
Момындар тұтылып жүр шелек жалап.

ҚАРА БҰЛТ

Даланың күнге күйіп аптабы өткен,
Үстінен бұлт шықты қаптап көктен.
Қуанды шаруалар «я, құдайлап»...
Жерді бір суарар деп қурап кепкен.

Жауар деп тұрды халық үміт етіп,
Тамбастан өте шықты құр желдетіп.
Теңізге барды да бұлт құя салды,
Далаға қурап тұрған жаумай кетіп.

Теңізге пәрменінше құя салып,
Мақтанды мырзасынып тауға барып.
Тау айтты: «Сен мақтанып келіп тұрсың,
Мен тұрмын бұл ісіңе қайран қалып.

Егерде сол қадарлы жаусаң жерге,
Су берсең шөлдеп тұрған егіндерге,
Көк шығып, жер отайып, егін өсіп,
Қандай зор тиер еді пайдаң елге.

Не қайыр сенің қазір жауғаныңнан,
Сенсіз де су жетерлік теңіздерде!»

Жиылып, кеңес тыңдап отырғандар!
 Мұнда да гибрат бар алсаңыздар.
 Бұлттай жерге жаумай, суға жауған
 Қазақта іс ететін көп адамдар.
 Жұмсамай тиісті орынға мал, өнерін,
 Біреулер жүреді оған, не амал бар!

Мысалы, қазақ — дала, басқа — теңіз,
 Даланы, шамаң келсе, көгертіңіз:
 Мұң десең, мұқтаж десең қазақта көп,
 Емес пе мұны ойламақ міндетіңіз?
 Мақал бар: «Жақсылықты басыңа қыл,
 Басыңнан асса,— деген,— досқа істеңіз!»

Мен мұны арнап жаздым замандасқа,
 Шаш қойған өзімменен ғамалдасқа.
 Бұл сөзді сендерге айтпай, кімге айтамын?
 «Болады асыл — таста, өнер — жаста.»
 Қарышта өз жұртыңа барың болса,
 Өзге елдің өзінде көп бізден басқа.

ИТТИҢ ДОСТЫҒЫ

Бір байдың «Төрткөз», «Мойнақ» төбеттері,
 Өздері ит болса да әдепті еді.
 Түнде үріп, күндіз үрмей жай жататын
 Болады әдепті иттің әдеттері.

Түс мезгіл екі төбет тойып жатып,
 Кемпір наз-өкпелерін қойып жатып,
 Ас үйдің алдындағы күншуақта
 Сөйлесті әр нәрсенің басын шатып.

Сөз қылды жақсылықты, жамандықты,
 Жомарттық, мырзалық пен сараңдықты.
 Достықтың, дұшпандықтың жайын сөйлеп,
 Қолға алды татулық пен араздықты.

Ділмарсып сол уақытта айтты «Мойнақ»:
 «Менсіз-ақ қара, «Төрткөз», өзің ойлап.
 Дүниеде онан артық не нәрсе бар,
 Тұрғаннан татулықпен күліп-ойнап?

Дос болсаң құшатасып, жанға балап,
Сөз айтсаң бір-біріңе «шырақ-қарақ».
Алты күн ашаршылық көрсең-дағы,
Жемесең бірің жоқта, бірің тамақ...

Достың дос жұлдырмаса жауға түгін,
Еш нәрсе айырмаса ара-жігін.
Бірінің қабағына бірі қарап,
Білмесе күннің қалай өткендігін.

«Не бар» деп дүниеде мұнан артық,
Мен қалып бір қиялға тұрмын бүгін.
«Жолдыаяқ», ақсақ «Құтпан», жаман «Сарықұс»
Солар да тап-тату жүр біздер түгіл.

Сөйледі манызданып енді «Төрткөз»:
«Мойнеке», мұның әбден айтарлық сөз.
Тұрмайтын бір күн тату неміз бар? — деп,
Мен-дағы ойлаушы едім осыны әр кез.

Не келіп тірі жүрсең, не кетпейді,
Араз боп екеуімізге не жетпейді?
Тамақ тоқ, өркені өссін иеміздің,
Тыюсыз сөгіп, соқпай құрметтейді.

Расын рас демей танамыз ба,
Бір сәтке татулық жоқ арамызда.
Тұрмайтын ренішке сәл нәрсеге,
Екеуіміз таласамыз барамыз да.

Мұндай іс арасында болған емес,
Көз салсақ бұрынғы өткен бабамызға.
Атаның жолын қумай лаққанда,
Тура жол сонан артық табамыз ба?»

Бұл сөзге көңілденіп «Мойнақ» тасты,
Ол үлкен, онан гөрі «Төрткөз» жас-ты.
«Төрткөзім», «Мойнекем», — деп, бірін-бірі
Дос болып, серт айтысып, құшақтасты.

Екеуі бірін-бірі сүйді, құшты,
Қызығы басылмаған достық күшті!
Ас үйден лақтырған бір омыртқа
Солардың нақ жанына келіп түсті.

Көрген соң майлы сүйек ит тұрар ма,
Құшағын жазып ала жүгірісті.
Достықты, айтқан сертті былай қойып.
Екеуі бір-біріне салды тісті.

Досты дос мұнан артық қалай сыйлар,
Жүндері бұрқыраған аспанға ұшты.
Су құйып үстеріне жиылған жұрт,
Екеуін зордан ғана айырысты.

* * *

Иттерге таласса да жарасады,
Әйтпесе ит әдетін адасады.
Дос болған адамдарға қарап тұрсақ,
Биікпен тең деп болмас аласаны.
Сүйектей арасына нәрсе түссе,
Иттерден олар артық таласады.

ҚАСҚЫР МЕН МЫСЫҚ

Орманнан Қасқыр келді елге қашып,
Алақтап, не қыларын білмей сасып.
Соңынан бір топ аңшы қиқу салып,
Ит қосып келе жатыр шапқыласып.
Жалынып Қасқыр сонда Мысыққа айтты,
Шетінде бір ауылдың ұшырасып:

«Мысықжан, бұл жердегі жұрттар қандай?
Жау қуып келе жатыр арттан қалмай.
Ит үрген, қиқу салған адамдардың
Дауысын естимісің шапқан талмай?
Айта көр қайырымды ер бар болса,
Тасалап мені жаудан құтқарғандай».

«Бара ғой,— Мысық айтты,— Қоянкөзге,
Жігіт кем ер көңілді онан өзге!
Адамды анау-мынау тоқтатарлық,
Өзінің ебі де бар сөйлер сөзге.»
«Оны қой,— Қасқыр айтты,— ол жасырмас,
Жеп едім бір ту қойын өткен күзде».

«Барып көр олай болса Құрамысқа,
Адам жоқ жасыруға онан ұста.
Шамасыз өзі асқан жақсы жігіт,

Жалғыз-ақ тоны келте, қолы қысқа».
«Мысықжан, оны да қой, өзгесін айт,
Жеп едім бір лағын былтыр қыста».

«Иесі анау үйдің Көпберген бай,
Жақсылық, жамандықты көп көрген бай.
Қонақжай, өзі асқан дәулетті адам,
Жатсаң да ауырламас бірнеше ай».
«Баруға,— Қасқыр айтты,— жүрексінем,
Оның да козыларын жеп ем талай».

«Білмеймін сілтерімді енді қайда!
Барып көр Қисықбасқа анау сайда!
Болғанмен басы қисық, өнері көп,
Әр түрлі табылады онан хайла».
«Мысықжан, оны да айтып әуре болма,
Жеп едім бір бұзауын өткен айда».

«Мен қайран,— Мысық айтты,— істеріңе,
Зарардан басқа нәрсе істедің бе?
Байдың көбі, жарлының жалғызы да
Тиіпті тыңдап тұрсам, тістеріңе.
Зараргер жұртқа тегіс болып әбден,
Енді не іздеп келдің іштеріңе?
Жынды жоқ сені аман құтылдырып,
Алғандай пәле тілеп үстеріңе!
«Не ексең — соны оарсың» деген сөз бар,—
Ор енді егініңді піскенінде!

ҚАПТЕСЕР МЕН КӨРТЫШҚАН

Қаптесер келіп айтты Көртышқанға:
«Бір хабар шашылып тұр жер-жаһанға.
Күн туып біздерге де көз ашқандай,
Жем болды Мысық залым Арыстанға.
Тыныштық бермеуші еді құдай ұрған
Жазасын тартпасын ба ол дұшпан да?»

Көртышқан айтты деңіз сонда не деп?
«Бұл хабар рас болса, жақсы ғой бек.
Дүниеде болмастай бір уақиға екен,
Қуанба, Қаптесерім, сен босқа тек.

Бекер деп менің бұған нанбайтыным,
Мысықты ешкім жеңіп алмайтұғын.

Тырнасса оныменен, шексіз білем
Арыстан аман тірі қалмайтынын».

* * *

Бұл сөзді біреу ұқпай, біреу ұқты,
Айтайын, не мағына мұнан шықты:
Қорыққанда бір адамнан — жаман ойлар
«Дүниеде ешкім жоқ, — деп, — сонан мықты».

АЛА ҚОЙЛАР

Айырсын аңдар қалай қара, ақты,
Кімі ақ, кімі қара — таба алмапты.
Нұсқалап білмегенді білдіруге,
Сөз қылып данышпандар мысалдапты.

Мысал бұл: ала түсті кей қойларды
Арыстан — аң патшасы жақтырмапты.
Бұлардың түсі бөтен, көңілі ала деп,
Не шара, сүймеген соң, кінә тақты.

Ол рас, кей қойлардың ала түсі,
Кім білсін сырты менен бірдей ме іші?
Әйтеуір бір сенбестік ой кірген соң,
Не қылса Арыстанның келер күші.

Демелік қойлардың да ішін аппақ,
Оңай ма Арыстаннан алу ақтап?
Шыққан соң сенімсіз боп, бұл қойларды
Ал енді Арыстанға қалай бақбақ?!

Бәрін де қырып жүріп жоқ қылар ед,
Аңдардың аузына кім болар қақпақ?
Жазықсыз қан төкті деп айтпастай ғып,
Әр түрлі бұған керек амал таппақ.

Шақыртып Аю менен Түлкіні алды,
Кеңесіп, екеуіне ақыл салды.
Арыстан іс мәнісін айтқаннан соң,
Кідіріп Түлкі азырақ ойға қалды.

Сөйлейді ойланбай-ақ Аю шолақ:
(Аюлар күшке мықты, ойға олақ)
«Қойлардан ала түсті құтылғандай
Бар деймін бұған оңай жалғыз жол-ақ.

Мұнда онша еш нәрсе жоқ ойлайтуғын,
Іс емес ойсыз жөні болмайтуғын.
Бәрін де ала қойдың қырсаң, тақсыр,
Тұқымын не бар құртып, жоймайтуғын?!»

Бұл ақыл ұнамады Арыстанға,
(Қан керек болса табар алыстан да)
Аюды түртіп қалып Түлкі айтады:
«Сөзіңді мен бөлемін, намыстанба!

Данышпан әділ патша, тақсыр ханым!
Жазықсыз төкпегейсіз нашар қанын.
Қойлардан ала түсті құтылғандай,
Айтайын, рұқсат етсең мен амалын.

Оларға еркін жүріп оттағандай
Беріңіз кең жайылым шөбі қалың.
Сенімді жақсы қойшы табылмаса,
Бақтырмай қасқырларға жоқ амалың.

Көкжалдар жүрер қойды бағып ойнай,
Ойнауын қоймас әбден қарны тоймай.
Қасекең қойды баға бастаған соң,
Тұқымын қояр екен қалай жоймай?

Аз дәурен оған дейін бұл қойлар да
Тұрмыз деп кеңшілікте жүрсін ойлай.
Білінбей бірте-бірте құрып болар,
«Әсілі, жаман атын сізге қоймай.»

Арыстан Түлкі ақылын қабыл алды,
Бөріден өншең көкжал қойшы салды.
Қойларды Қасқыр бағып оңдырар ма?
Ала түгіл, ағы да аз-ақ қалды.

Ал сонда не деп айтты өзге аңдар,
Қойлардың таусылғанын көрген жандар? —
«Жарықтық Арыстаннан еш кінә жоқ,
Бұзықтар Қасқырлар ғой, ант ұрғандар!»

* * *

Бұл сөзге дегенім жоқ жылар-күлер,
Адам аз алдын болжап анық білер.
Көкжалдар қойшы болса, кім біледі,
Береке ала қойға кірсе кірер...

САРЫ ШЫМШЫҚ

Мақтанып Сары шымшық шалқып-тасты,
Теңізді өртеймін деп лақап шашты.
У-шу боп бұл хабарды естіген соң,
Теңізді тастап құстар үркіп қашты.

Таң қалып тамашаны көреміз деп,
Алыстан аңдар келді әдейі іздеп.
Адам да түс-түс жақтан келе жатыр
Лек-лек боп, топ-тобымен мыңдап-жүздеп.

Қисапсыз теңізге көп халық келді,
Сары шымшық өртейді деп нанып келді.
Балық жеп, сорпа ішіп тойынбаққа,
Аш пенен, көбінесе арық келді.
Бір соғым пұлсыз астан жейтіндер де
Қасығын қолдарына алып келді.

Үңіліп суда болып назарлары,
Сыйып тұр жағалауға азар бәрі.
Теңізді жанады деп кім естіген?
Көрмек те соны жұрттың ынтызары.

Сары шымшық мақтанды ма, ойнады ма,
Кім білсін, күлдірем деп ойлады ма?
Теңізге от салғанмен жана қоймас,
Десеңші, тым болмаса, қайнады ма?

Ол теңіз күймек түгіл, қайнаған жоқ,
Жұрт неге келді деп те ойлаған жоқ.
Қап, бәлем, тоқтай тұр! — деп Торғай қайтты,
Теңізге тісін басып қайраған боп.

* * *

Кейбіреу қолдан келмес істі ойлайды,
Мақсаты оныменен түс болмайды.
«Ұялған — тек тұрмайды» деген рас —
Қап, бәлем, тоқтай тұрмен жұртты алдайды.

ТҮЛКІ МЕН ҚАРАШЕКПЕН

Түлкіге тамақ іздеп сапар шеккен,
Жолығып айтты бір күн Қарашекпен:
«Күнің аз тауық жемей жай жүретін,
Ұрлыққа құмар жансың мұнша неткен?
Сыр ашып сөйлеселік оңашада,
Ешкім жоқ, екеуіміз тек басқа шеттен.
Ашиды, рас, жаным, Түлкі саған,
Ойлама айтады деп мекерлікпен.
Жақсылық тырнағындай бар ма, сірә,
Ойласаң, кәсібіңде осы еткен?
Ұрлықтың кінә, ұяты өз алдына,
Жүргенің қарғыс, сөгіс естіп көптен.

Түлкі көп тауық ұрлап қолға түсіп,
Бір ғана тамағы үшін өліп кеткен.
Жүрсең де бұл уақытта ебін тауып,
Әр жеген тамағында бар зор қауіп.
Тұрмақ жоқ дүниеде бір қалыппен,
Бақ, пәле алмасатын ауық-ауық.
Бір күні қолға түсіп, өліп кетсең,
Құныңа тұрар ма сол жеген тауық?»

Түлкі айтты төмен қарап, пақырсынып,
Тақуа сопыларша көңілі сынық:
«Бірді алдап, бірді ұрлап шеккен ғұмыр
Жақсы-ақ деп жүргенім жоқ көңілім тынып.

Қайтерсің, жоқшылықтың жолы қиын,
Әйтпесе жын ұрып па ұрлық қылып?!
Ағарды арам іспен сақал-шашым,
Бойыма тарамайды ішкен асым.
Жоқшылық һәм шиедей жас балалар
Салған соң құдай басқа нағыласың?
Көрместен күндіз дамыл, түнде ұйқы,
Қамы үшін қатын-бала азды басым.

Ұялып жұрт бетіне қарай алмай,
Этіп-ақ бара жатыр өмір жасым.
Және де бір жағынан ойлайтыным —
Гауықпен мен бе жалғыз ойнайтұғын?
Амалдап күнелтпесең — уақытың жоқ?
Жайғасып алды-артыңды болжайтұғын.
Бәрі сол жоқшылықтың кесапаты,
Ұрлықта нем бар дейсің қоймайтұғын?!»

Сөйлейді сонда тұрып Қарашекпен:
«Жайыңды айтсаң едің маған көптен.
Күнәдан әлі де болса құтқарайын,
Тәубаға қайтсаң, жаным, шын ниетпен.

Берейін адал кәсіп саған тауып,
Жүрмейді қайда пенде дәм-тұз тауып.
«Маған да, саған да онша теріс болмас
Дәмдес боп бірге жүріп бақсаң тауық.

Әдісін түлкілердің білесің сен,
Баққан соң тауықтарды жегізбес ең.
Бойыңды, тамағыңды сыйлы етіп,
Ешкімді мен де саған тигізбес ем.»

Тауыса алмай сөздеріңнің бәрін теріп,
Іс бітіп, уағдасын мықтап беріп,
Ұрлығын қойып, тауық бақпақшы боп,
Ауылға Түлкі келді мұжыққа еріп.

Мұжық бай, нәрсесі сай, қазаны тоқ,
Семірді Түлкі әбден тұлыптай боп.
Бағуға тауықтарды жаһаты зор,
Жалғыз-ақ ниет-құлқы түзелген жоқ.

Қасқырдан оңдырар ма қойшы салып,
Тауықшың Түлкі болса сондай қалып.
Зәредей күдік қылмай Мұжық жазған,
Шынымен түзелді деп жүрді нанып.

Ақтады тұзын қалай Түлкі деңіз,
Бір түнді қараңғырақ таңдап алып:
«Мұжығым, ұйықтай бер!» — деп жүріп кетті,
Жолына бар тауығын құрбан шалып.

* * *

Бұл сөздің мағынасы көрініп тұр,
Ұнай ма сөйлей берген білімсіп құр?
Туралап қысқасынан түсіндірем,
Демендер баяндауға ерініп тұр!

Адамдар ұяты бар, ниеті ақ,
Ұрламас аштан өлер болса да нақ.
Санап бер саф алтыннан миллионды,
Ұрлығын ұры қоймас Түлкідей-ақ.
Бұзықтық бай-жарлыға бірдей нәрсе,
Пиғылды түзетпейді дәулет пен бақ.

КІСІ МЕН КӨЛЕҢКЕ

Айтайын бір тентектің әңгімесін,
Демендер сөз ғып жазған мұның несін!
Есалаң көре салып қуалады
Өзінің ұстаймын деп Көлеңкесін.

Бұл қуса — көлеңкесі алыстады,
Жүгірсе — жүйріктігі қалыспады.
Қатты да, жай да қуды, ұстатпады
Болғанша бар өнерін қарыштады.

Тентектің бір мезгілде кірді есі
«Әуре боп қуып маған қажет несі?»
Осылай ойлап қайта жүріп еді,
Соңынан қуды енді Көлеңкесі.

* * *

Кейбіреу қыдыр дарып, қараса бақ,
Бейне бір осы айтылған — Көлеңке нақ.
Қайрылмай қарағанда бақ-дәулетке,
Артынан қуалайды қайтарып аң.

ҚАРАШЕКПЕН МЕН ҚОЙ

Шақырды Қарашекпен Қойды сотқа,
Күймей ме біреу жанса — біреу отқа?
Белгілі Қойдың тауық жемейтіні,
Жазықсыз жаза тартқан пенде жоқ па?

Түлкі екен судьясы теңшіл деген,
Атақтан сау емес ед жемшіл деген.
Бір күні талапкер мен жауапкерге
Шақыру қағаз шықты келсін деген.

Екеуі айтқан күні сотқа келді,
Түлкіекең Қойды көріп көңілденді.
Тексеріп әрлі-берлі жауап алып,
Тез істі бітірмекке жәһидтенді.

Талапкер Мұжық айтты: «Пәлен күні
Қотанда Қойдың жалғыз қонған түні.
Жоқ болып екі тауық ертеңіне,
Сүйегі, бұрқыраған жатыр жүні.

Дер едім сырттан ұры келген шығар,
Шықпады түні бойы иттің үні.
Ойыма, салыстырып қарадым да,
Қой екен жеген дедім шексіз мұны.

Қой айтты: «Шөпке тойып күні бойын,
Қозғалмай жаттым ұйықтап түні бойы.
Біледі аймағымның бәрі, тақсыр
Жоқтығын бұзық көңіл, арам ойым.

Құдайға аян ұрлық етпегенім,
Орнымнан тұрып түнде кетпегенім.
Жалғыз-ақ тауықтардың түсінде емес,
«Әсілі, өмірімде ет жемедім».

Ал сонда Түлкі қалай хукім етті:
«Ұрлаған тануға да,— деді,— епті.
Өзге ұры келмегенін мұнан білем,
Уақиға болмыш түні ит үрмепті.
Келмесе сырттан ұры, бұл жемесе,
Жоғалып екі тауық қайда кетті?
Жан берсе нанып болмас,— жақын жатып
Жемедім дегеніңе тәтті етті.
Тексерген іс түріне қарағанда,
Мұғабын тауықтарды осы жепті.

Обал жоқ өртесе де мұны отқа,
Апарып өлтіріңдер байлап оққа.
Терісімен талапкерді риза етіп,
Әкеліп тапсырыңдар етін сотқа».

* * *

Күнәлі біреу ойдан, біреу тілден,
Ахмет, осы айтқаның жетер, тоқта!
Көрдің бе, сөзің онша ажарлы емес,
Ұялмай сынатарға салып топқа.
Алайда тыңдағандар бір ойланар,
Түлкідей төре беру бар ма, жоқ па?

ҚАЙЫРШЫ МЕН ҚЫДЫР

Қайыршы киімі жыртық, жалаң аяқ,
Мойнында ескі дорба, қолда таяқ,
Қалада қайыр сұрап жүруші еді
Күн көріп бергенімен әркім аяп.

Үйіне бай-мырзаның келген шақта,
Қазына салтанатын көрген шақта,
Ойлайтын мұнан артық не керек деп,
Осындай құдай бәрін берген шақта.
Отырып алтын, күміс ортасында,
Тоймайтын несі дейтін мал мен баққа?!
Бір күні шаршаған соң демін алып,
Отырып ой жіберді әрбір жаққа.

Ойлады: «Кейбіреулер болады бай,
Не түрлі қажетінің бәрі де сай.
Жайлы орын, жақсы тамақ, жиған жиһаз,
Қанағат етіп соған тұрмайды жай.
Ұрынып әр кәсіпке жүргені әман,
«Бәріне өзі тойса, көзі тоймай.
Айрылар ақырында қолдағыдан,
Дәулетін асырам деп ойлай-ойлай».

Иесі анау үйдің бұрын болған
Кісі еді заманында бақыт қонған.
Бақ қарап, Қыдыр дарып тұрған шақта,
Дәулетің құралады оң мен солдан.
Кәсібі сауда еді еткен жастан,
Бай болды құдай беріп жұрттан асқан.
Бар болса қанағаты сол уақытта
Өлердей емес еді жай тұрса аштан.
Үстіне байығанның байимын деп,
Теңіздің ар жағынан сауда ашқан.
Кемесі тауарымен апат болып,
Кез келді мезгіліне бағы қашқан.

Кәсіпке сонан бері кетті ебі,
Келмеді қайтып байлық теңіздегі.
Борышқа белшесінен батып әбден,
Мүлкінің болды бәрі жоқ есебі.
Баяғы байлық дәурен бастан көшіп,
Секілді түсте көрген болды кебі.

Және де бір саудагер байып еді,
Саудасын әр жерлерге-ақ жайып еді.
Үстіне байығанның байимын деу
Оның да осы бір зор айыбы еді.
Малынан о да айрылып, жұрдай болды,
Саудасы сынып, бағы тайып еді.

Санасам, толып жатыр осындай кеп,
Қанағат байыдым деп етпейтін көп.
Сазайы шіркіндердің жай тұрмаған,
«Құдая, бергеніңе мың шүкір деп!»

Сол жерде Қайыршыға Қыдыр келіп:
«Жүруші ем,— деді,— аяп сырттан көріп.
Дорбаңның аузын ашып, тос, бейшара,
Мен сені байытайын алтын беріп.

Жалғыз-ақ бір шарты бар, ал есіңе,
Түскеннің бәрі алтын дорба ішіне.
Дорбадан жерге түссе, тозаң болып,
Жұмсауға жарамайды пайда ісіңе.

Көремін — дорбаң ескі, нашар екен,
Қызығып, қызармасын онша шекең.
Алтынды қанша алсаң да аямаймын
Бірақ бұл дорбаң сенің шыдар ма екен?»

Қайыршы енді қарап тұрсын нешік,
Дорбасын тоса берді аузын шешіп.
«Сала бер, төгілер деп қорықпа,— деді,
Болғанмен дорбам ескі, емес тесік».

Сауылдап құйылды алтын дорбасына,
Қайыршы сағатта бай болмасын ба?!
Бір ғана өзі түгіл, әулетімен
Байырлық болды тапқан олжасына.

«Ау, жаным,— Қыдыр айтты,— енді жетер,
Қанағат уақытың болды өтер.
Жарылып кетсе, байғұс, дорбаң ескі,
Алтындар рәсуа болар бекер».

«Сала түс әлде болса бітегене!
Жарылсын бет алдына дорба неге!
Сала бер алтындарың таусылмаса,
Дорба үшін жарылар деп қайғы жеме».

«Ал толды дорбаң әбден, жетер, жаным!
Жарылып тығыздалсаң кетер, жаным!
Аз байлық емес бұ да, біле білсең,
Тоймастық ете берме бекер, жаным!»

«Тағы да салшы, сал!» — деп емінеді,
Шыдамай дорба енді сәгіледі.
Қазына дорба толған бір минутта
Сау етіп бәрі жерге төгіледі.

Төгіліп алтын болды тозаң мен шаң,
Қайыршы аузын ашып отыр аң-таң.

«Табалап өзгелерді, ә, Қайыршым,
«Қанағат етпеген соң, деуші ең, сазаң!»
Аз байлық емес еді сенің де олжаң,
Қызығып, демегенде, жұрттан озам!»

* * *

Осымен қысқартамын сөзді жай-ақ,
Үстіне жығылғанның салмай таяқ.
Кінәні қанағатқа аударайын,
Қам көңіл Қайыршыға тимей, аяп.
Қанағат жүзі қара жоламайтын
Бейне бір байлық пен бақ араздай-ақ.

ҮЛЕС

Қосылып, бірнеше адам ортақтасып,
Үй салып, ортасынан дүкен ашып.
Саудасы жұғымды боп байып әбден,
Шат болып көңілдері судай тасып,
Ақшаны төбедей ғып үйіп қойып,
Үлесіп отыр еді шуылдасып.
«Үй жанып барады!» — деп хабар берді,
Жүгіріп келіп біреу түсі қашып.

«Жүріңдер, — біреуі айтты, — барайық, — деп, —
Есепке қайтып келіп салайық, — деп.
Айтады екіншісі: «Мың сомым кем,
Токтаңдар, соны әуел санайық», — деп.
«Кем, — деді, — екі мыңым, — және бірі, —
Қараңдар, ап-анық тұр кемі, міні!»
«Қой, — десті өзгелері, — бұл өтірік,

Болмаса керек қате ондай ірі.»
Тауыса алман сөздерінің бәрін теріп,
Әйтеуір зор жанжалдың кірді түрі.

Бірталай ерегіспен мезгіл өтті,
Ұмытты, жанжалдасып, бәрі де өртті.
Есептің бітуіне от қарар ма,
О-дағы түтіндетіп келіп жетті.
Шығарға жол жоқ, жалын қамап алған,
Бәрі де мал-мүлкімен күйіп кетті.

Ойласақ, уақиға емес болмайтұғын,
Ел қайда өзін даудан қорғайтұғын?
Қазіргі пайдасына бәрі жетік,
Адам аз алдын қарап болжайтұғын.
Аңдыған бірін-бірі жаудан жаман,
Ойласам, ел белгісі — оңбайтұғын.

Бұл белгі табылып тұр біздің жұрттан,
Таласып бір-бірінің жүзін жыртқан.
Алданып арадағы дау-шарына,
Қатерден қапері жоқ келер сырттан.

ӨЗЕН МЕН ҚАРАСУ

Қарасу Өзенге айтты: «Ғажап мұның!
Мезгілің бар ма, сірә, табар тыным?
Тасисың бірде кеме, бірде салдар,
Қайықтың есебі жоқ сансыз мыңын.
Суыңда күндіз-түні тыныштық жоқ,
Қалайша шаршамайсың, жарықтығым?
Бейнетім менің егер сендей болса,
Бір күн де төзбес едім — нақ бұл шыным.
Байқасам салыстырып саған қарап,
Рақат ұрмақ менің көрген күнім.

Ол рас сендей атақ, дабысым жоқ,
Айбынды бұйралаған ағысым жоқ.
Жоспар да, орынды да көп алмаймын,
Қағазға сыймай тұрқым, онша ұзын боп.

Сонда да мендей рақат көрмек қайда!
Бейне бір мамық төсек түбім майда.
Жұмыс жоқ, уайым жоқ мен бір ханым,
Салдырып белден төсек жатқан жайға.

Қисапсыз рақатым, бейнетім кем,
Дермісің көрген күнің менімен тең?!
Үстімнен кемелер мен салдар түгіл,
Жел қайық тым болмаса жүре ме екен?!

Түседі жапырақтар кейде ғана,
Айында екі-үш рет көп болса ең.
Мазамды жел де алмайды төмен ойда
Қозғалмай ұйқылы-ояу жатқан бойға,
Осынша әуре болып жүргеніне
Қаламын ғажаптанып қиял-ойға.»

Сол шақта Өзен айтты: «Токта, надан!
Сөзіңді шығын қылма жоққа, надан!
Ісімді әурешілік, пайдасыз деп,
Жоспарлап күр өтірік соқпа, надан!
Ағынмен су зораяр деген қайда?
Мұндай сөз хабарында жоқ па, надан?»

Зорайып болдым Өзен аққаныммен
Сендей боп текке қарап жатпадым мен.
Толтырып сай-саланы жылда суға,
Келтірдім көпке пайда тапқаныммен.
Жайылса жер жүзіне дабыс-даңқым,
Оны да қарап жатып таппадым мен.

Бойыммен осы аққан алмай дамыл,
Ағармын әлде болса неше жүз жыл.
Суалып оған дейін жатқан сенің
Дүниеде атың қалмас, суың түгіл.»

Айттырған періште ме яки жын ба,
Әйтеуір Өзен сөзі шықты шынға.
Сол аққан қалпынан жаңылмастан,
Жүздерден асып алып, кетті мыңға.
Суалып, қоқым түсіп, балдыр басып,
Қарасу күри берді жылдан-жылға.
Сарқылып он жыл болмай дымы қалмай,
Су деген жоғалды аты ақырында.

* * *

Мысалы, үлкен Өзен тынбай аққан —
Халықтар мекнат шегіп, рақат тапқан.
Жетісіп ғылым, өнер баршасына,
Толып тұр ханасына қонған бақтан.
Меңзеймін Қарасуды, қазақ саған,

Талпынбай талап ойлап, қарап жатқан.
Барады қатар жұрттың бәрі озып,
Ілгері жылжымайсың жалғыз аттам.
Оянып, жан-жағыңа сал көзіңді,
Түбіңе жетпей қалмас қамсыз жатқан.
Өткізіп уақытты өкінерсің,
Пәледен, басқа келмей, деймін сақтан.

Қазағым, сал құлағың нақылыма,
Түсініп айтқан достық ақылыма.
Сөз емес еріккенде ермек еткен,
Айтамын жаным ашып жақыныма.
Қозғалмай бұл күйіңмен жата берсең,
Боларсың Қарасудай ақырында.

МАЛШЫ МЕН МАСА

Бір малшы көлеңкеге келіп жатып,
Қасқырдан иттеріне сеніп жатып,
Үстінде көк шалғынның, самал жерде
Тырайып қалды сабаз ұйықтап катып.

Келеді қара жылан шағайын деп,
Қапысын ұйықтағанда табайын деп.
Малшыны сол уақытта Маса шақты,
Оятып, бұл пәледен қағайын деп.

Ұйқысын малшы оңды ашпай тұрып,
Өлтірді шағып тұрған Масаны ұрып.
Көтеріп жерден басын біраздан соң,
Қарады жан-жағына мойнын бұрып.
Жыланды көрген шақта малшы өкінді,
Достығын Сарымасаның сонда ұғып.

Сөзімнің сөкпеңіздер шолақтығын,
Демеңдер сөз жазуға олақтығын.
Жыланды малшы көріп болғаннан соң,
Келмеді бір-біріне жолатқызғым.

* * *

Мысалы, қазақ малшы ұйықтап жатқан,
Жыланды пәле делік аңдып баққан.
Пәленің түрін көрген мен — Сарымаса,
Ұалықты оясын деп сөзбен шаққан.

Ойлаймын осы сөз де жетеді деп,
Қатты айтсам, сөзім батып кетеді деп.
Ұйқысы ашылмаған жұрт өзімді
Қорқамын Сарымасадай етеді деп.

СОРЛЫ БОЛҒАН МҰЖЫҚ¹

(Крыловтан)

Болған соң кәсібі ұрлық, ұры залым,
Ұрлауға ұят дей ме жұрттың малын?!
Ойы арам, қаны қара, ол нағылсын,
Біреуді зар жылатпак, зор обалын!

Құдай да, құран да оған жалғыз қарын,
Сол үшін қара жерге көмген арын,
Ұры еніп бір Мұжықтың сарайына,
Сыпырып кетіпті ұрлап қоймай бәрін.

Мұжығым жатарда — бай, тұрса — сорлы,
Байлықтың, құр тып-типыл, қалған орны.
Аһылап-уһілейді, ұры алған соң
Терімен маңдайының жиған қорды.
Туысқан, көрші, құда-құрмаласын,
Дос-жарын жиып, Мұжық жәрдем сұрады:

«Қайғымды,— Мұжық айтты,— шағам, жұртым!
Сендерден жақын кімді табам, жұртым!
Ұшырап зор қазаға — жайым мынау!
Не көмек бересіңдер маған, жұртым?»

Жиылып келген өңшең жақындары,
Мұжыққа ақыл айтып жатыр бәрі.
Сорлыға бар мүлкінен жұрдай болған
Мінеки берген көмек-ақылдары.

Карп деген бөлесі айтты: «Әуел баста
Бай деп ат керек еді шығармасқа!»
Құдасы Клим айтты: «Мұнан былай
Сарайды үйден оқшау салдырмасқа!»

¹ Бұл үш мысал А. Байтұрсыновтың 1911 жылы Орынборда басылған «Маса» жинағына енген.

Айтады көрші мұжық бір жасырақ:
«Болғаннан емес қой бұл сарай жырақ!
Қабаған кісі алатын төбеттерден
Қораға қоймағаннан ит асырап.

Қаншығым күшіктеді күні кеше,
Ал сонан аямайын керегінше!
Бірталай, үйшік толған күшігі бар,
Ішінен табылатын қандай десе.
Көршіме көңілі жарым қимаймын ба?
Обалын мойныма артып, өлтіргенше!»

Жүз ақыл берген шығар келген бәрі:
Бірі олай, бірі бұлай деп жас-кәрі.
Аямай тіл көмегін беріп, беріп,
Бір адам қараспады сөзден әрі.
Әй, Мұжық, жұртқа сенбе, өзіңе сен!
Өледі аштан қонақ әрі-сәрі.
«Аузыңды құрғақ қасық босқа қажар»,
Шығынға құр айтқан сөз болмас дәрі.

* * *

Бұл сөздің мағынасы емес терең,
Сонда да қорытуын айтып берем:
Әр түрлі сыналатын жер болмаса,
Достықты, жақындықты шын-ақ дер ем.
Жап-жақын жайшылықта көп дос-жарды
Мен неге жамандықта сирек көрем?
Тар кезең, талма жерде табылу жоқ,
Қалады құлақтары болып керең.
Осындай дүниенің ісін байқап,
Достық пен жақындыққа талғап сенем.

ҚАЗДАР

Бір ұзын алып қолға мықты шыбық,
Қаздарын қалаға айдап шықты мұжық.
Қуалап байғұстарды келеді ұрып,
Асығып базар күнге жаны шығып.

Тексерсек мұжық ісін байқап, ойлап,
Оған да дұрыс емес кінә қоймақ.
Асықты базар күнге, пайда көп деп,
Қаздарды ұрды ма ол босқа ойнап?

Десеңдер, олсыз базар тарамайды,
Дер едім: мұжық ісі жарамайды.
Базар өтіп, пайдасы кетер жерде,
Қаз түгіл, адамға да қарамайды.

Біздерше қаздар, бірақ сынамады,
Оларға мұжық ісі намады.
Жолыққан жолаушыға бәрі шулап,
Мұжықтың ісін айтып, кінәлады:

«Бар ма екен бізден, сірә, соры қалың?!
Қожасып, қуалайды мұжық жарым.
Қорлайды ұрып-соғып, ойламайды
Мойнында қандай міндет, қарыз барын!

Ойласа, қайдан біздің асылымыз?
Румды құтқарған қаз нәсіліміз!

Айт істеп атамыздың құрметіне,
Өтпейді һәман онда жыл мейрамсыз!
Таяқ жеп жай қаздарша, жүргеніміз
Наданға душар болып бір білімсіз!»

Қаздарға жолаушы айтты: «Тоқтаңдаршы!
Ауысқан ақыны айтып, жоқтаңдаршы!
Сендерді қадірлеуге не үшін міндет?
Мұжықты айыпты қылып боқтаңдаршы!»

«Істеген атамыздың ісі қайда?
Румды құтқарғаны азғантай ма?»
«Қоя тұр,— жолаушы айтты,— көрдегіңді!
Өздерің келтірдіңдер қанша пайда?»

«Айттық қой атамыздың еткен ісін!
Әлде өзің сөзімізге сенбеймісің?»

«Сенемін һәм білемін атаң жайын!
Сендерді қадірлеуге деймін не үшін?
Өткізді өз бастарың қандай еңбек?
Атаңда көрде жатқан жоқ жұмысым.»

«Біздің бе?.. Жоқ өткізген еңбегіміз!
«Әсте жөн, сыйламаса, көнбегіңіз:
Атам жақсы, мені де қадірле деп,
Қиын болар таласып жеңбегіңіз.

Жаксы-ақ боп аталарың өткен шығар,
Ісіне қарай құрмет еткен шығар.
Асылынан қалдырмай арттағыға,
Жақсылығы өзімен кеткен шығар.

Көмек болмас көрдегі бабаларың,
Өздеріңнің кем болса бағаларың.
Ұрса, соқса, көніңдер, сойса-дағы!
Қуырдақтық болған соң шамаларың».

* * *

Кетермін баяндасам алысқа бек,
Лайық әр нәрсеге керек ғой еп.
Жайынан жат қаздардың сөйлеген сөз
Көбіне жақын қаздың тиетін дөп.

Бетіне көрдегінің күнін ұстап,
Деп жүрген көріктімін қазақтар көп.
Қысқартып сөз аяғын, тоқтатамын
Солардың өкпесіне қалармын деп.

ЕСЕК ПЕН ҮКІ

Үркектеу, үйір емес онша қолға,
Бір Есек ұлы сапар шықты жолға.
Есектің бойы тәуір болғанменен,
Есепте қосылмайды есі молға.

Және де бұл Есектің көзі соқыр,
Басшысыз соқыр қалай жүрсін оңға?
Лағып тура жолдан қаңғып кетті,
Қисайып қыңыржақтап, шығып жонға.

Ішіне қалың орман барып кірді,
Білмеймін, не жол тауып, нағып жүрді?
Күн батып, қас қарайған уақытта
Есектің лаққанын Үкі көрді.

Үкі айтты: «Мінгіз Есек, мені,— деді,
Мініп ап, мен бастаймын сені,— деді,
Жолды айтып, жөнді сілтеп, мен отырсам,
Көзіңнің еш нәрсе емес кемі»,— деді.

Бір ауыз сөз қайырмай, Есек көнді,
Мініп ап, Үкі отырды сілтеп жөнді.

Жерлерден адыр-бұдыр аман өтіп,
Ағаштың жиегіне жақын келді.

Жол тапқан қараңғыда басшысына
Ден қойып, бастағыш деп, Есек сенді.
Бір кезде таң сарғайып, машұрықтан
Ағаштың арасына сәуле енді.

Үкілер күндіз соқыр, түнде көргіш,
Есекең іс мәнісін білмей ергіш.
Үкіден таң атса да айрылмайды,
Деп ойлап: «Жарықта да жөн сілтегіш».

Күн шықты, жарық болды дүние жүзі,
Үкінің бұлдырайды көрмей көзі.
Өзгеге жөн көрсетіп, бастау түгіл,
Әлі бар отырарлық жай ғана өзі.

Сонда да Есегіне сыр бермеске,
Айтатын білгішсініп, міне сөзі:

«Ал келдік жаман жерге! Енді сактан!
Жолама сол жақтағы өзенге аққан.
Бетіңді оң жағыңа сала жүріп,
Аман өт мынау жатқан лай қақтан...
(Ол жердің өзені де, қағы да жоқ,
Білмеймін, соқыр Үкі қайдан тапқан!)»

Есекті Үкі билеп, алып қолға,
Салыпты нақ қазазыл түскен жолға.
Пәлен деп күн ілгері нағылалық,
Түскені ондай жолға бақ па, сор ма?

Бұл сөзді баяндаған болмас айып,
Әркімнің ісіне бар сөз лайық.
Көркем сөз мұнан артық таба алмадым,
Тал түсте лаққанға жолдан тайып.

Көп білім көпті үйретер болмаса да,
Не пайда жабыққаннан құр мұңайып?
Соқырға көрсеткенмен көре қоймас,
Сонда да үміт үзіп, отырмайық.
Арланбай, адасқанды әшкерелеп,
Қоялық погоннойын жұртқа жайып.

Болады ақылсыздың мысалы есек,
 Ғылымсыз надан адам соқырға есеп.
 Қалпынан есек асып ат болмайды,
 Қойса да қорасына асыл төсеп.

Алтынды аяғыңа басқанменен,
 Болмайды асылы азып, балшық кесек.
 Жақсыны жақсы деген мақтау емес,
 Жаманды жаман десең, болмайды өсек.
 Қауымынан мұсылманның шыққан жолды
 Айып па газазылдың жолы десек.

Білгішіп кей білімсіз жол айтып жүр,
 Байқасақ, не оңды жол ол айтып жүр?

Халыққа надан адам басшы болып,
 Халықтың надандығын молайтып жүр.
 Наданға надандықпен жұрт ерген соң,
 Тал түсте лақты деп соны айтып жүр.

АТ

(Пушкиннен)

— Сен неге, тұлпар атым, кісінейсің?
 Жабығып неден көңілің, түсті еңсең?
 Ерігіп, ауыздығың қарш-қарш шайнап,
 Бү қалай, бұрынғыдай сілкінбейсің?

Әлде мен бабың тауып, бақпадым ба?
 Болмаса жемнен қысып, сақтадым ба?
 Әйтпесе, әбзелдерің сәнді емес пе?
 Жібектен тізгінінді тақпадым ба?
 Малдырып саф алтынға үзеңгіңді,
 Тағанды шын күмістен қақпадым ба?

Жауабы иесіне берген аттың:
 «Сұрайсың не себептен, мен жабықтым?
 Алыстан құлағыма келер дүбір,
 Һәм даусы керней тартып, атқан оқтың.

Кісінеп себебім сол мен аһ ұрған,
 Көп жүріп далада енді сейіл құрман.

Әбзелмен жарқыраған әсем басқан,
Аз қалды сыйлы, сынды күндер тұрған.

Жақында жаны ашымас жау кеп шабар,
Қалдырмай әбзелімнің бәрін тонар,
Соқтырған шын күмістен тағаларды
Суырып аяғымнан, олжаланар.

Күйзеліп, жаным ашып, ауырып бек,
Қайғырып, уайым ғып, тұрмын жүдеп.
Орнына желпуіштің теріңді әкеп,
Терлеген бүйіріме жабады,— деп.»

ДАНЫШПАН АЛИКТИҢ АЖАЛЫ

Жар салып, жасақ жияр білімді Алик,
Білімсіз хұзарлардан алмаққа кек,
Қаласын, егіндерін ызасы үшін,
От пенен қойған арнап қылышқа деп.

Қол бастап, киіп сауыт — Царградты¹,
Сыр мінез таңдап мініп сенімді атты.
Далада келе жатып князь көрді —
Ішінен қалың орман шыққан қартты.

Перунға² көнген, берген ықыласын,
Болжаған болар заман уақиғасын,
Қасына Алик келді қарияның,
Өткізген құшылықпен бал мен жасын.

«Не болар, айтшы, бақсым, құдай сүйген,
Ілгері өтер жасым нендей күймен?
Жауымды жан-жақтағы қуандырып,
Топырақ тез басар ма денеме үйген?»

Ашып айт бүкпей бәрін! Еш қаймықпа!
Аласын таңдап жақсы ат айтқандыққа».
Бақсылық князь сыйын қылмас қажет
Һәм қорықпас болғандардан ие жұртқа.

¹ Царград — қаланың аты. Сауыт — сонан шыққан сауыт.

² Перун — дінсіздер табынатын бұт.

Олардың тілі еркін, сөзі хақ-ты,
Құдірет әмірімен ынтымақты,
Қараңғы таңдағылар танытпайды,
Жүзіңнен саған деген көрем бақты.

— Ұмытпай, ал жадына сөзін қарттың,
Батырға қымбат пұлы дабыс-даңқтың.
Атың зор, айбының мол жау мұқатқан
Қалқанның — қақ басында Царградтың.

Аямай берген саған бақ-талайды,
Күңкілдеп, дұшпандарың көре алмайды.
Жер, су да бәрі саған бағынулы,
Толқыны көк теңіздің ала алмайды.

Айбалта, оқ, найза да, сом қанжар да,
Ешбірі саған залал қыла алмайды;
Астына көк сауыттың жара түспес,
Қорғаушың көрінбейтін бар бір сайлы.

Қатерлі не бейнеттен қорықпас атың,
Сезеді қозғалғанын қалай тақым.
«Түр!» десе — жауған оққа қимылдамас,
«Шу!» десе — не қамалға кірер батыл.

Суыққа, соғысқа да тұлпар шыдар,
Ажалын, бірақ осы аттан болар...»
Сөзіне шалдың айтқан күлді Алик,
Әйтсе де ой мен жүзі тарғылданар.

Көңілсіз, ойдағы жоқ естіп істі,
Үндемей, ерге асылып, аттан түсті.
Сипалап, қасып, қағып мойынға атын,
Айнымас доспен князь қош айтысты.

«Бақұл бол, серік атым, ренжіме!
Айрылар мезгіл жетсе, айырмас не?
Дамыл ал! Қош, аман бол! Мені ұмытпа!
Аяғым тимес алтын үзеңгіне.

Келіндер, бозбалалар, атты алыңдар!
Жетектеп, тоғайыма апарыңдар!
Жабыңдар жабуына түкті кілем,
Тазалап, жуып, бағып, баптаңыздар!

Жеміне ең қалаулы сұлы алыңдар!
Бұлақтың суымен һәм суарыңдар!»
Князьға атын алып, тосты басқа ат,
Өтеді мұнан кейін неше жылдар.

Басында бір қорғанның Алик тойлап,
Жасақпен жанындағы күліп-ойнап,
Қайғы жоқ, қасірет жоқ, ішіп бәрі,
Күндерді бастан кешкен сөйлер ойға ап.

Ескерді бір мезгілде атын Алик,
Сұрайды: «Есен-сау ма һәм қайда? — деп,—
Жүрістен, жүйріктіктен танған жоқ па,
Жабығып қалмады ма, жадап-жүдеп?»

Қайда деп жоқтаған соң Алик атын,
Айтады біреу тұрып: «Князь-батыр!
Басында биік қырдың әлдеқашан
Тыныштық алып, атың ұйықтап жатыр».

Мұны есітіп, Алик жерге қарап төмен,
Ойлайды: «Оттап босқа шал не жеген?!
Қу бақсы! Өтірікші, алжыған шал,
Атымды айырыпсың босқа менен».

Көруге аттың сүйек-саяқтарын,
Ертіп ап Егор менен қонақтарын,
Сарайдан шығып Алик келе жатыр,
Жағалап Днепрдің алаптарын.

Қуарған жатыр сүйек қыр басында,
Селеулер жел құбылтқан тұр басында.
Құм көмген, жаңбыр жуған сүйектердің
Аралап князь Алик жүр қасында.

Ақырын аяғын сап шығып басқа,
Сөз сөйлер князь тұрып өлген досқа:
«Жат, достым, кәрі иеңнен қайтқан бұрын,
Күдірет қарамайды көп, аз жасқа.

Жазыпты сені асыма сойғызбасқа,
Қаныңмен топырағымды тойғызбасқа.
«Ажалың аттан болар» деп сандалып,
Шал мені қорқытқаны осы бас па?»

Білдірмей, бас ішінен жылжып шығып,
Князьға кара жылан шапты ыскырып.
Оралып аяғына шаққан кезде
Батырдан шықты дыбыс, жаны ышқынып.

Аликті жоқтап жұрты көп жылайды,
Өлген соң жылағанға ол тұрмайды.
Днепр жағасында асын беріп,
Көпіршіп саптыаяқтар быжылдайды.

Ольга мен князь Егор дөң басында,
Тойлаған жасақтары һәм қасында,
Күндерді бастан кешкен сөйлей түсер,
Саптыаяқ жүрген сайын ортасында...

ВАЛЫҚШЫ МЕН БАЛЫҚ

Теңіздің жағасында кемпір мен шал
Тұрыпты отыз үш жыл нақ дәлме-дәл.
Күн көрген бейшаралар балық аулап,
Болмапты төрт түліктен ырымға мал.

Үсті шым, асты шұқыр, жерден жырған
Баспана мекенінің сиқы тұрған.
Бала жоқ қолқанаттық екеуінде,
Иіріп кемпір жібін, шал ау құрған.

Бір күні шал апарып ауын салды,
Балық жоқ, ауға оралған балдырды алды.
Салғанда және ауын екінші рет,
Теңізге бітетін бір шөп оралды.

Тағы да үшінші рет ауын салып,
Сүйретіп, шығарды бір Алтын балық.
Шал байғұс өз көзіне өзі сенбей,
Аңырып тұрды біраз аң-таң қалып.

Жарқырап, үсті-басы оттай жанып,
Адамша сөз сөйлейді Алтын балық:
«Жанымды бір шыбындай қи, ақсақал!
Бар болса не қажетің менен алып».

Шал сасып, абдырайды есі кетіп,
Балық деп, бұ неғылған, тілге жетік?!

Керемет мұндай, сірә, көрген емес,
Ау салып отыз үш жыл кәсіп етіп.

Ойланып: «Тегін емес балық,— дейді,
Қалмайын киесіне алып,— дейді,
Еш нәрсең керек емес, жолың болсын,
Сайран ет теңізіңе барып»,— дейді.

Балықты жіберді де, үйге қайтты.
Не ғажап көргенінің бәрін айтты.
«Жібердім еш нәрсе алмай»,— деген соң-ақ,
Кемпірі шалға көзін бажырайтты.

«Ақымақ! — дейді,— алжыған, кеткен есің,
Былжырап айтып тұрсың, сөз деп несін?
Жаңа астау, тым болмаса, алсаң едің,
Астаудың жарылғанын білмеймісің?»

Балыққа шал жөнелді жолықпаққа,
Ыдысқа астау алып молықпаққа.
Жыбырлап судың беті шимайланып,
Балық кеп: «Не айтасың?» — деді қартқа.

Шал айтты қол қусырып, тағзым етіп:
«Кемпірім ұрсып, әбден мазам кетіп,
Жаңа астау сұрайын деп келдім, тақсыр!
Жарамсыз астауымыз — жарық, кетік».

«Қайғырма,— Балық айтты,— үйіңе бар!
Сол болса бар жұмысың, оның болар!»
Қуанып шал үйіне қайтып келсе,
Бір астау әп-әдемі жатыр даяр.

Ұрсады кемпір шалға келісімен:
(Сақтасын долы катын перісінен!)
«Алыпсың астау сұрап, ақылы жоқ,
Айрылған ақымақ шал,— дейді,— есінен.

Алжыған, миы ашыған, қу көк сақал!
Астауға қызыққандай қанша еді мал?
Қуанып қу астауға келген несі?
Көп нәрсе әкеліпсің, адырағал!
Үйіңнің үстіндегі сиқы мынау,
Балықтан барып тәуір үй сұрап ал!»

Тағы да шал жөнелді теңіз жаққа,
Балыққа арыз айтып, мұң шақпаққа.
Бұзылып судың түсі лайланып,
Балық кеп: «Не айтасың?» — дейді қартқа.

Шал айтты қол қусырып, тағзым етіп:
«Пәлеге қалдым, тақсыр, мазам кетіп!
«Үй алмай, астау алдың, алжыған!» — деп,
Барады сүйегімнен сөккені өтіп».

Арызын ақсақалдың қабыл алып:
«Қайғырма! Үйіңе қайт!» — дейді Балық.
Орнында лашығының ағаш үй тұр,
Келеді шал қуанып, таңырқанып.

Салған үй салтанатты сәніменен,
Бояған, оюлаған мәніменен,
Сайраған бақшасында түрлі құстар,
Келтірер көңіл хошын әніменен.

Асылып терезеге кемпір тұрып,
Ұсады келісімен шалға ақырып:
«Балықтан барыпсың да үй алыпсың,
Ақымақ, миың ашып, кеткен шіріп.

Ізіңмен, үйге кірмей, қайт Балыққа!
Қадірсіз — мұжық деген ат халыққа.
Айтпасқа «Қарашекпен қатыны» деп,
Ақсүйек етсін мені, айт Балыққа!»

Балыққа шал келеді қайтып тағы,
Кемпірдің мұн-мүддесін айтып тағы.
Тағзыммен қол қусырып, арыз айтып,
«Азапты келдім,— деді,— тартып тағы».

«Қайғырма,— Балық айтты,— болар,— деді,
Ақсүйек дәрежесі қонар»,— деді.
Қатыны қайтып келсе, болған ханым,
Қасына шал қалайша жолар енді?

Биік үй салтанатты, сәнді түрі,
Бәрі мол, бәрі байлық, бәрі ірі.
Үстіне неше түрлі асыл киіп,
Паңсынып сыртқы есікте тұр кемпірі.

Қолында толған өңшең алтын жүзік,
Зүмруд, березелі бар білезік.
Үстінде камзол ішік тысы қамқа,
Меруерт омырауы қойған тізіп.

Аяқта саптияннан оюлы етік,
Бұрынғы мұжықтығы естен кетіп,
Жұмсап тұр біріне ұрсып, бірін ұрып,
Ақырып малайларға, әмір етіп.

Шал келіп: «Сәлем бердік, ханым,— деді,
Ризалық тапты ма енді жаның?» — деді.
Жаратпай шалдың сөзін, кемпірі ұрсып:
«Әдепсіз, ақылы жоқ, жарым,— деді,—
Ат бақсын, ат қораға апарыңдар
Мұжықтың мына біреу шалын!» — деді.

* * *

Қанағат болды десек етер шағы,
Құтырды өскен сайын кемпір бағы.
Өткен соң бірер жұма, шақыртады
Балыққа жібермекке шалды тағы.

Айтады: «Қазір жылдам бар Балыққа!
Жеткен жоқ жаным әлі ырзалыққа.
Ақсүйек дәрежесін азсынамын,
Патша етсін мені дереу бір халыққа!»

Шал айтты: «Құтырдың ба, түзу ме есің?
Болмасын астамшылық, мұның кесір.
Білмейсің іс ретін, сөз мәнісін,
Жұрт күлер, қол болған деп бақыт есің!»

Бұл сөзге кемпір қатты ашуланып,
Жіберді шалды жаққа салып-салып:
«Қалайша маған қарсы сөз айтасың?
Сен — мұжық, мен — ақсүйек, қой,— деп,— танып!»

Сөз айтар шалда хал жоқ, жөнеледі,
Қарайып теңіз беті, түнереді.
Шақырған шал даусына балық келіп:
«Ақсақал, не айтасын, сөйле!» — деді.

Шал айтты: «Өлдім әбден тынышым кетіп,
Таянды жындануға кемпір жетіп.

Ақсүйек дәрежесін азсынамын,
Бір жұртқа қойсын дейді патша етіп».

«Қайғырма,— Балық сөйлеп,— кәрім,— деді,
Істеймін айтқаныңдай бәрін,— деді.—
Жүргізіп жұртқа әмірін мейлінше,
Айбынды болар патша жарың»,— деді.

Шал қайтса, салтанатты сарайлар тұр,
Ішінде сарайлардың кемпірі отыр.
Асынып айбалтасын, есіктерде
Күзетші, түсі суық малайлар тұр.

Жарқырап алтын киіп, оттай жанып,
Патшасып кемпір отыр ызғарланып.
Ақсүйек, өңшең бекзат қызметінде,—
Ішкізіп арақ-шарап, азаптанып.

Билетпей шалға бойы, буын құрып,
Сарайға шал сескеніп келді кіріп.
Бас ұрып кемпірінің аяғына:
«Болды ма жаның ырза?» — деді тұрып.

Есіркеу кемпірде жоқ шалың аяп,
Адам деп елеп оған қарамай-ақ,
Деп еді: «Шығарыңдар!»
Сол-ақ екен
Жұдырық жан-жағынан жауды таяқ.

Желкелеп, сүйреп, жұлқып, жұлмалайды:
(Ағына сақалыңның кім қарайды?..)
«Ақымақ, әдебі жоқ, алжыған құл,
Кірлейсін аяғыңмен,— деп,— сарайды.—

Жұрт күліп,— шал екенсің,— деді,— жарым,
Ақылың кем болған соң кімге обалың?
«Болмаса өзің шанаң,— отырма» деп,
Бұрынғы айтпап па еді мақалдарын?!»

* * *

Бір-екі мұнан кейін жұма өтті.
Тілейтін жаңа тоят кезі жетті.
Қызығы патшалықтың тозды жылдам,
Жарлық қып кемпір патша шалды іздетті.

Шалды айдап алып келді дірдектетіп,
Байғұстың түсі қашқан, өңі кетіп.
Үстінде алтын тақтың кемпір патша
Тапсырды шалға жұмыс, әмір етіп:

«Бек тығыз бұйырамын саған,— деді,—
Сөз қатсаң, жыртылады жаған,— деді,—
Мақсатым суды билеп, суда тұрмақ,
Балыққа айт! Менен көп-көп сәлем! — деді,—
Қаратып теңіздерді қол астыма,
Шабарман болсын өзі маған»,— деді.

Әлі жоқ сөз қайырап, шал кетеді,
Қорыққаннан жылдам жүріп, тез жетеді.
Қара бұлт, кара дауыл толқынды айдап,
Сапырып теңіз суын, желдетеді.

Балықты шақырып шал сөзін айтты,
Жұмыстың тығыздығын, тезін айтты.
Кемпірдің сұрағанын естіп Балық,
Бір соғып суды бетке, кейін қайтты.

Балықтан жауап күтіп тұрып, тұрып,
Шал қайтты кешке жақын әлі құрып.
Көре алмай салтанатты сарайларды,
Көз салды жан-жағына мойын бұрып.

Қараса: лашығында кемпірі отыр,
Баяғы жарық астау жырық-жырық.
Түсіріп таз кебіне бір-ақ күнде
Қойыпты қу қақпасты құдай ұрып.

АЛТЫН ӘТЕШ

Беріде емес, әріде
Пәлен жұрттың жерінде
 Болған жақсы хан Дадон.
Талай көріп қауіпті,
Талай жұртты шауыпты,
 Жасында боп бек мазақ.

Жас жеткен соң жабығып,
Аттаныстан жалығып,
 Жай жатуға ойлапты.

Кәрі ханды қажалап,
Енді өзгелер мазалап,
Жай жатқызып қоймапты.

Жаудан Дадон жерлерін,
Қорғамалқа елдерін,
Һәмән тұтты көп әскер.
Қолбасылар қалғымас,
Тұс-тұсынан шықты қас,
Қайсысына жетісер?

Оңнан күтсе — жау солда,
Қырдан күтсе — жау суда,
Арқадан да — құбыладан,
Жан-жағынан жау өрді.
Жылап-жылап жіберді
Ызасынан хан Дадон.

Қатты күйді, қайғырды,
Хан ұйқыдан айрылды,
Һәмән қауіп-қатерде.
Ойлап-ойлап қарайды,
«Не қылсам, деп жарайды?»
Білмейді не етерге.

Безген ат боп белінен,
Әр нәпсінің желінен,
Бар екен бір данышпан
Жұлдыз санап, қарайтын.
Сонан ақыл сұрайтын
Сасқан яки адасқан.

Арнап кісі шаптырып,
Көп-көп сәлем айттырып,
Шақыртады хан Дадон.
Шақырғанға бұ барды,
Алтын әтеш шығарды,
Аузын шешіп дорбадан.

Ханға тұрып сөйлейді,
Сөйлегенде бүй дейді:
«Мынау Алтын әтешім!
Қондыр сырық басына
Қой сарайдың қасына,
Болар мықты күзетшің.

Бұл отырса тып-тыныш,
Жок еш жерде қорқыныш.
Қатер болса бір жақта,
(Соғыс па я әлдене,
Болсын мейлі не пәле)
Қарап Әтеш сол жаққа,
Күдірейіп, дауыстар;
Ол дегені — «қауіп бар!»
Бірза болып айтар хан:
«Бұйым, алтын, күміс пе,
Басқа мүдде, жұмыс па —
Тауаныңды қайтарман.

Сенен немді аярмын,
Қашан болса даярмын
Не сұрасаң беруге.
Не десең де еткізіп,
Не мүддеңе жеткізіп,
Өз көңілімдей көруге».

* * *

Биік сырық басында,
Хан сарайы қасында,
Қарауылдап халықты,
Қатер болса жұлқынып,
Солай қарай ұмтылып,
Әтеш айқай салыпты.

«Кіри-ку-ку, жат, ханым,
Жатып жұртты бақ, ханым!»
Дадон ісін асырды.
Жауын ерте көрген соң,
Ұрып, сыйын берген соң,
Жау тыйылды, басылды.

Бір жыл өтті, екі жыл,
Тапты рақат жұрт дамыл,
Әтеш отыр жай, тыныш.
Бір күн ұйықтап хан жатты,
Сер әскер кеп оятты:
«Бар, — деп, — пәле, қорқыныш!»

Хан аша алмай ұйқысын:
«Не пәле бар? Не қысым?» —
Дейді отырып есінеп.

Жауап берді сер әскер:
«Әтеш көрген бар қатер,
Жұрт қауіпті түйсініп,
Хан қараса әйнектен,
Әтеш отыр әндеткен,
Күншығысқа қарапты.
«Не тұрыс бар, — жүруге,
Жылдам атқа мінуге,
Алып қару-жаракты».

Хан әскерін айдайды,
Үлкен ұлын сайлайды,
Бастық етіп үстінен.
Әтеш тағы жай, тыныш,
Қауіп-қатер, қорқыныш
Шықты жұрттың есінен.

Қол шыққалы жеті күн
Әскерден жоқ хабар-үн.
Ашықты ма, тоқ па әлі?
Жеткен жоқ па, жетті ме?
Жау жатыр ма, кетті ме?
Соғысты ма, жоқ па әлі?

Міне әтеш бақырды,
Хан өзге қол шақырды,
Кіші ұлына бастатты.
Күншығысқа бет беріп,
Қару, қапшық бөктеріп,
Қосын артып, қол тартты.

Әтеш тыныш, сыбыс жоқ,
Әскерден түк дыбыс жоқ,
Тағы өтеді жеті күн.
Жұрт айрылды сауықтан
Ел жайғаспай қауіптан,
Әтеш тағы берді үн.

Үшінші қол шақырып,
Тастайтындай жапырып,
Құтты болғай деп қадам,
Күншығысқа қол алып,
Азық-түлік мол алып,
Шықты өзі хан Дадон.

Күн-түн демей қол жүріп,
Бітті әбден болдырып,
Ешбір белгі жолда жоқ,
Мола да жоқ, көр де жоқ,
Салық салған жер де жоқ,
Соғыс та жоқ, қол да жоқ.
«Бұ не хикмет! Не ғажап!» —
Дейді Дадон ойға қап.
Жетінші күн батыр хан
Қолды жиып жүргізіп,
Тау ішіне кіргізіп,
Көрді жібек шатыр хан.

Маңайында ел де жоқ,
Ызындаған жел де жоқ,
Жалғыз ғана сол шатыр.
Өзектерде, ойларда,
Жыпырлаған қойлардай,
Қырып салған қол жатыр.

Хан шатырға кірмекке,
Бұл не ғажап білмекке
Жылдамырақ жүреді.
Хан алдында екі ұлы,
Жан шошитын бар сыны,
Жатқандарын көреді.

Бір-біріне қылышты
Сұғып, тапқан тынышты,
Сауыт, қалқан жоқ бәрі.
Жапырылып жаншылған,
Қара қанға малшынған,
Шөпті жеп жүр аттары.

«Екі азамат, сұлтаным,
Екі лашын, сұңқарым,
Ауға түскен, алданған.
Маған күйік, маған дерт,
Маған өлім, маған мерт!»
Деп жылады хан Дадон.

Хан жыласа, қалар ма,
Ерген жасақ олар да
Еңіресті, жыласты.

Тау күрсініп, күңіреніп,
Ой ыңылдап-ыңыранып,
Бәрі бірге ұласты.

Сонда шатыр ашылып,
Нұры күндей шашылып,
Шамаһанды билеген,
Нөкері жоқ, жап-жалғыз
Шыға келіп патша қыз,
Ұшырасты ханменен.

Қуыршаққа қуанған,
Балаларша уанған,
Жылағанын хан қойды.
Сыландаған, сызылып,
Қызға көңілі бұзылып,
Бөлмей, жармай берді ойды.

Керіле басып, кекектеп,
Ханды қолдан жетектеп,
Қыз шатырға әкетті.
Дастарқанды жаяды,
Түрлі тағам қояды,
Көрсетеді құрметті.

Әбден сыйлап бағады,
Барша төсек салады,
Тынықсын деп жол шеккен.
Бір жұмадай тойлар хан,
Басқаны жоқ ойлар хан,
Басы айналған, ерік кеткен.

* * *

Міне, қолын, қосын ап,
Қызды өзіне қосып ап,
Кейін қарай хан басты.
Келмей жатып алдынан,
Пәлен екен, деп пәлен,
Түрлі лақап, сөз қашты.

Таянғанда қалаға,
Улап-шулап далаға
Хан алдынан ел шықты.
Жұрт жүгірер артынан,
Хан сағынған халқынан
Алар сәлем, құлдықты.

Көп ішінен көреді,
Біреу сәлем береді.
Ақ бөркі бар басында.
Ет жоқ, ұрты суалған,
Сақал-мұрты қуарған,
Қара кыл жоқ шашында.

Шал сәлемін хан алып,
Кәрі досын тез танып,
«Жақын кел» деп шақырды.
Дейді: «Аман ба, қарт бабам,
Не қосасың, айт, бабам,
Данышпаным ақылды?»

Шал айтады: «Хан Дадон!
Бар-ды айтқан уағдаң
Тілегімді беруге,
Не десем де еткізіп,
Ризалыққа жеткізіп,
Өз көңіліңдей көруге.

Ақы алатын күн жетті.
Мойныңдағы міндетті —
Өте бүгін қарызды.
Сүйсең көңілім тынуын,
Бер Шамаһан сұлуын!
Қабыл ет, хан, арызды!»

Хан таңданды бұл іске,
Ойдағы жоқ ұлы іске.
Шалға айтты: «Сен несің?
Пері енді ме түсіне,
Жын кірді ме ішіне?
Алжыдың ба, бар ма есің?»

Мен саған шын қарыздар,
Қарызда да шама бар.—
Қыз ол саған не қажет?
Қой, шалым, тым зор тұтпа!
Мен кім, оны ұмытпа!
Міндеттен бар зор міндет.

Сұра менен қазына,
Қарамаң көп-азына.
Шен десең, шен беремін.

Ат қала да, атымды ал,
Зат қала да, затымды ал!
Ел жарымын әм беремін».

«Керек емес,— дейді шал,—
Елің, шенің, бұйым, мал,
Берсең, маған қызды бер!»
«Түф» деп жерге түкіріп,
Хан айтады жекіріп,
(Қысылғаннан шықты тер):

«Қуарған шал! Сый алмай,
Қыз сұрайсың ұялмай!
Сокқан сені захмет.
Түк нәрсе де бермеймін,
Түк есепті көрмеймін,
Сау тұрғанда жоғал! Кет»

Ханға жауап қайырып,
Таласуға бой ұрып,
Шал айтқанша қамданып
Хан асамен маңдайға,
«Таласатын қандай? Мә!» —
Деп жіберді бір салып.

Етпетінен шал түсті,
Тәннен безіп, жаны ұшты,
Қыз «Хи-хи-хи! Ха-ха-ха!»
Дейді батыр хан Дадон:
«Қорықпас, білем, обалдан».
Жұрт ренжу, хан қапа.

Не тұрыс бар далада?
Хан кіреді қалаға,
Жұрт көшеге толады.
Сырығынан түсіп кеп,
Алтын этеш ұшып кеп,
Хан басына қонады.

Тұмсығымен шапты да,
Ханның миын шақты да,
Этеш кетті аспанға.
Арбасынан хан ұшты,
Кеудесінен жаны ұшты,
Қалды барша жұрт таңға.

Гайып болды, қыз кетті,
Сөз аяғы һәм жетті.
Істеу шабан, айту тез.
Ертегінің шыны аз,
Шыны аздың құны аз,
Жанап айтқан жай бір сөз.

* * *

(Вальтерден)

Қыздыр дейсің мәжілісті, жан дейсің,¹
Қыздыратын жасты қайдан ал дейсің?
Өмірімнің таңын қосып кешіне,
Бер қайтадан өткен күннің һәммасын!

Бере алмасаң, кең салалық пейілді
Жас қызығын көрсін жастар кейінгі.
Тәтті өмір мен нәпсі көңілін ауладық,
Қалғанымен алданталық зейінді.

Уа, дариға! Өттің бастан қызық жас!
Өзіңе жөн, өзгелерге бұзық жас.
Қайғы-қасірет дертін жанға батырмай,
Қайран жастық! Қызуымен қылған мас!

Көрінбестен өмір көбі өткен шақ,
Тіршіліктің сән, ләззаты кеткен шақ,
Ойын-күлкі, мәжілістен, қызықтан
Мезгіл қуып, «шық!» деп әмір еткен шақ.

Жасың айтса, көнбегеннен не пайда?
Уақыттың тілі шолақ: «жүр!», «айда!»
Тұрлауы жоқ, өзгерілгіш өмірдің
Өтпесіне еткен, сірә, кім хайла?!

Мүмкін десең адамзатқа екі өлмек,
Бірі соның: «Жасым жетті» деп көнбек.
Бұл — өлімнің ардақтысы, ауыруы
Мұнан кейін өлім бе сол дем сөнбек?!

¹ Пушкин аударған.

МЦЫРИ

(Лермонтовтан)

Поэмадан үзінді

Екі өзен — Кура, Арагуа ағып келіп,
Кездесіп бір-біріне сәлем беріп.
Жерінде екеуінің нақ көріскен,
Аңсаған ағайындай бауыры еріп,

Монастырь тұрушы еді бұрынырақ,
Өзі жок, бұл күнде бар орны бірақ.
Жаяуға таудан шыққан көрінеді,
Бағандар қақпа орнына қалған құлап.

Бұзылған шіркеудің түр қабырғасы,
Көрініс қазір бірақ онда шырақ.
Бұл күнде сопылар да жоқ ішінде,
Көп үшін дұға қылғыш тілек сұрап.

Құлаған орнын карап бағатын бір,
Жан түгіл, өлім зорға табатын бір,
Күзетші, жарымжан шал молалардың
Тастарын сүртіп, шаңын қағатын бір.

Сөйлейді тас жазуы өткендерін,
Қайрылмай қандай дәурен кешкендерін.
Мәселен пәлен патша пәлен жылы,
Орысқа жұртын табыс еткендерін.

• • •

Бір жылы монастырьға тұрған жолда,
(Ішінде сопы-хары бар кезі онда)
Келді де орыстың бір жандаралы,
Қасында жау баласы түскен қолға.
Тиблис шаһарына өтіп кетті,
Баланы науқастанған тастап сонда.

Шамасы бала сонда алты жасар,
Қурайдай жіп-жіңішке, нәзік, нашар.
Сықылды тау киігі жатырқағыш,
Жоламай жанға жақын сырттан қашар.

Батса да дерті жанға қанша қинап,
Сыр бермей жатты бала күшін жинап.

Қайыспас тұқымына біткен қайрат,
Шынықты дертпен қатар іште ширап.

Ауырып жатса-дағы өлім халде,
Аңкылдап шақпас дертін еш адамға.
Жалғыз-ақ ишаратпен білдіреді,
Тәбеті шаппағанын дәм-тағамға.

Біреуі сопылардың жатсынбай-ақ,
Қарады бақты есіркеп, баланы аяп.
Емімен жаны ашыған жақындықтың,
Өлімнен аман қалды барып таяп.

Әуелі жүрді бәрін бөтенсініп,
Бала боп жоқ ойнау еш жеңілшілік.
Жатырқап жан адамға жоламастан,
Үндемей дәйім оқшау бөлек жүріп.

Сағынып туған жерін, күншығысқа,
Қояды қарап-қарап күр күрсініп.
Сонан соң жат қолында жалғыздыққа,
Көрінді үйренгендей тілін біліп.

* * *

Баланы шоқындырды поп бабасы,
Өскен соң сопы қылмақ ер адасы.
Таныспай дүниемен талақ етіп,
Қалыпты қол тапсырар уағдасы.

Бір күні жоқ боп шықты қашып зытқан,
Айнала қалың орман, тауға шыққан.
Үш күндей әуре болып іздеп, іздеп,
Үмітті үзердей боп әрең тапқан.

Таптық деп жатқан жерде естен танып,
Қайтадан монастырға келісті алып.
Тартқандай аштық, бейнет, дерт азабын,
Бозарып, қатты жүдеп, қалған арып.

Ешкімге сұраса да түк үндемей,
Солады күннен күнге бейне гүлдей.
Өлерге таянғанда қарт сопы кеп,
Үгіттеп, «кылмысың бар,— деді,— нендей?»

Балаға шалдың сөзі болды қайрақ,
Көтеріп жерден басын, көзі жайнап.

Қатайып қалған бойда күшін жиып,
Тарқатып шерді бала айтты сайрап:

— Сен келдің, өлерде айтар сыр тыңдауға,
Ризамын келгеніңе бұл тыңдауға.
Көкірек жеңілткенім маған жақсы,
Сөзімді керек болса, кім тыңдауға.

Қылмыс жоқ, бәһра алып пайдаланар,
Ісім бар айтып өтер құр тыңдауға.
Айтуға жан жарасын тіл жетер ме,
Сала бер құлағыңды, мұң тыңдауға.

Дүние болды маған аз-ақ серік,
Ол-дағы тұтқындықта қамауда еріп.
Бұл түрлі тіршіліктің екеуіне,
Толық бір өмір алу сатса беріп.

Жалғыз-ақ ұлық тұттым ойдың күшін,
Жалғыз-ақ бір құмарды сақтады ішім.
Жанымды құрттай жайлап, жегідей жеп,
Күйдіріп сол құмар-ақ бітірді ісін.

Шақырды құмар мені бұл орыннан,
Бықырсып, пысынаған жылы орыннан.
Қатерден қан қайнайтын жерге шық деп,
Өліге тіршілігі құл орныннан.

Ой ұшты, адам құстай, азат жаққа,
Өлім мен өмір қатар қабат жаққа.
Таулары басын бұлтқа жасыратын,
Ләззат мол тіршілікте ғажап жаққа.

Сол құмар мен жасымнан баққан баптап,
Айтпастан еш адамға іште сақтап.
Асырап көз жасымен түн болғанда,
Жасырын жұрттың бәрі жатқанда ұйықтап.
Мұнымды жария ғып мойныма алып,
Ешкімге жалынбаймын, кеш деп ақтап.

* * *

Жел жұлған жапырақтай ұшып келіп,
Күн түспес күңгірт жерде солдым семіп.
Өлімге ара тұрып, алып қапсың,
Қажет не, жақсы еді ғой қалған өліп.

Тұнжырап тұшы жүз жок өстім жалғыз,
Сопылық, бала басым, күнін көріп.

Сүйікті «әке-шешем» дейтін сөздер,
Оны айтпай еш адамға жан не төзер.
Жүрекпен бірге туған тәтті сөзден,
Ұмытып жат қолында дедің безер.

Жанмен бір туған үндер жоғалар ма,
Қарасам үлкендерге, балаларға.
Туысқан, үйі, ұлты, дос-жары бар,
Жоқ екен маған жақын молалар да.

Төкпейін көздің жасын дедім текке,
Ант ішіп өзімді-өзім салдым сертке.
Болсада түсі қанық, туғаны бір,
Төсімді таяп жақын көкірекке.
Құмардан ерте-кеш пе шықпақ едім,
Өлетін болсам да нақ сол минутте.

Дарига, ол қиялым баққан жастан,
Жоғалды енді артына қайрылмастан.
Жат жерде, жау қолында жалғыз өлем,
Жетімдік, тұтқындыقتан құтылмастан.

* * *

(Жадовскаядан)

Мінсіз таза меруерт
Су түбінде жатады,
Мінсіз таза асыл сөз
Ой түбінде жатады.
Су түбінде жатқан зат
Жел толқытса шығады,
Ой түбінде жатқан сөз
Шер толқытса шығады.

(Надсоннан)

Шайылған көз жасымен жердің бетін,
 Өткізіп тым өлшеусіз өкіметін,
 Жауыздық жалғандықпен қаптағанға,
 Адал жол, ақ ниетті арам жеңіп,
 Жазықсыз жанды қинап, қанды төгіп,
 Бұзықтық түзуіңді таптағанға.

Қиналып, кім болсаң да, талыққандар,
 Түңіліп, үміт үзіп, жабықпаңдар!
 Қайтадан жақындық кеп, қастық қашып,
 Жарқырап жақсылыққа атар таң бар.
 Еңкейіп, еңсесіне бейнет артпай,
 Шөгер тәж шынжыр киіп, азап тартпай,

Жақындық келер күшті сәулетінде,
 Көз жасы — тірі мола, құлдық, қорлық,
 Дар ағаш, қылыш, қанжар, өштік, зорлық, —
 Бірі жоқ жақындықтың дәулетінде.
 Жанға жұт, жарық сәуле, жоқ мұқтаждық,
 Сырт берер адамзаттың әулетіне.

Артықша тасқан қайтып, толған солып,
 Құритын кез келмекші нәубетіне.
 Демендер, жақсылық — таң, жай үміт құр,
 Заман тар, жауыздық зор, тым қысып тұр.
 Айналаң қараңғы түн тым түнерген,
 Қиналып, талар дүние азап шегіп,
 Қалжырап жалмауыздар канға бөгіп,

Болдырар алыс-жұлыс жолына ерген.
 Жүре алмай, демі құрып сонда әрі,
 Соқпалы, содыр жолдан шығар бәрі.
 Талған күш, қиналған тән, ауырған жан
 Дертіне жақындықты етер дәрі.

ОҚУҒА ШАҚЫРУ

(Орысшадан)

Балалар, оқуға бар, жатпа қарап!
Жуынып, киініңдер шапшаңырақ!
Шақырды тауық мана әлдеқашан,
Қарап тұр терезеден күн жылтырап.

Адам да, ұшқан құс та, жүрген аң да,
Жұмыссыз тек тұрған жоқ ешбір жан да.
Кішкене қоңыз да жүр жүгін сүйреп,
Барады аралар да ұшып балға.

Күн ашық, тоғайлар шат, ың-жың орман,
Оянып жан-мақұлық түнде қонған.
Шығады тоқылдақтың тоқ-тоқ даусы,
Сайрағы сарғалдақтың сыңғырлаған.

Өзенде балықшылар ау қарап жүр,
Тоғайда орақ даусы шаң-шұң орған.
«Аллалап», ал кітапты қолдарыңа! —
Құлдарын құдай сүймес жалқау болған.

НӘБІК АТЫ

(Арабтан)

Арабтың Нәбік деген жалғыз аты —
Сол екен болған малы, мүлкі, заты.
Озбайтын шапса жылқы асқан жүйрік,
Бітпеген өзге аттарға түр-сипаты.

Күн сайын жал-құйрығын сүзіп-тарап,
Суарып мезгілімен, жемдеп қарап,
Өткізбей күндіз ыстық, түнде суық,
Адамнан атын артық күтеді араб.

Бар екен Дайыр деген бір асқан бай,
Малы көп, түрлі бұйым бәрі де сай.
Мұңы зор: сонша байлық ортасында
Аты жоқ жылқысында, жарлы атындай.

Ал деді, аямады малын, затын,
Алмады, бермеді де Нәбік атын.
Атқұмар, атын қимас, жанын қияр,—
Атынан еш нәрсе жоқ оған жақын.

Дайырда күндіз күлкі, түнде ұйқы жоқ,
Жарлыдай жалғыз атты, бай сиқы жоқ,
Алмаққа Нәбік атын амалменен,
Ойлады алдайын деп бір пақыр боп.

Жүретін Нәбік һәман жолын біліп,
Үстіне салқам-салқам киім іліп.
Ауру, халі мүшкіл, мүсәпірше
Отырды жол шетінде аһы-уһілеп.

Оңаша жолдасы жоқ, жалғыз өзі,
Нәбікті келе жатқан көрді көзі.
Өтерде нақ қасынан бейшарасып,
Ыңкылдап, міне, Дайыр айтқан сөзі:

«Ә жаным! Мен жолаушы, жолым атыс,
Адам жоқ бұл маңайда маған таныс.
Ауру, дәм татпағам үш күндей аш,
Орнымнан жылжу маған қиын жұмыс.
Атыңмен анау елдің ортасына
Жеткізсең, берер едім көп-көп алғыс!»

Тоқтатып, басын тартып Нәбік аттын:
«Жарайды, мінгесе ғой, кел!» — деп айтты.
Сөйледі тағы Дайыр жыламсырап:
«Халім жоқ, міне алмаймын, дертім қатты».

Атынан, бұл сөзді естіп, түсті Нәбік,
Көтеріп мінгізді ерге сүйеп, демеп.
Тиюі тізгін қолға мұң-ақ екен,
Жөнелді бір тебініп Дакең: шуу! — деп.

Шығып ап оқ бойы жер, қарап кейін
Ойлады: «Бірдеме оған деп кетейін».
— Әй, Нәбік! Кім екенім білдің бе енді?
Атынмен қоштас, аңқау, сорлы ақпейіл!

— Тұра тұр, — Нәбік айтты, — тоқтап солай!
Атыма асық еді адам талай.
Тілейтін жалғыз сенен тілегім сол —
Адамға айта көрме — алдың қалай!

— Бұ не сөз! Не тілек? — деп бай таңдаиды,
Мәнісін білейінші, — деп ойланды: —
Айтпа деп, сонша өтініп жалынасың,
Көресің айтсам онан не залалды?

— Ойлама, — Нәбік айтты, — арбайды, — деп,
Қол жетпей, тілін құрап, жалғайды деп.
Оқиға бұл секілді шықса аузыңнан,
Білгейсін, шашылмай, жай қалмайды деп.
Қалайша алғаныңды жұрт естісе,
Қараспас шын пақырға алдайды деп.

Мұны естіп, Дайыр жылдам аттан түсті,
Ұққанға, адал сөзден, бар ма күшті?
Құлашын жайып, қойнын ашып келіп,
Нәбікті сүйіп Дайыр, мойнын құшты.

Ебі көп, дорбасы жоқ қайыршылар,
Ебіне құдай көнсе, байыр шығар.
Арымай алдырғанға Нәбікшілеп,
Адам аз айтқанды ұғып Дайыршылар.

Жақын бол, жақындықты ебім дейді,
Бергенді алдым еппен тегін дейді.
Қайтармай, қарыз алып, қайбіреулер
Алдадым, бермей кеттім, жедім дейді.

Осындай ер басына іс көп келер,
Білмеспіз кімге қалай, кім дөп келер.
Сұмдығы сұраушының азаймаса,
Не жөн бар — қайырсыз деп жұртқа өкпелер!

ҮШІНШІ БӨЛІМ
ӘДЕБИЕТ ТАНЫТҚЫШ

(1926)

Ахмет Байтұрсынов. 1914 ж.

АҢДАТУ

Біздің анық көріп, сезіп, біліп тұрған айналамыздағы нәрселердің бәрі не табиғат ісінен шыққан жаратынды нәрсе, не адам ісінен шыққан жасалынды нәрсе. Орман, теңіз, тау, өзен, бұлақ — бұлар табиғат ісінен шыққан жаратынды нәрселер, үй, кірпіш, бақша, арық, құдық — бұлар адам ісінен шыққан жасалынды нәрселер. Табиғат ісінен шыққан жаратынды нәрселердің бәрі табиғат дүниесі болады; адам ісінен шыққан жасалынды нәрселердің бәрі өнер дүниесі болады; өйткені жасалынды нәрселердің істеліп шығуына адам ақылы, әдіс-амалы, шеберлігі, өнер күші кіріскен.

Өнер түрлі болады. Біреулер үй салады, арық қазады, етік тігеді, арба істейді, киіз басады, ыдыс істейді. Тағысын тағы сол сияқты шаруаға керек нәрселерді жасайды. Біреулер көрікті мешіт, көрнекті там, көркем сүгірет салады. Әдемі ән, әсерлі күй, ажарлы сөз шығарады. Алдыңғы өнер мен соңғы өнердің арасында айырым бар. Алдыңғы өнерден шыққан нәрселер күн көру ісіне керек шаруа керек-жарақтары. Мұны істегенде «Сұлуынан — жылуы» дегендей көркем болуын көздемейді, тұтынуға қолайлы, жайлы, берік болу жағын көбірек көздейді. Екінші өнерден шыққан нәрселер — жылуынан гөрі сұлу болуы көбірек. Көзделінгеннен көзге көркем, көңілге жағымды болып істелген нәрселер: алдыңғы нәрселер адамның мақлұқтық жан сақтау керегінен шыққан нәрселер, соңғы нәрселер адамның жан қоштау керегінен шыққан нәрселер. Сондықтан алдыңғы нәрселерді жасауға жұмсалатын өнер — тіршілік үшін жұмсалатын тірнек өнері болады да, соңғы нәрселерге жұмсалатын өнер — көркемшілік үшін көрнек өнері болады.

КӨРНЕК ӨНЕРІНІҢ ТАРАУЛАРЫ

Көрнек өнері бес тарау болады:

Бірінші — тастан, кірпіштен, ағаштан яки басқа заттан сәнін келтіріп, сәулетті сарайлар, мешіт, медресе, үй, там сияқты нәрселер салу өнері. Бұл сәулет өнері болады. (Европаша — архитектура).

Екінші — балшықтан я металдан құйып, тастан я ағаштан жонып, нәрсенің тұлғасын, тұрпатын, сын-сымбатын келтіріп сүгірет жасау өнері. Бұл сымбат өнері болады. (Европаша — скульптура).

Үшінші — түрлі бояумен нәрсенің ісін, түрін, түсін, кескін-келбетін келтіріп, сүгіреттеп көрсету өнері. Бұл кескін өнері болады. (Орысша — живопись.)

Төртінші — әуездің түрлі орайын, шырайын, сазын, сайрамын келтіріп, құлаққа жағып, көңілді әсерлейтін ән салу, күй тарту өнері. Бұл әуез өнері болады. (Европаша — музыка).

Бесінші — нәрсенің жайын, күйін, түрін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айту өнері. Бұл сөз өнері болады. (Қазақша — асыл сөз, арабша — әдебиет, Европаша — литература).

Өнердің ең алды — сөз өнері деп саналады. «Өнер алды — қызыл тіл» деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан. Алдыңғы өнердің бәрінің де қызметін шама қадарынша сөз өнері атқара алады. Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты я кескінді сүгіреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын — сөзбен сөйлеп, сүгіреттеп көрсетуге, танытуға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді. Сөзбен қандай сымбаттау я кескіндеуге болатындығын көрсету үшін бірнеше мысал келтіріп қарайық.

I. Абайдың әйелді сымбаттауы.

Қақтаған ақ күмістей кең маңдайты;
Аласыз кара көзі нұр жайнайды.
Жіңішке кара қасы сызып қойған,
Бір жана ұқсатамын туған айды.

Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын,
Ақша жүз, ал қызыл бет тұл байлайды.
Көрінер аузын ашса кірсіз тісі,
Сықылды қолмен тізген, іш қайнайды.

Сөйлесе сөзі әдепті һәм мағыналы,
Күлкісі бейне бұлбұл күс сайрайды.
Жүп-жұмыр, ақ торғындай мойыны бар,
Тамағын үлбіретен кір шалмайды.

Тақтайдай жауырыны бар, нығы тік,
Екі алма кеудесінде қисаймайды.
Сорақы ұзын да емес, қысқа да емес,
Нәзік бел тал шыбықтай бұраңдайды.

Етінде жас баланың білегі бар,
Әжімсіз ақ саусағы іске ыңғайлы.
Шашы бар қолан қара жібек талдай,
Торғынлай толқындырып көз таңдайды.

2. Абайдың күзгі күнді сүгіреттеуі.

Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан,
Күз болып, дымқыл тұман жерді басқан.
Білмеймін тойғаны ма, тонғаны ма,
Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан?

Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай.
Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай.
Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп,
Айрылған жапырағынан ағаш, қурай.

Біреу малма сапсыды салып иін,
Салбыранқы тартыпты жыртық киім.
Енесіне иіртіп шуда жібін,
Жас қатындар жыртылған жамайды үйін.

Қаз, тырна қатарланып қайтса бермен.
Астында ақ шомшы жүр, ол бір керуен.
Қай ауылды көрсен де жабырқаңқы,
Күлкі-ойын көрінбейді, сөйіл-серуен.

Кемпір-шал құржаң қағып, бала бұрсен.
Көңілісіз қара суық қырда жүрсен.
Кемік сүйек сорпа-су тимеген сон,
Тышқан аулап, үйде ит жоқ қайда көрсен.

3. Мағжанның толқынды кескіндеуі.

Толқыннан толқын туады,
Толқынды толқын қуады.

Толқын мен толқын жарысад,
Күңіренісіп кеңеспен,
Бітпейтін бір егеспен,
Жарысып жарға барысад.

* * *

Толқын мен толқын сырласып,
Сырларын ешпен ұрласып,
Толқынға толқын еркелеп,
Меруерт көбікке оранып,
Жыландай жүзге бұралып,
Жарға жетер еңтелеп.

* * *

Еркелеп бала былдырлап,
Сылдыр, сылдыр, сылдырлап,
Толқынды толқын қуады.
Күміс қаусар суымен,
Суының алтын буымен
Жарының бетін жуады.

* * *

Мөлдiретiп көз жасын,
Жасымен жуып жартасы,
Сүйтiп сылқ-сылқ күледi.

Жылағаны — күлгенi,
Күлгенi — оның өлгенi,
Жылай — күле өледi.

* * *

Сылдыр, сылдыр, сылдырлап,
Бiрiнiң сырын бiрi ұрлап,
Толқынды толқын қуады.
Жарына бал бередi,
Бередi де өледi,
Өледi толқын, тынады.

4. Абайдың ән мен күйдi сөзбен сипаттап танытуы.

Көңiл құсы күйкылжыр шартарапқа,
Адам ойы түрленiп ауған шақта.
Салған ән көлеңкесi сол көңiлдiң,
Тактiсiне билесiн ол құлаққа.

* * *

Шырқап, қалқып, сорғалап, тамылжиды,
Жүрек тербеп оятар баста миды.
Бұл дүниенiң ләззаты бәрi сонда,
Ойсыз құлақ ала алмас ондай сыйды.

* * *

Ұйықтап жатқан жүректi ән оятар,
Үннiң тәттi оралған мәнi оятар.
Кейi зауық, кейi мұң дертiн қозғап,
Жас балаша көңiлдi жақсы оятар.

* * *

Көбiнесе ән басы келер ащы,
Кел тыңда деп өзгеге болар басшы.
Керiм толғап тауысар, дүңгiр-күңгiр,
Сол жерiне ойыңмен араласшы.

Әнің де естісі бар, есері бар,
 Тыңдаушының құлағын кесері бар.
 Ақылдың сөзіндей ойлы-күйлі,
 Тыңдағанда көңілдің өсері бар.

СӨЗ ӨНЕРІ

Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі:

1. Ақылға. 2. Қиялға. 3. Көңілге.

Ақыл ісі — аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі — меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу суреттеп ойлау, көңіл ісі — түйю, талғау.

Тілдің міндеті — ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйюін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадарынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек. Мүддесін тілмен айтып жеткізу қиын екендігін, оған өте шеберлік керек екендігін мынадан байқауға болады: орыстың асқан ақыны Пушкин жазған өлеңдерінің кейбіреуін 13 рет түзеткен. Орыстың асқан ойшысы, сөз өнерпазы Лев Толстой шығарған сөздерін баспаға беріп қойғаннан кейін де талай түзетіп, талай өзгертеді екен. Бұл ойындағы, қиялындағы, көңіліндегі нәрсені тілмен айтып жеткізу өте қиын екендігін көрсетеді. Сөз өнері жүзінде асқан өнерпаздар мүддесін тілмен айтып жеткізе алмай, сондай қиналғанда, өзгелерге ондай іс оңай болып табылар ма? Сондықтан сөзден жасап сөз шығару деген жұмыс әркімнің қолынан келе бермейді және шығарғандардың да сөздері бәрі бірдей жақсы бола бермейді.

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
 Сонда да ішінде бар таңдамасы.
 Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
 Қазақтың келістірер қай баласы? —

деп Абай айтқандай сөз шығаратындар көп, бірақ келістіретіндері аз болады. «Алуан-алуан жүйрік бар, әліне қарай жүгіреді». Әр ақын, әр жазушы сөздің басын өзінше құрастырып, өз оңтайымен тізеді. Өз білуінше пікірлейді. Сондықтан әрқайсысының лұғатында өзіндік айырымы,

өзіндік белгісі болады. Ол айырым белгілерін жай айтып түсіндіру қиын, әрқайсысының шығарған сөздерін оқып, әбден танысып, үйреншікті болғанда ғана сезілетін белгі. Шеберлердің қолынан шыққан нәрселермен таныс адам, сол шеберлердің істеген нәрселерін қай жерде көрсе де айтпай таниды; мәселен, пышақты көріп, «мынау пәлен ұстаның қолы екен» дейді, ерді көріп, «мынау пәлен ершінің қолы екен» дейді. Сол сияқты сөз өнерпаздарының да шығарған сөздерін оқып, лұғатына үйір болғаннан кейін, оның бұрын оқылмаған, аты қойылмаған сөздерін де айтпай тануға болады. Сөздің өзін танытатын белгі — тіл яки лұғат белгісі болады. Ол белгі әркімнің өз ыңғайымен, өз оңтайымен сөз тізіп әдеттенуінен, салттануынан болады. Әркімнің өз салты болғанымен, ол салттар жалпы сөз тізу салттарынан, шарттарынан аса алмайды. Сөз шығарушылар, әуелі сөз ұнасымына керек жалпы шарттарды орнына келтіріп, өзінің өзгеше әдісі болса, соның үстіне ғана қосады. Сондықтан сөз шығарушылар бәрінен бұрын лебіз заңынан шыққан сөздің асыл болуының жалпы шарттарын білуі қажет.

ШЫҒАРМА СӨЗ

Сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсенің жалпы аты — шығарма сөз, ол аты қысқартылып, көбінесе шығарма деп айтылады. Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын — бәрі шығарма болады. Шығарманың түрлері толып жатыр. Оның бәрін шумақтап бір-ақ атағанда, арабша — әдебиет, қазақша — асыл сөз дейміз.

Шығарма сөздің бәрінен бұрын байқалатын тысқы нәрселері:

1. Тақырыбы. 2. Жоспары. 3. Мазмұны. 4. Түрі.

Тақырып — әңгімедегі пікір не нәрсе туралы болса, сол нәрсе шығарманың тақырыбы болады. Мәселен, пікір жаз туралы болса, шығарманың тақырыбы «жаз» болады. Той туралы болса, тақырыбы «той» болады, ат туралы болса тақырыбы «ат» болады. Әңгімедегі пікір не туралы екенін күн ілгері білдіру үшін, шығарманың тақырыбы басынан қойылады. «Айман — Шолпан», «Бақытсыз Жамал», «Қобыланды батыр», «Атымтай жомарт» деген сөздер шығарма тақырыптары болады және бұл сөздер «Айман — Шолпан», «Бақытсыз Жамал», «Қобыланды батыр», «Атымтай жомарт» турасында айтылатын әңгімелердің басында тұрады. Әңгіме басында тұрған «Айман — Шолпан» яки «Бақытсыз

Жамал» деген сөздерді көріп, кім туралы айтылатын әңгіме екенін бірден білеміз. Бірақ шығарма сөздің бәрінің де басына тақырыбы қойыла бермейді. Көбінесе өлең сөздердің басына тақырыбы қойылмайды, өйткені бір өлеңнің ішінде бірнеше нәрселер туралы пікір айтылып кетеді. Тақырыбы бар сөздер «Айман — Шолпан», «Бақытсыз Жамал» деп тақырыбы аталғанда, тақырыбы басына қойылмаған сөздер, мәселен, өлеңдер бастапқы жолындағы сөздермен аталады. Абайдың өлеңдерінде тақырып қойылмаған сөздер көп. Оларды атағанда, алдыңғы сөздерін айтып атаймыз: «Өзгеге көңілім тоярсың» деген сөзі «Келдік талай жерге енді» деген өлең дейміз.

Жоспар. Сөз шығарудан бұрын шығарушы айтатын пікірін қай ретпен жазатынын мерзімдеп, жоспарлап алады: онысы неден бастап, неден соң нені айтып, немен аяқтайтынын белгілеп алу болады. Әңгіменің жоспарын шығарушы адам я ойында белгілеп алады, я қағазға жазып алады. Қай шығарма сөзде де болса жоспар болады. Бірақ біреуінің жоспары тәртібі сара-сара ашық болады, біреуінің жоспары тәртіпсіз, былықпа ашық болмайды. Қаншама кішкентай шығарма болса да, өзіне сәйкес жоспары болады. Балжожаның баласына жазған хаты деген кішкене өлең бар, кішкене өлеңнің кішкене жоспары мынау:

1. Оқудағы баласына ата-анасының амандығын білдіруі.
2. Баласына айтқан ақылы.
3. Оқымаған қазақ балалары не істейтінін көрсетуі.

Әңгіме үлкенірек болса, жоспары да үлкен болады. Алайық, мәселен, Сейдахмет ақынның қондырмаған құрбысына айтқан өлеңін. Бұл әлгі айтылған өлеңнен үлкенірек, мұның жоспары да үлкенірек мынадай:

1. Құрбысының кім екені.
2. Құрбысына қонуға келгені.
3. Құрбысының қондырмағаны.
4. Қалаға жақын жердегі қонағасының қымбат-арзандығы.
5. Көңілдестігін көрсетуі.

Мазмұн. Шығарманың тақырыбынан басқасы мазмұны болады. Солай болған соң, мазмұн дегеніміз бір нәрсе туралы ойға алған пікірді айтуға жұмсаған бүкіл сөзіміз мазмұн болып шығады. Мазмұнның үш мүшесі болады: 1. Аңдату. 2. Мазмұндау. 3. Қорыту.

Мазмұнның аңдатуында мазмұн туралы алдын ала айтарға керек болған ғана ойлар айтылып шығады. Сондықтан мазмұнның бұл мүшесі шығарған сөздің бәрінде де бола бермейді. Аңдату мүше шығармаларда керегіне қарай болады.

Мазмұндауында ой тиегін ағытқан сияқты айтайын деген пікірдің бәрі айтылады. Мазмұндау — шығарманың мазмұн мүшесінің ең зоры, онсыз шығарманың мазмұны болмайды. Мазмұнның қорытуында мазмұндауда айтылған пікірдің қорытылып, маңызы шығарылады. Қорыту мүшеде мазмұн біткеннің бәрінде бола бермейді, бұ да керегіне қарай болатын мүше.

Сөйтіп, шығарма мазмұнының аңдату, мазмұндау, қорыту — үш мүшесінің үшеуі де болуға ықтимал, басқалары болмай, жалғыз ғана мазмұндау болуға да ықтимал, кейде аңдату мен мазмұндау ғана болады, кейде мазмұндау мен қорыту ғана болады.

Түрі. Шығарманың мазмұны қай-қай түрде айтылса, сол түрі шығару түрі деп айтылады.

Шығарманың мазмұны төрт түрде айтылады:

1. Жай сөйлеу түрде. 2. Сөйлестірген түрде.

3. Хат түрінде. 4. Аралас түрде.

Мысал:

1. Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ер жеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.
Бұл мақрұм қалмағыма кім жазалы,
Қолымды деп сермесем өстер ме едім?
Адамның бір өмірі бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім.
Өзім де басқа шауып, төске өрледім,
Қазаққа қара сөзге дес бермедім.
Еңбегіңді білерлік еш адам жоқ,
Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім.

2. Кебек: Саламағалайкүм! Кеш жарық (Төрге шығады).

Ақан: Әликсалам, е, жарқын, қай ұлсың? Танымадық.

Кебек: Ата, мен тобықты Тоқтамыстың інісімін. Атым Кебек болады. (Еңлік қарайды).

Ақан: Уа, тобықтының ер азаматы аман ба? Елдерің тыныштық па?

Кебек: Шүкіршілік, аман, ата. (Үй ішіндегілердің бәрімен де амандасады). (Біраз тым-тырыс).

Ақан: Жарқын, бимезгіл уақытта келдің, мына пісіп тұрған аз дәмге риза боламысың, жоқ қайтадан қазан көтерсін бе?

Кебек: Осы да болады ғой, ата, көтермей-ақ қойсын.

Ақан: Өзің түнделетіп қайдан жүрсің, балам?

Кебек: Бүгін бір аңшылық қыла шығып едім, әлгі бір әзірде түлкінің ізі кездесіп еді, аң көздің құрты ғой, күн батқанға қарамай, соның ізіне түсіп, жаңа мына бір жердегі шатқалда алғыздым. Соған алданып жатқанымда, бұлыңғыр түсіп кеткен екен. Әйтеуір иттің дауысымен осында әрең жеттім.

Ақан: Маңғұл балам. (Айқайлап) Жапал, ай, Жапал! Жапал. (Тыстан) Ау, немене?

Ақан: Қойды көңге қайырып қой, балам, ығып кетіп жүрмесін. Боран болып ұйтсе-бүйтсе, мына қонағыңның атын ыққа байлап қой, шарбақтың ішіне кіргізіп...

3. Үміт еткен көзімнің нұры, балам,
Жаныңа жәрдем берсін құдай талам.
Атаң мұнда анаң мен есен-аман
Сүйтіп сәлем жазады бүгін саған.

Атаңды сағындым деп асығарсың,
Сабакка көңіл бөлсең басыларсың.
Ата-анаң өнер білсең асырарсың,
Надан боп білмей қалсаң аһ ұрарсың.

Шырағым, мұнда жүрсең не етер едің,
Қолына құрық алып кетер едің.
Тентіреп екі ауылдың ортасында
Жүргенмен не мұратқа жетер едің.

Шығару түрі шығармаларда дәйім бір өңкей болып, осы көрсеткен мысалдардағыдай кілең сөйлеу түрінде, я кілең сөйлестірген түрде, яки кілең хат түрінде болып айтыла бермейді. Көбінесе аралас түрде айтылады. Әсіресе сөйлеумен сөйлестірген түрлері аралас келіп отырады.

Мысал:

ЖӘНІБЕК БАТЫР

Жәнібек батыр бала күнінде ақыл-білім үйрену үшін қаракерей соқыр Абыз дегенді іздеп келген екен. Сәлем беріп кіріп келсе, қарттықтан жағын жібекпен таңып отырған адам екен. Жәнібекті көріп:

— Сен қай ұлсың? — деді.

— Қошқар ұлымын, — деді.

— Қошқардың адам иісті бір ұлы бар деп еді, сол боларсың ба? — деді.

— Болармыз, — деді.

— Балам, не жұмысың бар, бұл жақта не ғып жүрсің? — деді.

— Осы жақта қарт атамыз бар дегенге қолын алып, бір-екі ауыз ақыл-білім алайын деп жүр едім, — деді.

— А, а!!! Ел бастап жұрт алайын деген ұл екенсің: сөз бастап би болайын деген ұл екенсің.

Алдына келсе әділдігіңді аяма,
Аймағың кетпес алдынан.

Қол бастап жол алайын деген ұл екенсің. Жолдастың мыңын алма, бірін ал. Мың кісіге бір кісі олжа салатұғын. Олжаңды аямасаң жолдасың қалмас жаныңнан. Жүз жиырма алтыға келіп отырмын. Жас күніңде қалың бер де, қатын ал. Жігіттің қан болатын, қыздың қаным болатын уақыты қартайған соң, өкінбе ұлым! Қару жисаң, мылтық жи — жаяу жүрсең таяғың, қарның ашса тамағың.

Мұнан шығып, Кіші жүзде тоқсанға келіп отырған Тайған деген биге келеді. Келсе бидің елі көш екен. Көш үстінде кез болып, сәлем беріп ат үстінен көріседі. Мұнысын жақтырмай, бұл би де сұрайды:

— Жаным, қай ұлсың?

— Қошқар ұлымын.

— Ұлым неғып жүрсің?

Жәнібек оған да айтады: осы жақта бір қарт атамыз бар дегенге жолығып, қолын алып, бір-екі ауыз ақыл сұрамақшы едім деп.

— Е-е-е! — деді би. — Азуы алты қарыс Арғынның Қошқар ұлы Жәнібегі алшынның бір алжыған шалын келемеж қылып кетейін деп едім десеңші.

Жәнібек:

— Мен сөз сұраймын деп келсем, көңілімді қайтарды ғой, — деп атының басын бұрып алып, жүріп кетеді.

Анадай жер барғанда, би: «Әй, Жәнібек!» — деп шақырады.

Жәнібек артына қарайды.

Сонда би:

— Атыңның басын бұрма, солай тұр! Жүзім кішілігінен бір ауыз сөзбен көңіліңді қайтардым: «Өгізді өрге салма, қанатың талар, жаманға жүзің салма, сағың сынар», — депті.

МАЗМҰН ТҮРЛЕРІ

Шығарманың мазмұнында байқалатын негіздік түрлер үшеу:

1. Әуезе. 2. Әліптеу. 3. Байымдау.

Дүниедегі нәрсенің қайсысы туралы сөйлесек те, бір жағынан ғана емес, әр жағынан алып сөз қылуға болады. Мәселен, бір адамды сөз қылуға алсақ, я ол адамның істеген ісін, айтқан сөзін әуезе қылып сөйлейміз, я тұлға-тұрпатын, кескінін, көркін айтып, пернесін әліптеп сөйлейміз, я болмаса ол адамның істеген істерінің, өзінің жақсы-жаман болғанының мәнісін, себебін тексере, байымдап сөйлейміз. Осыған қарай сөйлеген сөзіміздің түрі не әуезе, не әліптеме, не байымдама болып шығады.

Жоғарыда мысалға алынған шығармалардың әуезе болатын түрі: «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» деген Абай сөзі мен Кебектің Ақанға аң көргенін айтқан сөзі. Әліптеме болатындары: «Абайдың әйелді сипаттауы», «Күзді әліптеуі», «Мағжанның толқынды сипаттауы», «Абайдың әнді сипаттауы», байымдау болатыны: «Болғожаның баласына жазған хаты».

Көбінесе-ақ әуезе, әліптеме, байымдама, шығарма ішінде аралас келіп отырады. Жоғарғы көрсетілген сөздердің қайсысы да болса, таза бір түрдегі мазмұнды емес.

Мазмұн түрі аралас келетін шығарма, мысалы, жоғарыдағы «Жәнібек батыр» деген сөз.

Бірінші бөлім

СӨЗ ӨНЕРІНІҢ ҒЫЛЫМЫ

Сөз өнеріне жұмсалатын зат — сөз.

Сөз шумағы тіл деп аталады. Сөз өнеріне жұмсалған сөз шумағы да тіл я лұғат деп аталады.

Шығарма тілі екі түрлі болады: 1. Ақын тілі. 2. Әншейін тіл. Ақын тілі айырықша өң беріліп айтылған сөз: әншейін тіл ондай өң берілмей, жай айтылған сөз. Ақын тілімен сөйлегенде, сөзге айырықша өң берілгендіктен лебіз көрнекті болып шығады. Әншейін тілмен сөйлегенде сөзге өзгеше өң берілмегендіктен, лебіз сида, жалаңаш болып шығады. Сондықтан алдыңғысы көрнекті лебіз делініп, соңғысы жалаң я (көсе) лебіз делініп айтылады.

Сөз өнері деп асылында нені айтамыз?

Бір нәрсе турасындағы пікірімізді, яки қиялымызды, яки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап айта білсек, сол сөз өнері болады. Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің

күйін тәртіптеп қисынын, қырын, кестесін келістіріп сөз арқылы тысқа шығару — сөз шығару болады. Шығарма дегеніміз осылай шығарған сөз. Сөзді бұлай етіп шығаруға көп өнер керектігі жоғарыда айтылды. Сөз шығару өнерді қорек қылса, өнер ғылымды қорек қылады. Мұнан сөз өнерінің ғылымы туады.

Шығарманың екі жағы бар: 1. Ішкі пікір жағы. 2. Тысқы тіл жағы. Сондықтан сөз өнерінің ғылымы екіге бөлінеді: 1. Шығарманың түрінің ғылымы. 2. Шығарманың тілінің ғылымы.

Тілінің ғылымы дыбыстардың, сөздердің, сөйлемдердің заңынан шығатын тіл өңінің жүйелерін танытады, ғылыми сөз өнерінен шыққан нәрселердің мазмұн жағының жүйелерін танытады. Сондықтан сөз өнерінің ғылымы, шығарманың тіл өңі жағынан тіл я лұғат қисыны болып, мазмұн жағынан қара сөз жүйесі, дарынды сөз жүйесі болып бөлінеді.

Әр саласы айырылып бөлек-бөлек сөз болмақшы.

I

ТІЛ ҚИСЫНЫ

(яки лұғат қисыны)

Тіл қисыны дегеніміз асыл сөздің асыл болатын заңдарын, шарттарын танытатын ғылым. Лебіз ғылымының мақсаты асыл сөздердің асыл болатын заңдарын білдіріп, түрлерін танытып, әдебиет жүзіндегі өнерпаздардың шығарған сөздерінің үлгі-өнегелерімен таныстырып, сөзден шеберлер не жасағандығын, не жасауға болатындығын көрсету.

Сөзден әдемілеп әңгіме шығару өнері үй салу өнеріне ұқсас. Үй салуға мәселен, түрлі зат керек. Ол керек зат — топырақ болса, оны біріктіріп илейді, иленген балшықтан кірпіш құяды. Кірпішті қалап, неше түрлі үй қылып шығарады. Үйдің жақсы-жаман болып шығуы балшығынан да, кірпішінен де болады. Бірақ көбінесе кірпіштерінің қалауынан болады. Кірпіш қандай жерде қалай қаланып, қандай үй болып шығуы жасаған жобаға қарай болады. Неғұрлым жоба жасайтын сәулет өнерпазы қиялға бай болса, соғұрлым салған үй сәулетті, әдемі болып шықпақ.

Сөзден құрастырып пікірлі әңгіме шығару үшін жұмсалатын зат — сөздер. Топырақтан иленіп кірпіш жасал-

ған сияқты. Дыбыстан құралып, сөз жасалған, кірпіштен қалап түрлі үй жасау сияқты, сөзден бірігіп түрлі әңгімелер айтылады. Үйдің түрлі болып шығуы — балшығынан, кірпішінен, әсіресе қалауынан болатыны сияқты, әңгіменің түрлі болып шығатыны тілдің дыбысынан, сөзінен, әсіресе сөздің тізілуінен. Балшық жаман болса, кірпіші жақсы болмайды, кірпіші жақсы болмаса, үй жақсы болып шықпайды. Бұл рас. Бірақ кірпіш жақсы болса да, қалауы жаман болса, онан жақсы үй шықпайды. Сол сияқты тілдің дыбысы жаман болса, дыбыстың қосылуы жақсы болмаса, сөз құлаққа жағымды болып шықпайтыны рас. Бірақ тізуі жаман болса, дыбысы жақсы сөздерден де жақсы әңгіме шықпайды.

Сондықтан мәнісінің зоры кірпіштің қалауында, жобаның жасауында болған сияқты, әңгіменің әдемі болып шығуы сөздің тізілуі мен әңгіме айтушының пікірлеуінде. Неғұрлым сәулет өнерпазы қиялға бай болса, соғұрлым үй де сәулетті әдемі болып шығатыны сияқты, неғұрлым жазушы қиялға бай, пікірге шебер болса, соғұрлым шығарған сөз пікірлі, әсерлі әдемі болып шықпақ. Жақсылап үй сала білу үшін сәулет өнерпазы үй салуға ұсталатын заттардың сыр-сипатын, қасиетін жақсы білуге тиіс: олардың тиісті орнына жұмсалуын жақсы білу тиіс. Кірпіштің түрлі қалауларын жақсы біліп, белгілеген жобамен үйдің түрін келістіріп шығару жағын жақсы білу тиіс. Мұның бәрін жақсы білу үшін сәулет өнерінің ғылымын жақсы білу керек. Сондай-ақ тіліндегі сөзден құрастырып қисынын келтіріп, жақсылап бір нәрсе шығару үшін сөз өнерінің ғылымын жақсы білу керек. Дыбыстың, сөздің, сөйлемнің сыр-сипатын тану, заңдарын білу — бұл үйге керек заттардың сыр-сипатын білу сияқты нәрсе. Керек заттарын сайлап алып, үй салуға кірісу — дыбыстың, сөздің, сөйлемнің жайын біліп алып, солардың әрқайсысын дұрыстап орнына жұмсап, пікірлі әңгіме шығаруға кіріскен сияқты болады.

Айтушы ойын өзі үшін айтпайды. Өзге үшін айтады. Сондықтан ол ойын өзгелер қиналмай түсінетін қылып айту керек. Оның үшін айтушы сөйлейтін тілін жақсы қолдана білуі тиіс. Яғни әр сөздің мағынасын жақсы біліп, дұрыстап сөйлемді тізе білу тиіс. Адам ана тілін жасынан естуінше үлкендерден үйренеді. Сонан соң тіл танытқыш кітаптардан таниды. Онан әрі үлгілі жазушылардың шығарған сөздерін оқып, өзі іс жүзінде я ауызша айтып, я жазып қолданумен біледі. Біз қазақ тіліндегі сөздің бәрін білгеніміз қазақ тілін қолдана білу болып табылмайды. Тілді қолдана білу деп —

айтатын ойға сәйкес келетін сөздерді таңдап ала білуді және сол сөздерді сөйлем ішіне орын-орнына дұрыстап қоя білуді айтамыз. Қазақ тілі қазақ ортасындағы бәріне бірдей ортақ мүлік болғанмен, бәрі бірдей пайдаланбайды. Әркім әр сөзді өзінше қолданады, өзінше тұтынады. Бүтін пікірін айтып шығатын әңгіме ішінде түгіл, жалғыз ауыз амандасу жүзінде де әркім әр түрлі сөз қолданады: мәселен, біреу «Амансыз ба?» деп, біреу «Есенсіз бе?» деп, біреу «Сәлемет жүрсіз бе?», деп, біреу «Күйлі, қуатты барсыз ба?» деп амандасады. Бәрінің ой мақсаты бір. Бәрінікі де амандық білу, амандық сұрау, бірақ әркім әр түрлі сөз қолданып, өзінше сұрайды.

Сол сияқты әркім пікірін сөз қылып шығарғанда да, ана тіліндегі сөздерді әрқайсысын әр түрлі қолданады. Қысқасынан айтқанда, әркім сөзді өз қалауынша алып, өзі оңтайлы көруінше тұтынады. Әркім өз қалауынша алып, өз оңтайынша алып тұтынған сөз сол адамның тілі болады.

Сөздің келісті болатын заңдарын, шарттарын біліп тізу — тіл қисыны деп айтылады.

СӨЗ ТАЛҒАУ

Шығарма тілі екі түрлі болатындығы жоғарыда айтылған еді. Оның бірін ақын тілі деп, екіншісі әншейін тіл деп аталады деп едік. Бұл екі тілдің арасындағы айырмасы мынау: әншейін тіл көбінесе сөздің дұрыстығын, анықтығын, тазалығын, дәлдігін талғайды. Ақын тілі сөздің дұрыстығының, тазалығының, дәлдігінің үстіне көрнекі, әуезді болу жағын да талғайды.

Шығарма сөз өнді, ұнамды болу туралы талғаудың қоятын жалпы шарттары мынау:

1. С ө з д ұ р ы с т ы ғы

Сөз дұрыс айтылуы деп әр сөздің, әр сөйлемнің дұрыс күйінде жұмсалуды айтылады. Олай болу үшін керек:

1. Сөздердің тұлғасын, мағынасын өзгертетін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулық сияқты нәрселерді біліп әрқайсысын өз орнына тұтыну.

2. Сөйлем ішіндегі сөзді дұрыс септеп, дұрыс көптеп, дұрыс ымыраластыру.

3. Сөйлемдерді бір-біріне дұрыс орайластырып, дұрыс құрмаластырып, дұрыс орындастыру.

2. Тіл тазалығы

Тіл тазалығы дейтініміз — ана тілдің сөзін басқа тілдің сөзімен шұбарламау. Басқа тілден сөз тұтыну қажет болса, жұртқа сіңіп құлақтарына үйір болған, мағынасы халыққа түсінікті сөздерді алу.

Орыстың жақсы жазушыларын алсақ, олар көбінесе мынау түрлі сөздерден қашқан:

а. Ескірген сөздерге жоламаған.

ә. Жаңадан шыққан сөздерден қашқан.

б. Өз тілінде бар сөздің орнына басқа жұрттан сөз алудан қашқан.

в. Жергілікті сөздерге яғни бір жерде айтылып, бір жерде айтылмайтын сөздерге жоламаған.

Қазақ әдебиеті қатып-пісіп жетпеген уақытта біз қазақ сөзін ескі, жаңа деп талғамаймыз, жергілікті сөз екен деп, ол жағынан қатал қарап, қашып тұрмаймыз. Жалғыз-ақ біздің мықтап қашатынымыз жатшылдық (жат сөзшілдік).

Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа аузы тиген жұрт өз тілінде жоқ деп мәдени жұрттардың тіліндегі даяр сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра-араластыра ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей айрылып қалуы ықтимал. Сондықтан мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылым кітаптарын қазақ тіліне аударғанда пән сөздерінің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек. Сонда біздің әдебиетіміздің тілі таза болып, жоғарыда айтылған талғау салтының шарты орындалған болады.

3. Тіл (лұғат) анықтығы

Айтылған лебіз ашық мағыналы, түсінуге жеңіл, көңілді күдіктендірмейтін болса, тіл анықтығы дегеніміз сол болады. Лебіз ашық мағыналы болу үшін айтушы айтатын нәрсесін анық танитын болу керек. Адам анық танитын нәрсесін анық атайды да, көмескі танитын нәрсесін көмескі, күңгірт атайды. Сондықтан біреудің айтқан сөзін анық түсінеміз де, біреудің сөзін анық түсінбей, жорамалдап, жорып, ұйғарып қана қоямыз. Лебіз анық болуына мынадай орындарда кемшілік келмек:

1. Лебіз мағынасы екі ұшты ұғарлық болып айтылғанда.

Мысалы:

1. Жаман қатын алсаңыз,
Төркініне бере алмай,
Төсегіне жата алмай,
Тең құрбысы келгенде
Жөнді жауап айта алмай
Жалғанда қор болады.

Мұнда «жалғанда қор болады» дегенді екі түрлі ұғуға болады: «Төркініне бере алмай, төсегіне жата алмай» байы «қор болады» деп те ұғуға болады. «Тең құрбысы келгенде, жөнді жауап айта алмай» қатыны «қор болады» деп те ұғуға болады.

Сол сияқты мынау да екі ұшты лебіз:

«Абай ұрыға қас еді: ұры аулының маңына жоламаушы еді». Мұнда, ұры аулының маңына Абай «жоламаушы еді» деп те ұғуға болады, ұры Абай «аулының маңына жоламаушы еді» деп те ұғуға болады.

Абайдың мына сөзін де екі түрлі ұғуға болады:

1. «Қисық болса, закон бар, судияға беруге, ол да үйезнай емес қой, алуға теңдік сенуге».

2. Сөйлемдер шұбалаңқы айтылып, бір басыңқы сөйлем қасында көп бағынықты сөйлем болса, немесе сөйлемдердің құралу, құрмаласу, сабақтасулары шатақ түрде болса, әйтпесе тыныстар орнына қойылмаса.

Мысал:

а. «Өз әкесі Құнанбай уақытындағы елдің құр мұсылманмын дегеннен басқа діннің не екенін білмей қан жеп, неше түрлі ырымдарға табынып жүргеніне қатты тыю салып анық шарият қоспаған істі қылған ғайры бұзықшылық іс қылғандарға бек ауыр жаза салып, халыққа ауыл басы молда ұстатып, қадари қал ғылымның жолын көрсетіп, үлгі салған еді».

б. «Соңғы уақытта Абай өзі өлеңнің өнер екенін біліп жаза бастаған соң, бұрынғы ақындар надандықпен өлеңді өнер орнына ғибрат үшін айтпай тіленшілік орнына айтқандықтан ақындықтың да өлеңнің де қазақ ортасында бағасы кеткендігін айтып, өзін олардың ретінен басқа қылып, алмақ пайда үшін емес, халықты ұмтылып, көңіл көзін ашпаққа ғибрат үшін жазғанын білдіріп, өлең шығарған».

п. «Сол себепті жазушылықтың өзі де екінші дәрежеде қалып салақ болып, берірек ұлғайыңқыраған кезінде, өкініш түсіп, жасында ғылым жолында болмай, қазақтың айқайымен жүргендіктен. Кешірген өмірінің, жазған өлеңінің, ретсіз болып, яки ғибрат алмаққа жарамайтындығын, ақылға сыйымсыз жері болса, кейінгі замандағы сынаушы жастардан өзінің тәрбиесіз, үлгісіз өскен өмірін айтып, надан елдің ішінде неше түрлі машақат, әурешілік пен бойды ыза кернеп, өткен қатам болса аяп, аз сөге көріңдер, деп жазғаны — Өлсем орным қара жер сыз болмай ма...».

т. Сөздер өз мағынасында жұмсалмай, басқа мағынада жұмсалғанда, меңзеу, өрескел болса, мәселен:

Таулардан бұлақ ағар сарқыраған,
Күмістей сәуле беріп жарқыраған,—

дегеннің орнына, таулардан сарқырап, жарқырап, ақ күміс ағады десе.

ж. Адам сөздерді аңдап айтпаса, мәселен: «Сол елдің адамының бәрі азулы» дегенде, адамның бәрі азып болғанын айтқаны ма? Болмаса адамының бәрі мықты, азулы айғырдай дегені ме? Анық емес.

ш. Сөз өктейсіз орынға қойылғанда, мәселен, күндерде бір күн Сатемір далада ойнап жүріп, бір ескі тамның түбінде шаршаған соң сүйеніп жан-жағына қарап жатса, бір аяғы ақсақ құмырсқа тамның төбесіне қарай өрмелеп барады да орта шеніне барғанда құлап түседі.

Мұнда «бір аяғы ақсақ құмырсқа» деген сөз құмырсқаның бір аяғы ақсақ екендігін көрсете ме, болмаса аяғы ақсақ бір құмырсқа деген мағына ма — белгісіз.

4. Тіл дәлдігі

Тіл дәлдігі деп ойлаған ұғымға сөз мағынасы сәйкес келуі айтылады. Ұғымға сөз дәл келу үшін сөздің мағынасын дұрыс айыра білу керек. Тіл дәлдігін бұзатын көбінесе амәндес сөздер.

Амәндес сөздер деп мағынасы жақын сөздер айтылады. Мәселен: батырлық, ерлік, батылдық, өткірлік, өжеттік деген сияқты сөздер. Мұның бәрі жүректілікті көрсеткенмен әрқайсысының өз алдында өңі бар. Өңін танымай яки аңғармай бірін бірінің орнына айтса лұғат дәлдігіне кемшілік келтіреді. Және де тіл дәлдігіне мынадай орындарда кемшілік келеді.

1. Сөйлем ішіне орын алып, оралғы болудан басқа қажеті жоқ сөздер кірсе.

Мысал:

а. Кейбіреулер дүние қуғыш, мал жиғыш, пайда қылғыш келеді.

б. Өз көзіммен көріп, көз алдымнан атқарып келіп отырмын.

п. Оның қалыптанған ерте тұратын әдеті бар еді.

Бұл үш мысалдың ішінде алып тастаса, орны ойсырмайтын сөздер: «Мал жиғыш», «Пайда тапқыш», «Көз алдымнан атқарып», «Қалыптанған» деген лебіздер. Бұлар сөйлем ішінде тұрғанда да толық болуына келтіріп тұрған пайдасы жоқ.

т. Ойы қарайлас сөйлемдер қатар айтылғанда, мәселен, «Мен қартайған шағымда, байы жоқ деп баққан жоқ, күйі жоқ деп күйген жоқ, қайраты жоқ деп қарасқан жоқ, әлі жоқ

деп асыраған жоқ» деген сияқты. Бұлай айтудың сырты көркем сияқты көрінсе де, ішкі мағынасы пікірді толықтырмай, тек сөздің, сөйлемнің қарасын көбейтеді.

5. Тіл көрнектілігі

Сөздің дұрыс, таза, анық, дәл айтылуының үстінде талғау сөздің көрнекі болуын да керек қылады. Адамға дерексіз заттан гөрі деректі зат түсініктірек, жансыз заттың күйінен жанды заттың күйі танысырақ. Сондықтан адам сөйлегенде сөзі толық түсінікті болу үшін дерексіз заттарды деректі затша, бернесіз заттарды бернелі затша сипаттайды, жансыз затты жанды заттай ғамалдайды. Ақ көңіл, шолақ ақыл, арам ой деу, яки күн бүркіп тұр, найзағай ойнады, су қайтты деу, я болмаса, қазанның құлағы, ошақтың бұты, үйдің төбесі деу дерексіз заттарды деректі затша, жансыз заттарды жанды затша, бернесіз заттарды бернелі затша қалыптау, ғамалдау, бернелеуден шығып, әдетті сөзге айналып кеткен. Мұндай сөздер жалғыз әдетті түрінде емес, әдейі де айтылады. Мәселен, Мағжанның «Толқын» деген өлеңінде, толқынның толқығанын бернелеп, түсінікті түрде көрсету үшін әдейі жанды нәрседей ғамалдап былай дейді:

Толқыннан толқын туады,
Толқынды толқын қуады.
Толқын мен толқын жарыса,
Күңіренісіп кеңеспен,
Бітпейтін бір егеспен.

* * *

Толқын мен толқын сырласып,
Сырларын ешпен ұрласып.
Толқынға толқын еркелеп,
Меруерт көбікке оранып,
Жыландай жүзге бұралып,
Жарға жетер ентелеп.

.....

Осы сияқты өң берілген сөздер, көрнекі тіл делінеді. Тіл көрнекі болу үшін дерексіз нәрсе, деректі нәрседей, жансыз нәрсе жанды нәрседей суреттеліп, адамның сана-саңлауына келіп түсерлік дәрежеге жетуі керек. Қалыпты түріндегі сөз ондай дәрежеге жету үшін түрлі әдістер істеледі. Ол әдістер негізгі түріне қарай үш топқа бөлінеді:

1. Көріктеу. 2. Меңзеу. 3. Әсерлеу.

1. К ө р і к т е у

Бір нәрсені көптен айырып, көзге көбірек түсерлік етіп айтқымыз келгенде ол нәрсенің атына айқын көрсеткендей сөз қосып айтамыз. Мәселен «Қара Мұқан», «Сары Мұқан», «Болыс Мұқан» дейміз. Мұнда Мұқандардың бірінен-бірін айырып, әрқайсысын айқын шығару үшін, Мұқан деген сөзге басқа сөздер қосып отырмыз. Атымтай жомарт, Жиренше шешен, Қаз дауысты Қазыбек деуде айқындау мақсатпен айтқаннан шыққан. Бұл келтірілген мысалдардағы қара, сары, болыс, жомарт, шешен, қаз дауысты деген сөздер айырықша мақсатпен әдейі айтылып тұр. Сондықтан айқындаудың бұл түрі тек айқындау ғана болады. Мұнан басқа көркейту мақсатпен айқындау бар. Мәселен «қызыл тіл», «Алтай түлкі», «Ақ сұңқар» деген сияқты. Бұлай айқындау басында айыру мақсатпен айтылса да соңынан көркейту мақсатпен айтуға айналған. Бұл күнде қызыл тіл, Алтай түлкі, ақ сұңқар дегенде «қызыл», «Алтай», «ақ» деген сөздерді көбінесе көркейту үшін айтып жұмсаймыз. Сондықтан айқындаудың бұл түрі көркейту деп айтылады. Көркейту я жалпы сипатты жалғыз нәрсеге теліп айтқанда, я нәрседі болмайтын сипатты болатындай етіп айтумен болады. Асылында айқындау нәрсені я көркейту үшін айтылады, я лақаптау үшін айтылады. Сарыарқа, сары қымыз, шалқар көл, самал жел, алалы жылқы, ақты қой, әділ би деген сияқты лебіздерше сары, шалқар, самал, алалы, ақты, әділ деген айқындау болады. Бұл айқындау көркейту үшін айтылып отырған айқындаулар. Асан Қайғы, Ер Тарғын, Қара қыпшақ Қобыланды, Қаз дауысты Қазыбек, Бұғабай басшы, Жиренше шешен, Орынбай ақын деген лебіздерде қайғы, ер, қара қыпшақ, қаз дауысты, басшы, шешен, ақын деген сөздер лақаптау үшін айтылып тұр.

Көркейте айқындау ақындар сөзінде көп келеді.

Мысалдар:

1. Ақ таудан аққан ақ бұлақ,
Айдыңға құяр аққан су.
Алалы жылқы, ақты қой
Аңдыған бөрі кірмес пе?
Иесі ұйықтап жатқан соң
Алтын тақты әділ хан
Адасқан аққу халықтан соң
(Байтоқ ақын)
2. Біз кеттік абайсызда елден шығып,
Жол тарттық құба шыңға Жемнен шығып.
Тамызда қызыл мұнар ыстық шөлге
Қаз қонған баттауықты көлден шығып.
(Сүгір ақын)

3. Ақтөбе мен қорғаншы,
Асан Қайғы бабаның.
Қызыл тастан үй салып,
Әңгіме құрып кеткен жер.
(Мұрат ақын)

4. Байлауда қалған ақ сұңқар
Бұрынғыдай бола алмас,
Көлден үйрек ала алмас.
Балдағы алтын ақ болат
Енді белге ілінбес,
Ерлігім жауға білінбес.
Оза шауып олжа алған,
Таласты жерде жолды алған,
Жасанған жауға қол салған,
Ортадан ойып жол салған,
Қарт Қожақ деген ер едім,
Алда тізгін оңдаса,
Көк сүңгімі салармын,
Балдағы алтын ақ берен
Қызыл қанға малармын.
(Ер Тарғын)

2. Меңзеу

Көрнекілеудің өзі бірнеше түрге бөлінеді:

А. Теңеу.

Көріктеу нәрсені айыра көрсетіп, айқын шығаруға жа-
рағанмен, нәрсенің бернесін сүгіреттеп көрсетуге күші жет-
пейді. Ондай орында белгісіздеу сипатты белгілі сипатқа,
белгісіздеу нәрсені белгілі нәрсеге теңеп, көрнектеп, ашы-
ғырақ көрсетеміз.

Мысал:

Таулардан бұлақ ағар сарқыраған,
Айнадай сәуле беріп жарқыраған.
Жел соқса, құйын соқса бір қалыпта,
Аралап тау мен тасты арқыраған.
.....
Шапақтап бұлт шығар мұнарланып,
Жаңбырлы күндер түсер тұманданып.
Адамзат нұр ауасын судай жұтар,
Шөл тартқан хайуандарша құмарланып.
.....
Ұйқыдан көзін ашқан жас балаша
Жайқалып шыға келер жердің гүлі.

(Алтынсарин Ыбырай)

Теңеудің неше түрлері ескі өлеңдерде көп келеді. Ер
Тарғынның Тарланына айтқан сөзінің ішінде мынадай те-
ңеу бар:

1. От орнындай тұяқтым,
Омыртқаң бар оқтаудай.
Жауырыныңа карасам,

Сыпыра шапқан тақтайдай.
 Күйрығыңа болайын,
 Қынаптан шыққан қанжардай.
 Жалыңа сенің болайын,
 Күлтеленген жібектей.
 Шықшытыңа болайын,
 Оралып жатқан түбектей.
 Кұлағыңа болайын,
 Көлге біткен құрақтай,
 Қабағыңа болайын,
 Қара албасты қабақтай,
 Бауыздау жеріңе болайын,
 Піскен алма сабақтай.
 Екі көзіңе болайын,
 Қорықтан жанған шырақтай.

2. Астына мінген Тарланның,
 Тұрпатына караса,
 От орнындай тұяқтан
 Оймақтайы қалыпты.
 Етектейін ернінен
 Екі елсі қалыпты.
 Қиған камыс құлақтан,
 Бір тұтамы қалыпты.
 Жалбыраған жалынан
 Жалғыз қарыс қалыпты.
 Бір құшақтай күйрықтан
 Бір уыстай қалыпты.
3. Бұқар барсаң құлан бар,
 Құлаңды көр де, шашым көр.
 Зергерге барсаң қасында
 Алтыннан соққан түйме бар,
 Түймені көр де басым көр.

.....

Тенеу екі түрлі: 1. Әншейін теңеу. 2. Әдейі теңеу. Екеуінің арасындағы айырмасы сол: әншейін теңеу — әдетті теңеу болады; мәселен, удай ащы, айдай жарық, күйедей қара дегендегі «удай», «айдай», «күйедей» деген сияқты сөздер — әдейі теңеу, жоғарыдағы келтірген мысалдардағы теңеулер.

Б. Ауыстыру.

Сөздің көбін өз мағынасында жұмсмай, өзге мағынада жұмсаймыз. Арасында түк ұқсастық жоқ екі нәрсенің ететін әсері бірдей болса, біріне қас ғамалды екіншісіне ауыстырып айтамыз. Мәселен, «күн құтырып кетті», «аяз қарыған», «қырау соққан» дейміз. «Құтырып кетті», «қарыған», «соққан» деген сөздер нақ өз мағынасында емес, өзге мағынада айтылып тұр. «Құтыру» жанды, есті нәрсенің күйін көрсететін сөз. Мұнда күннің желдетуі адамның құтырған күйіне ұқсас әсер ететіндіктен жанды нәрсенің күйін көрсететін сөз күннің күйін көрсетуге ауыстырылып алынып тұр. «Қарыған» деген сөз де солай алынып тұр.

Қарығанда ыссы нәрсемен қариды, аяздың үсіткен жарасы, ыссы нәрсенің қарыған жарасына ұқсас болғандықтан аяз ғамалына айтылып тұр. Соғудың өз мағынасы — бір нәрсеңі екінші нәрсемен ұру. Қырау бір нәрсеге түскенде оны ұрмайды, тек тиеді. Нәрсеге тигендегі келтіретін зақымы соққаннан болатын зақымға ұқсас болғандықтан «Соққан» деген сөз қырау ғамалына ауыстырылып айтылып тұр.

Осындай ұқсастығымен ауыстырып, өз мағынасынан сөзді өзгелеп айту — ауыстыру деп аталады.

Сөз мағынасын ауыстыру түрліше болады: көбінесе ұшырайтын түрлері мыналар:

Бейнелеу

Бір нәрседе болмайтын күйді, екінші нәрседе болатын күйді көрсететін сөзбен айту бейнелеу болады. Мысалдар:

1. Бидайлар басы толық иліп тұр,
Дән берген қожасына сиынып тұр.
Басында бұл бидайдың дәні болмай
Көктейіп көкке қарап бүлініп тұр.
(Қырық мысал)
2. Жүгірер киік, құлан тау мен қырда,
Қуанып ықласпен келген жылға.
Алмстан мұнарлаған сағымдары,
Шақырып тұрар құбылып, кел деп мұнда.
Көл бұзылып, көк шығып қойнын ашса,
Қаңқылдап қонар оған қаз бен тырна.
(Алтынсарин Ыбырай)
3. Бұл күнде сөйлей берсем сөз жетерлік,
Біткендер тағылым бар үлгі етерлік.
Кеңестің көзі ашылған бұлағымен,
Ағызып шұқанақты көл етерлік.
(Наушабаев Нұржан)
4. Науша би Есенғазы жаңа тауым,
Сүбіканкүл сұңқар еді алған бауым.
Қожамжан Жантемір мен төсін ашып,
Билікке салушы еді омырауым.
(Сүгір ақын)
5. Анаңыз қиналады кетеді деп,
Қайсы қыз шырағыма жетеді деп.
Көшкенде, көштің көркі — көгершінім,
Қадірі кетсе мұның өтеді деп.
(Шернияз ақын)
6. Мен Қырымның ішінде
Ақша ханның қызы едім,
Атам менен анамның
Асыранды қазы едім,
Жылқыда шаңқан боз едім
Қытай менен Қырымнан
Тамам жақсы жиылса,
Лузындағы сөзі едім.
(Ер Тарғын)

7. Дұшпандар тың салмай ма шабысыңа,
 Тұлпардай дүбір шыққан дабысыңа.
 Байұзақ, Батырбекпен екі нусын,
 От салма өзді-өзіңнің қамысыңа.
 Белбеуді бел қышиды шешерінде,
 Жылқы мал тістеспейді өсерінде.
 Екеуің орта жасқа келіп қалды,
 Тастама жұртқа шала көшерінде.
 Бір дұшпан екеуіңді жанып жүрме?
 Жел сөзге арадағы нанып жүрме?
 Басын тарт тұлпарыңның керістірмей!
 Сауырын зорықтырып алып жүрме?
 (Мәделі қожа)

Ауысу да екі түрлі болады: 1. Тіл ауысуы. 2. Лұғат ауысуы. Мұнда да әдетті ауысу тілдік болады да, айтушының сөзіндегі ауысу лұғаттік болады. Лұғаттағы ауысу жоғарыда келтірген мысалдардағы, тілдегі ауысу, мәселен, суық сөз, жел сөз, қызыл тіл, бықыт құс, ми ашыған, ант ұрған, жын қаққан деген сияқты сөздер.

А л м а с т ы р у

Арасында жақындығы бар екі нәрсенің атын ауыстырып, бірінің орнына бірін айту төмендегі түрі болса, ондай ауысу алмастыру деп аталады.

Мысалдар:

1. «Анау үйдің құдасы келіп жатыр» дейміз. Құда үйдікі емес, ол үйдегі адамдікі, үй мен үй иесінің арасы жақындығынан бірінің орнына бірін айтамыз.

2. «Ауыл ұйқыда жатқанда» дейміз. Ауыл ұйықтамайды, ауылдың адамы ұйықтайды. Ауыл мен ауылдағы адам екеуінің арасында жақындық барлығынан адамның орнына ауылын айтамыз.

3. Біреудің қолы жүйрік, шапшаң жазады дегеннің орнына «Қаламы жүйрік» дейміз. (Қол мен қалам жақындығы).

4. «Ет берілді ме?» дегеннің орнына, «Табак тартылды ма?» дейміз. Яғни тамағын табағына алмастырып айтамыз. Сол сияқты «Неше аяқ іштің?», «Неше кесе іштің?», «Неше шелек құйдың?» дейміз. (Қымыз орнына аяғын, шай орнына кесесін, су орнына шелегін алмастырып айтамыз).

5. Үстіне кигені кілең жібек, я кілең былғары дейміз. (Киім орнына жасалған нәрсесін айтамыз). Ақсұлу мен Кенішбайдың айтысқан өлеңінде Кенішбайдың сөзінде бұлай деген жері бар:

Жаппастың сап-сары алтын жиган мүлкі,
Мейман дос, келсе қонақ, барша жұрты
Шығады қыз-бозбала серуенге,
Үстіне масаты мен киіп құлшы.

Мұнда алтыннан істелген бұйымдардың орнына бұйымдардың істелген затын — алтынды айтып отыр, масаты мен құлпыдан істелген киім орнына киімдердің істелген заты — масаты мен құлпының өздерін алып отыр.

6. Абайдың сөзінен яки кітабынан көшіріп жаз деудің орнына «Абайдан көшіріп жаз» дейміз. Сөзінің орнына иесін айтамыз.

Кейіптеу

Жансыз нәрсені жанды нәрсенің күйіне түсіріп тұрпаттау кейіптеу деп айтылады. «Қылышын сүйретіп қыс келеді» дегенде, қиялыңа қылыш сүйреткен адамның сүгіреті келіп түседі. Қыста қылыш та жоқ, қылыш сүйрететін күйі де жоқ. Жансыз қысты жанды адамның күйіне түсіріп, адамның істейтін ғамалын телігендіктен қыс бізге адам сүгіретінде келіп көрініп отыр.

1. Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,
Соқыр мылқау танымас тірі жанды
Үсті-басы — ақ қырау, түсі суық,
Басқан жері сықырлап келіп қалды.
Дем алысы — үскірік, аяз бен қар
Кәрі құдаң — қыс келіп, әлек салды.
(Абай)

2. Асау терек долданып, буырқанып,
Тауды бұзып жол салған, тасты жарып.
Арыстанның жалындай бұйра толқын,
Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып.

Кавказдан шықты жайнап, қылып у-шу,
Түзу жерден жол кернеп ұлғайды су.
Қалың қайрат бойында, беті күліп,
Момынсынған пішінмен ағады қу.

Кавказдай құзла туған перзенттенмін,
Бұлттың суын ішіп ер жеткенмін.
Қазбектен ағам, сені көксеп шығып,
Кім қақтықса жолымда күйреткенмін.

Зор кеуде азаматтың айласына
Көнбей, бүкіл күшімді көрсеткенмін.
Екі езуім көпіріп айғайласам,
Шын құтырсам шын-тасты тербеткенмін.

Аптығып асау інің келді, ақсақал!
Тау-тасқа, адамзатқа салып жанжал.
Дем алайын деп келдім, аш койныңды,
Сәлем-сауқат әкелдім, қош көріп ал.
(Лермонтовтан)

Бернелеу

Бір нәрсенің, көбінесе адамның мінезін, құлқын, ғама-лын екінші нәрсенің мысалында көрсетіп айту — бернелеу болады. Қазақтың бернемен сөйлеп отыр дегені — осы бернелеу.

Бейнелеу бернелеумен екі арасы жақын. Бейнелеу де, бернелеу де екі ұқсас нәрсенің бірін бірінің орнына айтудан шығады. Бейнелеу ұлғайғанда бернелеуге айналып кетеді.

Мәселен, мынау түрлі сөздер бейнелеуден ұлғайып, бернелеуге айналып кеткен:

1. Адамдық диканшысы қырға шықтым,
Көгі жоқ, көгалы жоқ құрға шықтым.
Тұқымын адамдықтың шаштым, ектім,
Көңілін көгертуге құл қалықтым.

Қор болған босқа кетіп еңбек, бейнет,
Құлдарға құлдықтан жоқ артық зейнет
Оттай бер, жануарым екі аяқты! —
Азаттық хайуанға қанша қажет?!

Жаратқан малды құдай не керекке?
Мінуге, соғу, соғу жүндемекке.
Жорта бер қамыт киіп, қамшыңды жеп,
Бұйрық жоқ ұрасың деп үндемекке.

Таяққа еті үйренген қойшы жайлап,
Көк есек қозғала ма тұрткенге айдап.
Есептен жаңылғандай болғандар көп,
Жасықты, асыл ма деп, білмей қайрап.

Мағжанның «Шын айт» деген өлеңі де бейнелеуден ұлғайып, бернелеуге айналған сөздің түрі. Бейнелеумен бернелеу арасындағы айырмасын мынадан анық көруге болады.

Бейнелеу мысалы:

Жан еркем, мен жүремің мынау күіммен,
Бар ма екен ғашық жарың мендей сүйген.
Сен бір шам, айнала ұшқан мен паруана
Айналып аламын деп отқа күйген.

Мұнда «Сен бір шам» дегеннен бастап аяғына шейін бейнелеу болады.

Бернелеу мысалы:

Отқа ұшар көбелек
Қарамай, сорлы алды-артын.
Ойына кіріп шықпайды,
Күйдірер деп от жалын.

Шырк айналып ентелеп,
Жүрер де бір уақ ол қонар...
Үмтылған оты сорлыны
Күйдіреп де тез тынар.

Бұл келтірген екі мысалдың екеуінде де адамның күйінің көбелекке ұқсастығы айтылады. Ол ұқсастығын қысқалап айтқанда бейнелеу болып, ұлғайтып айтқанда, бүтін мысалға айналып, бернелеу болып кетеді.

«Қырық мысалдағы» мысалдардың, Абай кітабындағы мысалдардың бәрі бернелеу болады. Қазақтың «Бернемен сөйлейді» деуінің өзі я «Пердемен жасырып сөйлейді» дегеннен шыққан, я «Бернемен сүгіреттеп сөйлейді» дегеннен шыққан боларға керек. Бұл екеуінің соңғысынан да алдыңғысы болуының ықтималы мол. Өйткені «бернемен сөйледі» деп қазақтар сөздің өз мағынасын жасырып, өзге мағынамен сөйлегенде айтады. Бернелеу — сол мағынасы жасырын сөздің нағыз өзі.

Бернелеу біткеннің бәрінің лебіз мағынасынан басқа астыртын мағынасы болады. Бернелеу өте ұзақ болса, айтушы баяндап береді, я болмаса ұшығын көрсетіп қояды. «Қырық мысалдағы» және мысалдардың көбінде-ақ бернелеудің астыртын мағынасының баяндауы, шешуі бар. Жоғарыда айтылған Мағжан бернелеуінің де аяғында мынадай баяндауы бар:

Құрбылар іске бет алсақ,
Ойламай қанат қақпалық.
Анау жарық — алтын деп,
Көрінгенге шаппалық.
Жолымен кетсек қанаттың
Көбелектей күйерміз.
Алам деп алтын барғанда
Күлден кебін киерміз.

Жоғарыда көрсетілген «Адамдық диқаншысы» деген бернелеудің айрықша баяндауы жоқ. Бірақ кімге айтылып отырған сөз екенінің ұшығы көрсетілген.

«Көңілін көтеруге құл халықтың» деген сөз бернелеудің астыртын мағынасының ұшығын көрсету болады. Шетін сездірген соң ар жағының бәрі түсінікті. Бернелеу шығарманың неғұрлым лұғаты жайнақы, ойнақы келсе, әдемі болып шығады. Лұғатында жайнақылық, ойнақылық кем болса, бернелеу әдемі сөз болмай, әншейін сөзге айналып кетеді. Әсіресе бернелеу әншейін сөзге айналып кететіні лұғат жағының толық болуына назар салмай, тек бейнелеу, ұқсату жағына ғана ілтипат еткенде болады. Әдемі бейнелеуге қоятын сын мынау түрлі болуы керек:

Бернелеудің астарын қоя тұрып, өң жағын алғанда, астыртын мағынасын қоя тұрып, лебіз мағынасының өзін

алғанда жолы қанша? Ұқсастығының сәйкестігі қанша? Дәл келе ме? Болмаса июмен, бұраумен келіп әдейі бернелейін деген ниеті көш жерден көзге түсіп тұра ма, я болмаса ұқсастығы өте алыс, көруге тым қараңғы ма? Егерде бернелеудің шешуі бар болса, онысының қажеті қанша? Керек болған халде, өте ұзын емес пе? Ақылды ғана қанағаттандыра ма, болмаса көңілге я қиялға тиісті сыбағасын да бере ме?

Бернелеудің өзі болсын, баяндауы болсын, лұғаттың өте жайнақы, ойнақы келгенін жақтырады. Бернелеудің өзінің де, баяндауының да сынына үлгі болуға жарарлық «Қырық мысалдағы» «Иттің достығы» деген сөз, жоғарғы айтылған сынмен сынағанда мұның өз басынан да, баяндауынан да сын табылмайды. Мұнда бернелеуге керек болатын лұғат жайнақылығы да, лұғат ойнақылығы да түгел. Бұл мысалдың ішкі астыртын мағынасын қойып, тысқы лебіз мағынасын алғанда да иттің мінезін дұрыс сүгіреттейтін, тыңдауға тұрарлық сөз болып шығады:

ИТТИҢ ДОСТЫҒЫ

Бір байдың «Төрткөз», «Мойнақ» төбеттері,
Өздері ит болса да әдепті еді.
Түнде үріп, күндіз үрмей жай жататын,
Болады әдепті иттің әдеттері.

Түс мезгіл екі төбет тойып жатып,
Кемпір наз-өкпелерін қойып жатып.
Ас үйдің алдындағы күншуақта,
Сөйлесті әр нәрсенің басын шатып.

Сөз қылды жақсылықты, жамандықты,
Жомарттық, мырзалық пен сараңдықты.
Достықтың, дұшпандықтың жайын сөйлеп,
Қолға алды татулық пен араздықты.

Ділмарсып сол уақытта айтты «Мойнақ»,
Менсіз-ақ қара, «Төрткөз», өзің ойлап.
Дүниеде онан артық не нәрсе бар,
Таласпай, тұрсаң тату күліп-ойнал?

Дос болсаң құшақтасып, жанға балап,
Сөз айтсаң бір-біріңе «шырақ-қарақ».
Алты күн ашаршылық көрсен-дағы,
Жемесең бірің жоқта, бірің тамақ.

Достың дос жұлдырмаса жауға түгін,
Еш нәрсе айырмаса ара жігін.
Бірінің қабағына бірі қарап,
Білмесе күннің қалай өткендігін.

«Не бар» деп дүниеде мұнан артық?
Мен қалып бір қиялға тұрмын бүгін.
«Жолдыаяқ», ақсақ «Құтпан», жаман «Сарықұс»
Солар да тап-тату жүр біздер түгіл.

Сөйлейді маңызданып енді «Төрткөз»,
«Мойнеке», мұның әбден айтарлық сөз.
Тұрмайтын бір күн тату неміз бар? — деп,
Мен-дағы ойлаушы едім осыны әр кез.

Не келіп тірі жүрсең, не кетпейді?
Араз боп екеумізге не жетпейді?
Тамақ тоқ, өркені өссін неміздің!
Тыюсыз сөгіп, соқпай құрметтейді.

Расты рас демей танамыз ба?
Бір сәтке татулық жоқ арамызда.
Тұрмайтын ренжуге аз нәрсеге
Екеуміз таласамыз барамыз да.

*Мұндай іс арасында болған емес,
Көз салсақ бұрынғы өткен бабамызға.
Атаның жолын құмай лаққанда,
Тура жол сонан артық табамыз ба?»*

Бұл сөзге көңілденіп «Мойнақ» тасты,
(Ол үлкен, онан көрі «Төрткөз» жас-ты).
«Төрткөзім», «Мойынекем» деп бірін-бірі,
Дос болып, серт айтысып, құшақтасты.

Екеуі бірін-бірі сүйді, күшты,
Қызығы басылмаған достық күшті.
Ас үйден лақтырған бір омыртқа
Солардың нақ жанына келіп түсті.

Көрген соң майлы сүйек ит тұра ма?
Құшағын жазып ала жүгірісті.
Достықты, айтқан сертті былай қойып,
Екеуі бір-біріне салды тісті.

Досты дос мұнан артық қалай сыйлар,
Жүндері бұрқыраған аспанға ұшты.
Су құйып үстеріне жиылған жұрт,
Екеуін зордан ғана айырысты.

Иттерге таласса да жарасады,
Әйтпесе ит әдетін адасады.
Дос болған адамдарға қарап тұрсақ,
Биікпен тең деп болмас аласаны.

Сүйектей арасына нәрсе түссе,
Иттерден олар артық таласады.

Әсірелеу

Бір нәрсені өте асырып, я өте кемітіп айту — әсірелеу болады.

«Көп түкірсе — көл болар» деген мақал, «Көзінің жасы көл болды» деген мақал түкірік пен көз жасын өте асырып айтып отыр. «Қара арғымақ арыса, қарға адым жер мұң болар» деген мақал. «Бойы бір тұтам» деген мақал арықтың күші мен аласаның бойын өте кемітіп тұр. Ақындардың өлеңінде де не осындай өте асырып, не өте кемітіп айту көп болады. Бұлай айтудағы мақсат сөздің әсерін күшейту, әсірелеу, әсіресе ескі сөздерде ескі ақындардың айтысқан я мақтаған өлеңдерінде, батырлардың жырларында көп ұшырайды. Алаша Байтоқ ақын Жәңгір ханның істеген ісін айтып, жоқтаған сөзінде бұлай деген жері бар:

Тастан сарай салдырған,
Ол салдырған сарайдың
Айналасы айшылық,
Көлденеңі күншілік.

Мұның соңғы екі жолында айтылған сөздер әсірелеу болады. «Қобыланды батырда» мынадай әсірелеу бар:

1. Астындағы бурылдың
Жоғарғы ерні көк тіреп,
Төменгі ерні жер тіреп.
.....
 2. Асқар төбе бел еді,
Бірде шауып желеді.
Көлденең жатқан көк тасқа
Тіктеп тиген тұяғы
Ұршығынан енеді.
Аттың жолы қазылды,
Ұмтылғанда қызынып,
Бес жүз құлаш жазылды.
.....
 4. Қарсы келген қабақтан
Қарғып асып жөнелді.
Сенгір-сенгір таулардан,
Секіріп асып жөнелді.
(Қобыланды батыр)
 5. Тиеді ер пайдасы сасқан жерде,
Етегін ер жаңылып басқан жерде.
Жаманға жазатайым ісің түссе,
Қабысып қалады екен аспан жерге.
.....
 6. Қарағым, сапар шектің бөтен елге,
Қош айту қиын болды кетер жерге.
Мегзеген хор қызына сен кеткен соң,
Түсті ғой шыр айналып аспан жерге.
 7. Қарағым, бөтен елге сапар шектің,
Айтысып, қош аман бол, бізден кеттің.
Жаманға малың берген еріп кетіп,
Досыңды ойнап жүрген зар еңіреттің.
Алайда еш өкпем жоқ саған шырақ.
Аспаннан қан жауған күн сертке жеттің.
.....
- (Гайікей мен Қыз Тойым)

Бір ұғым орнына екінші ұғым айтылуы мезгеу болады. Мезгеу мынадан шығады.

1. Ана ауылға Омар, Оспан, Асан, Үсен келді деудің орнына — ана ауылға Омарлар келді дейміз. Омарлар келді деуіміз мезгеу болады.

2. Үй кімдікі екенін ұмытпа, «Үйге кара» деудің орнына шаңыраққа кара дейміз. Шаңырақ мезгеу болады.

3. «Осы ауылдың адамдары жүдеу екен» деудің орнына, «Осы ауылдың адамы жүдеу екен» дейміз. Адамы мезгеу болады.

4. «Абайдай ақын қазақтан туа бермейді ғой» деудің орнына «Абайлардай ақын қазақтан туа бермейді ғой» дейміз. Мұнда Абайлар мезгеу болады.

5. «Отыз тістен шыққан сөз отыз рулы елге жайылады» дейміз. Отыз тістен шыққан сөз отыз емес, қырық рулы, яки жиырма рулы елге жайылатын шығар, біз білмейміз. Отыз деп кесіп айтуымыз мезгеу болады.

Мезгеумен айтылған сөз жай айтылған сөзден жайнақы, ширақ келеді. Сондықтан мезгеу ақындар сөзінде көп ұшырайды.

1. Ант ішкен, күнде берген жанм күрсын!
Арын сатып тіленген малы күрсын!
Қысқа күнде қырық жерге қойма қойып,
Қу тұлмен қулық сауған заңм күрсын!
(Абай)
2. Кім біліп ер еңбегін сезіп жатыр,
Кім шыдап жолдастыққа төзіп жатыр.
Сасық ми, сасық жүрек санасыздар
Алаңсыз ақ малтасын езіп жатыр.
(«Маса»)
3. Болған соң аған болыс, ендігің не?
Таласып, мен болам деу, кемдігің де.
Сөзімді достық білмей, қастық блсең
Қарарсың Алтынбектің түндігіне.
(Бұл Абай ақын)
4. Түрленіп жиырмада кидім ешм,
Түсірдім атын ұстап мырза-бидін.
Көріңсе қайда жақсы өзімсіңген,
Келсейші қайта айналып жігіт күйім.
(Наурызбай би)
5. Жау жоғары, біз төмен,
Жеткен екен камалға.
Наурызбай сынды сұр перен.
(Нысанбай жырау)
6. Қайырсыз толып жатыр Қарымбайлар.
Қолы ашық аз табылар Атымтайлар.
Ат майын ағайынға берер ме екен
Ат аяп, тайын миши жүрген байлар?
.....

Әсерлеу (лептеу)

Әсерлеу деп сөздің әсерін күшейтіп сөйлетуді айтамыз. Әсерлеу көңіл күйінен шығып, көңілге күй түсіреді. Көңіл қалыпты тыныш күйінде тұрғандағы адамның аузынан шыққан сөзбен көңіл көтеріңкі я бәсең уақытта адам аузынан шыққан сөздің екеуі бірдей болмайды. Әсерлеудің асылы осыдан шығады. Әсерлеудің көбінесе айтылатын түрлері мынау:

1. Арнау. 2. Қайталақтау. 3. Шендестіру. 4. Дамыту. 5. Түйдектеу. 6. Бүкпелеу. 7. Кекесіндеу.

1. Арнау. Арнаудың өзі үш түрлі болады: а. Сұрай арнау. б. Зарлай арнау. в. Жарлай арнау.

а. Сұрай арнау мысалдары:

Не жазып ем құдай-ау, мен қазаққа?
Мұбтала қып салғандай мұнша азапқа.
Адамшылық есебіне кірісіп,
Қолы жетсін дегеніміз бе азатқа?
Бар ма, қазақ, мұнан басқа қылғаным?
Неңді шаштым, неңді бұздым, былғадым?
Аштан өлген аталарын бар ма еді?
Тамақ үшін сатқан иттер иманын.

(«Маса»)

У-шу боп қыбырлаған төрт түлк мал,
Есетін солтүстіктен салқын самал.
Апырым-ай, қандай жауыз тағдыр деген
Бұйырған тұтқын болып жат та қамал?

(Мағжан)

Барма топқа шақырмай,
Жат үйінде шатылмай!
Шыдармын ба, апырым-ай!
Жатуға шықпай үйде енді!
Қатыныңның ойнасын
Көрсен, білсең қоймасын
Не ойлар едің өз басың?
Сонымен тең біз де енді.

(Абай)

Алдымызда көрінген
Балабамның таулары.
Артымызда көрінген
Үргеніштің аңғары.
Енді бізге күн қайда
Қайтып соған барғалы?
А, дариға, дүние-ай!
Көкірегімнің арманы.
Күндер қайда басқандай?
Еттім қайрат мен жаста.
Хан-қарадан жасқанбай
Құдірет алла, не жаздым?
Бір сағатта тосқандай!
(Жүсіпбек пен Ахметбек)

Желі толған сар түйе
Агажан, кімге тапсырдың?
Қора толған ақты қой
Ай көке, кімге тапсырдың?
Тоғай толған мың жылқы
Күн көке, кімге тапсырдың?
Токсанда өкен Тоқтарбай
Жан көке, кімге тапсырдың?
Алтыста шешен Аналық
Бірге туған мен зарлық
Ақ көке, кімге тапсырдың?
(Қобыланды батыр)

б. Зарлай арнау мысалдары:

Ойпырым-ай, алла-ай, жасаған!
Қысылды ғой шыбын жан!
Қуат кеміп барады
Көп болды мынау аққан қан.
Тәңірі, өзіне жытайын!
Хал жоқ қалай тұрайын?!Жүректі жара жеп барад.
Жасаған-ау, қалай шыдайын?!

.....
Сауықшыл есіл, елім-ай,
Сарыарқа сайраң, жерім-ай!
Күмістей таза суы бар,
Айдым шалқар, көтім-ай!

.....
Қиналдың-ау, шыбын жан!
Тоқталсайшы, ыстық қан!
Зарлайсың ғой жетім боп,
Бесікте қалған балапан!

в. Жарлай арнау мысалдары:

Бұл сөзге құлағың сал ақын, інім,
Ой, пікір, рухымыз жақын, інім.
Ағалық правосын қолыма атып,
Келемін айтайын деп ақыл, інім!

Қара балуан Жәнібек,
Қаз дауысты Қазыбек,
Жетім қалған халқына
Тұлға болып артына
Кім тиянақ лазық ед.

(«Маса»)

Еркінді қу қайғыға берме, көңілім!
Күйленіп бұрынғыдай керне, көңілім!
Қамығып, жабырқалдым неге мұндай?
Талпынып көкке құлаш серме, көңілім!
(Сөкен)

Ассалаумағалейкүм, батыр Ерден,
Кетіп тұр бақ-дәулетің тағы керден.
Ішінде көп қарғаның бір бүркіттей,
Көзіме көрінесің келген жерден.
(Орынбай ақын)

Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!
Оқысаңдар, балалар,
Шамнан шырақ жағылар.
Тілегенің алдыңнан
Іздемей-ақ табылар.

(Алтынсарин Ыбырай)

Пір Назар, Смайыл мен Жүсіп Назар!
Тілмді алсаң мұнымды қой, мырзалар!
Бар ма еді құлағыңда қалған нақыт
«Тозған қудан топтанған қарға озар.»
(Бұдабай ақын).

2. Қайталақтау. Бір сөзді яки лебізді қайта-қайта айту қайталақтау деп аталады. Ондай қайта-қайта айту — нәр-сенің өзіне яки ғамалына көбірек назар салғызу үшін істеледі. «Кітапты әпер деймін, кітапты» дегенде кітапқа назар салғызу үшін кітапты қайта-қайта айтамыз. «Бар деген соң, бар» дегенде барды қайта-қайта айтамыз. Бару ғамалына көбірек назар салғызу үшін. «Қарай-қарай көзім талды» дегенде яки «Сұрай-сұрай мезі қылды» дегенде көздің талуының, мезілеудің себебіне көбірек назар түсіру үшін «қарау» мен «сұрау» қайта-қайта айтылып тұр. Сол сияқты бір сөзді қайта-қайта айту шығарма сөздерде де болады. Шығарушы бірдемеге көбірек назар салғызғысы келгенде соны қайта-қайта айтады.

Мысалдар:

1. Мен кетемін, кетемін,
Мен кеткенмен айдалаға кетпеймін.
Айналып елді өтемін,
Қадір білмес бұл итке
Қарашы болып иетемін.
(Ер Тарғын)

Ой деген у —
Ауызға алсаң қандырад,
Ой деген у —
Жанды есінен тандырад.

2. Қайғыланба, соқыр сорлы, шекпе зар,
Мен Күн ұлы, көзімде күн нұры бар.
Мен келемін, мен келемін, мен келем,
Күннен туған, Гүннен туған пайғамбар.
.....
Күншығыстан таң келеді, мен келем,
Көк күңіренед, мен де көктей күңіренем.
Жердің жүзін қараңғылық қаптаған,
Жер жүзіне нұр беремін, күн берем.

(Мағжан)

Қазақ тілінде қайталақтау жоғарыда айтылған мәністен

басқа жөнмен де айтылады. Бірдеменің көптігін көрсеткенде, соны қайта-қайта атап көрсетеміз. «Көре-көре көсем болар, сөйлей-сөйлей шешен болар» дегенде, «көсем болу» мен «шешен болудың» себептеріне назар салғызу мақсатта бар. «Көру» мен «сөйлеудің» көптігі де көрсетіледі.

Мысалдар:

1. Жылы-жылы сөйлесең,
Жылан іннен шығады.
Қатты-қатты сөйлесең,
Кәсір діннен шығады.
2. Қора-қора қой жатыр,
Қарын-қарын май жатыр.
Түйе-түйе жүк жатыр,
Ауыл-ауыл ел жатыр.
3. Жол бойы көргеніміз егін де егін,
Қағазды жол-жол қылып сызды.
Биік-биік ағаштар тұр,
Басында бүркіт ұясы.
4. Асқар-асқар, асқар тау
Асқардың ақ сұңқары —
Ылдидың анын шалар ма!

Қазақ тілінде біреуге арнай сөйлегенде де бір сөз қайта-қайта айтылады.

Мысалдар:

1. А, Бозмұнай, Бозмұнай,
Берер ме екен бір құдай?
Ертеменен кеткен қой
Жетермін бе жаяулай?
Сен алпысқа жеткенде,
Мен елуден өткенде
Біздей екі сорлыға
Енді берсін не құдай?
(Ер Сайын)
Ей, Қартқожақ, Қартқожақ,
Атынның басын тарт, Қожақ
.....
2. Бұлғыр-бұлғыр, бұлғыр тау!
Бұлдырап тұрған құрғыр тау.
Үш атамыз өткен тау,
Үш мың қара біткен тау
... ..
(Радловтан)
Қожыр-қожыр тастарым,
Көзімнен ағар жастарым.
(Досқожа ақын)

Қайталақтау бір нәрсенің ғамалын, күйін еліктеген орындарда келеді.

Мысалдар:

1. Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күрең мінген бар ма екен?
Күдеріден бау тағып,
Күпі киген бар ма екен?
2. Жалп-жалп еткен жапалақ
Жапалақ жазда кімге жолдас болмаған,
Жағы түкті хайуан
Мұндантып кімді жаяу салмаған.
3. Алып-алып, алып басқан
Арабы торым өзіңсің,
Балдағы жауһар, сабы алтын
Алдаспаным өзіңсің.

(Би сөзі)

4. Он екі айдың еркетайы Май келді!
Жұлдыздар да жымыңдалы, ай күлді.
Қалың қардың құшағынан құтылып,
Сылдыр-сылдыр, сылдырлады, сай күлді.

.....

Сөйлетіп қоя берсек сөзге тақ-тақ,
Күлкісі күміс сылдыр, емес сақ-сақ.

.....

Шық-шық деп соғып тұр.

Тоқтаусыз бұл сағат.

Дүниеде неғып тұр

Адамзат бір сағат.

.....

Сылық-сылық күліп, сылдыр қаққан су сұлу,

Көлге қонып қаңқылдаған қу сұлу.

Бейне айнадай жарқыраған айдыңнан

Күн шығарда көтерілген бу сұлу.

(Мағжан)

Қайталақтаудың бір түрі еспелеу келеді. Арқан яки тарамыс ескен сияқты алдыңғы пікірдің аяғын соңғы пікірге қатыстырып, қайта айтатын қазақта ақындар бар: бір сөзді көп қайтара айтып айналақтағанда сөздің әсері мылжындықтың әсеріне айналып кетеді, бір сөзді екі-үш қайтара айтқанда сөз пысықталған, нығыздалған, ширатылған іспетті болады. Сондықтан еспелеп қайталақтауды шамалы қолданбаса маңыздаудың орнына мылжындау болып кетуі оңай.

Еспелеп қайталақтау мысалдары:

1. Тілегім күннен-күнге артылалы,
Қазынаң бермегенге тартылады.
Жар болған тар болғанда пірлерді айтып,
Күндіз-түн қызыл тілім шарқ ұрады.

Күндіз-түн шарқ ұрады қызыл тілім,
Болмай тұр саудағыдай ашық күнім.
Бір құдай жігіттікке қайғы салма,
Жасым бар жиырма жеті, тауық жылым.

Жасым бар жиырма жеті, жылым тауық,
Сөйледім құрбы ішінде болып сауық.
Ырайы аурудың қайтпаған соң,
Дертімнен бұрынғыдан қылдым қауіп.

Дертімнен бұрынғыдан қауіп қылдым,
Шығарып ой сәулесін жарық қылдым.
Ойладым соның тілі тиді ме деп,
Назарда Ахмет пенен Арыққұлдың.
(Әбубәкір)

2. Бір алла, мал мен басқа қаза бердің,
Күніме жаяулық пен жаза бердің.
Сіздерді көп беймаза еткенімнен,
Ұялып ортаңызға азар келдім,
Арқама тарыққанда сүйеуім деп,
Ортана бұл қазамды шаға келдім.

Ортана бұл қазамды келдім шаға,
Дос етпес — дұшпан болса етер таба.
Ер жаяу өз жұртында болмасын деп,
Бас болып ойға қалса әрбір аға.
Байларды Сақау атты ала сүйер
Мұсылман құл бір-біріне етсін пана.

Мұсылман құл етсін пана бір-біріне,
Паналық қайыр ықсан жан тіріде,
Біз қасық, халық дария түгесілмес,
Тілекші біз қартыңыз әр күнінде.

Тілекші әр күнінде біз қартыңыз,
Жомарттық етсең келер қуатыңыз.
Жыл сайын қажетімді сізден алып,
Келгенде болып қайтқай мұратыңыз.
(Кубала ақын)

3. Шендестіру. Екі нәрсе қатар яки қарама-қарсы келгенде, арасындағы айырым көзге көбірек түседі. Биік пен аласа, ұзын мен қысқа, көрікті мен көріксіз, шебер мен олақ, ғалым мен надам қатар келгенде, араларындағы айырмасын анық көреміз. Жайдағы қайғыдан қуаныш үстіндегі көрген қайғы жанға көбірек батады. Жарлылық қиындығы жасынан жарлы болғаннан гөрі байдан жарлы болғанға көбірек сезіледі. Көріксіз бетіндегі дақтан көріктінің бетіндегі дақ көзге көбірек түседі. Тәттінің артынан ащылық, дәмдінің артынан дәмсіздік артығырақ білінеді. Сөздің әсеін күшейту үшін табиғаттың бұл заңын сөз шығарушылар көп қолданады. Байдың аса байлығын анық көрсету үшін

елін кедей қылып көрсетеді. Батырдың халық үшін қандай бәйгеге тігетіндігін көрсету үшін өлдім-талдым дегенде көрген шал мен кемпірдің аяулы баласы қылып, оның үстіне байлығын да қоса көрсетеді. Алпамыс, Қобыланды, Сайын — бәрі де байдың жалғыз балалары. Лебіз түрінде де, ақындар сөзінде көп ұшырайды. Сөзді бұлай әсерлеу әдісі түйістіру деп аталады.

Мысалдар:

1. Ассалаумағалейкүм, батыр Ерден!
Кетіп тұр бақ-дәулетің тағы керден.
Ішінде топ қарғаның бір бүркіттей
Көзіме көрінесің келген жерден.

Қарға мен бүркітті түйістіргенде, бүркіт әрине өте көрнекті көрінбекші, олай болса, бүркітке теңеген Ерденнің өзгеден артығы көбірек білінбекші.

- 2 Қара жерге қар жауар —
Қарды көр де етім көр.
Қар үстіне қан тамар —
Қанды көр де бетім көр.

Ақтың ақтығының нағыз күшті көрінетіні қарамен қатар қойғанда. Бұл ақтың ақ болып көрінуінің ең барып тұрған жері. Қара жер мен қарды қатар қоюындағы мақсат етінің ақтығы қай дәрежеде екендігін көрсету. Еттің ақтығы қар мен қара жерді қатар қойғанда қандай анық көрінсе, беттің қызылдығы қарды қанмен қатыстырғанда сондай анық көрінбекші. Сол ақ пен қызыл қатысқан түсті қар мен қаннан артық еш нәрсе анық көрсете алмайды. Мұны бұлай келтіріп отырған ақынның ақындығы.

Ақжүністің Қартқожаққа әуелі жастықтағы күйін айтып келіп, сонан соң барып қартайғандағы күйін айтуы да ақындықтың әлгі әдісі.

3. Бес жасында Қартқожақ,
Жас шыбықтан жай тарттың,
Жалғыз шиден оқ аттың,
Атқан оғың жоғалттың
Кәне, шыққан мүйізің?
Он жасыңа келгенде,
Қызыл-жасыл киініп,
Қынай бөлің буынып,
Қыз баладай көрініп,
Бала болдың бір кезек
Кәне, шыққан мүйізің?

Жиырма беске келгенде,
Ақ балтырың түрініп,

Оймақтай аузың бүріліп,
Қарт бурадай қамданып.
Қас батырдай шамданып,
Сыртыңнан дұшпан сөз айтса,
Шыныңменен арланып,
Қызды бактың бір кезек
Кәне, шыққан мүйізің?

Отыз беске келгенде,
Қоңыраулы найза қолға алдың.
Қоңыр салқын төске алдың,
Жауды көрсең шүйілдің,
Женсіз берен киіндің,
Көк серек атты борбайлап,
Қамалды бұздың айқайлап,
Кәне, шыққан мүйізің?

Қырық бес жасқа келгенде,
Қырым деген шаһардың
Жел жағына қаласың,
Ық жағына панасың,
Қырдан қиқу тегіссе,
Елге таман үңілсе,
Мың кісіге бір өзін
Шошынбай жалғыз барасың
Кәне, шыққан мүйізің?

Елу беске келгенде,
Топқа бардың бой түзеп,
Дауға бардың тіл безеп,
Билік сүрдің бір кезек
Кәне, шыққан мүйізің?

Алпыс беске келгенде,
Сакал-мұртың қуарып,
Бойға біткен тамырдың,
Бәрі бірдей суалып,
Алайын деп тұрмысың
Мені көріп қуанып?
Өлтірсең де тимеймін,
Теңдік берсең сүймеймін,
Бұрын батыр болсаң да,
Сенің басың бұл күнде,
Жерде жатқан қу тезек.
(Ер Тарғын)

4. Дамыту. Пікіріңді сөйлегенде алдыңғы сөзіннен артық сөзіңнің қуаты асып отырса дамыту болады. Әншейін сөйлегенде дамыту мысалы мынау:

1. Бар! Жүгір! Үш!

2. Мен саған он рет, жүз рет, мың рет айттым. «Бар» дегеннен «жүгір» деген күштірек. «Жүгір» дегеннен «үш» деген күштірек. Екінші мысалда: «Он рет айттым» дегеннен «жүз рет айттым» деген күштірек, «Жүз рет айттым» дегеннен «мың рет айттым» деген күштірек. Дамыту негізі

сөздің осы табиғи заңына тіреледі. Сөз шығарушылар да сөздің осы табиғи заңымен пайдаланып, керекті жерінде сөзін бірден-бірге күшейтеді.

Мысалдар:

1. Халықты қаңсылату — обал, халықты зар жылату — мейірімсіздік, халықты тамақ үшін сату — иттік.

2. Шынымен Қобылан шу деді,

Құбылып бурыл гүледі.

Аманбайдың Ақ тікен

Аса қарғып жөнелді.

Қарсы келген қабақтан

Қарғып асып жөнелді.

Сенгір-сенгір таулардан

Секіріп асып жөнелді.

.....

3. Арандай аузын ашады,

Аяғын топтап басады.

Бір төбенің тозанын

Бір төбеге қосады.

Кешке таман Тайбурыл

Жын қакқанға ұсады.

Құла менен құлжанын

Марал менен бұғының

Ұзатпай алдын қосады.

Көл жағалай отырған

Көк құтан мен қарабай

Көтеріліп ұшқанша

Белінен келіп басады.

(Қобыланды батыр)

4. Іші лас, сырты таза залымдардың

Алданып құр сыртының тазасына,

Мәз болып байғазы алған балаларша,

Сатылып жылтыраған танысына.

Әбідің зияратын аттап өтіп,

Қабылдың бата қылма моласына.

Қорыққанға қос көрініп қойдай үркіп,

Тығылып Дажалдың бұтқанасына.

Ес кетіп сабыр қалмай сасқалақтап,

Қорыққаннан көзің сыймай шарасына.

Ұмытып құдайды да, құранды да

Бас ұрма ләнат-манат ағашына.

(«Маса»)

5. Әлде мен бабын тауып бақпадым ба?

Болмаса жемнен қысып сақтадым ба?

Әйтпесе әбзелдерің сәнді емес пе?

Жібектен тізгініңді тақпадым ба?

Малдырып сап алтыңға үзенгіңді,

Тағанды шын күмістен қақпадым ба?

(«Малдыр»)

5. Түйдектеу. Әр сөзге көп ой сыйғыза сөйлеу — түйдектеу деп аталады. Түйдектеп сөйлегенде сөздің әсері күштірек болады. Себебі сөйлем ішінде сөз аз болса, әр

сөзге көбірек назар түсіп, ілтипатқа көбірек айналады. Көп нәрсеге адам назар салғанда ілтипаты ыдырап, сирей түседі. Мәселен, топ адамды көргенде назар топқа түсіп, бас-басына аз түседі. Сондықтан әрқайсысының түрін-түссін, киген киімін, мінген атын байқамай қаласын. Аз адамды көргенде назар әрқайсысына көбірек түсіп, түр-түссін де, киген киім, мінген аттарын да байқап қаласын. Сөйлем ішіндегі сөз де сол сияқты. Түйдектей сөйлеудің мысалы мынау:

1. Бақ — ерікте; ерік — ерлік пен бірлікте, ерік — ұранымыз, бірлік — құранымыз болсын.

(Шырша)

2. Адамына ок!
Қаласына от!
Мұнан басқа бітім жоқ.
(Темірше)

3. Соғыс. Бұ не әурешілік? Қырылған жан, төгілген қан — шулаған ел, шұбырған босқын, жылаған қатын-бала.

6. Бүкпелеу. Сөзді ашып айтпай ұшығын ғана көрсетіп айту — бүкпелеу деп аталады.

Мысалдар:

1. Отыр ем бала ғой деп жүзің жарқын,
Сөз — кілт, кеуде — сандық, ақыл — алтын.
Ақылың көп болғанмен шашың ұзын,
Жібердің келістірмей сөздің артын.
(Жарылғасын)

1. Ақсұлу, айтар сөзді аңдамадың,
Аузына келген сөзді сандаладың.
Әкесін, шешесімен нандырады
Қыз бала елдің жайын қайдан білсін.
Білмесе қызбен жайын боз баланың.

7. Кекесіндеу. Сөздің тысқы лебіз мағынасына ішкі астыртын мағынасы қайшы келсе, кекесін болып шығады. Кекесінмен сөйлеуді кекесіндеу дейміз. Қорқақ кісіні «Батырым» деу, қара кісіні «Әппағым» деу, ақымақ кісіні «Данышпаным» деу — осылардың бәрі де кекесін сөздер. Кекесіннің түрі толып жатыр. Бірақ толып жатқан түрін екі топқа бөлуге болады.

1. Зілсіз кекесін (ойын, қулық, қалжың, әзіл).

2. Зілді кекесін (мазақ, сықақ, мысқыл, келемеж, келеке, әжуа).

Кекесін мысалдары:

1. Тұрсынбай датқаның балалары болыстыққа таласып, араз болып жүргенде Бұдабай ақынның айтқаны:

- Бір күнде Досан болды Алтынбекпен,
Датқаны не қыласың өтіп кеткен.
Таласып Әлімбеттің ісін алсаң,
Бақытты келтірдің ғой қиыр шеттен.
2. Иттерге таласса да жарасады,
Әйтпесе ит әдетін адасады.
Дос болған адамдарға қарап тұрсақ,
Биікпен тең деп болмас аласаны,
Сүйектей арасына түссе нәрсе,
Иттерден олар артық таласады.

(«Қырық мысал»)

3. Төрені түйеге тіркеп қойып, «Төре неме ғой, жүрер ме екен» деген.

4. «Ой бәрекемді! Ой-сабаз-ай!» — дегенде ырза болып айтса қостау болады, ырза болмай айтса кекесін болады.

ТІЛ (ЛУҒАТ) ӘУЕЗДІЛІГІ

Әуезділіктің жалпы шарттары

Сөз дыбыстан құралған нәрсе болғандықтан, оның дыбыстары жағымды да, жағымсыз да болып құралуы мүмкін. Сөздің дыбыстары құлаққа жағымды-жағымсыз болып құралу сияқты, сөйлеудің ішіндегі сөздер де құлаққа жағымды-жағымсыз болып құралады.

Әуезділік деп нені айтамыз? Әуезділік деп сөз тұрасында айтсақ, сөздің ішіндегі дыбыстардың үндері құлаққа жағымды болып естілуін айтамыз. Сөйлеу тұрасында айтсақ, сөйлеу ішіндегі сөйлемдерінің үндері құлаққа жағымды болып естілуін айтамыз. Сөздің үні құлаққа жағымды болуы — дыбыстарының тізілу түрінен, сөйлеудің үні құлаққа жағымды болуы сөйлемдерінің тізілуі түрінен. Сондықтан сөз әуезділігі де болады, сөйлеу әуезділігі де болады. Бірақ сөздің де, сөйлеудің де әуезді болуының негізгі мәнісі бар. Екеуі де дауыс ағымына қарайды. Дауыс ағымы сөз ішінде дыбыстарының тіркесуіне қарайды да, сөйлеу ішінде сөйлемдерінің тіркесуіне қарайды. Сөз ішінде дауысты-дауыссыз, жарты дауысты дыбыстар араласып тіркесе келеді. Бір сөзде дауысты дыбыстар көп келеді. Бір сөзде дауыссыз дыбыстар көп келеді.

Дауысты дыбыстар көп келген сөз үнді болады, дауыссыз дыбыстар көп келген сөз үнсіз болып шығады. Қазақ тілінде дауысты дыбыстардың да кейінің үні аз, мәселен: «ұ», «ү», «і»; сөз ішінде бұлар көп келгенде де сөздің үні кем болып шығады. Және де кей сөздің ішінде қай дыбысы да болса көп келеді де, кей сөздің ішінде аз келеді. Сөз әуезділігі жағынан мұның да мәні көп

болады. Әуезді сөз бен әуезсіз сөздің паркын мынадан байқауға болады. «Шамалы» деген сөзбен «Шанышқы» деген екі сөздің құлаққа қайсысы жағымды? Әрине «Шамалы» жағымды болып тұрғаны.

1. Ішіндегі дыбыстарының бірі дауыссыз болғанда екіншісі дауысты болып, реттеліп келіп тұрғаннан.

2. Дауысты дыбыстар ішінде көп болғандықтан сөздің үнді болып шыққанынан. «Шанышқы» деген сөзде: 1) дыбыстар реттеліп, бірі дауысты болғанда, екіншісі дауыссыз болып келіп отырған жоқ. 2) Дауысты дыбыстары аз. Сондықтан мұның үні жатық та емес, мол да емес. Үні кем және жатық болмаған соң құлаққа жағымсыз болып естіліп тұр.

1. СӨЗ ӘУЕЗДІЛІГІ

Сөздің әуезділігі ішіндегі дауысты-дауыссыз дыбыстар оңтайлы орындасуынан болады. Дауысты дыбыстар мен дауыссыз дыбыстар аралатпа болып келмеген жерде, яғни кілең дауысты дыбыстар яки кілең дауыссыз дыбыстар қатар келген жерде сөз айтуға оңтайлы болмайды. Қазақ тілінде қайсысы да болса қатарынан бір жерде екі дыбыстан артық болып келмейді. Дауыссыз дыбыстардың қатарынан екеуі келуі сөйлеу әуезділігіне онша кемшілік келтірмейді. Дауыссыз дыбыстар қатар келетін сөздер «жаттықтыру», «аптықтыру» деген сияқты болады. Бұларда қатар келген дауыссыз дыбыстар екеуден артық емес және сөздің үнін азайтып, айтуға онша оңтайсыздық келтіріп тұрған жоқ. Қазақ тілінде дауысты дыбыстардың қатарынан бір сөздің ішінде келуі, тіпті болмайды. Қатарынан келетін кездері қос сөздерге, не екі сөздің бірінің аяғы, бірінің басы дауысты дыбыс болып келетін жер де болады. Мәселен, сары үй, торы айғыр, қазба үй, қара өлең, апта егін қуса игі еді, қарамаса екен, бала емес, баласы еді. Қырдағы үй, кесе аяқ, мосы ағаш деген сияқты сөздер. Дауысты дыбыстардың бұл сияқты қатарынан келуі айтуға оңтайсыз болып, сөздің әуезділігін кемітеді. Бұл кемшілік қазақ тілінде көбінесе екі дыбыстың бірін айтып, бірін айтпаумен ғана сезілмейді. Айтқанда «Сары үй» демей «Сарүй» дейді. «Торы айғыр» демей, «Торайғыр» дейді. Басқаларын да солайша бір дыбыспен айтады. Мәселен, «Қуса игі еді» деген сөздерді «Қусегеді» етіп айтады. «Баласы екен» яки «бала екен» деп дыбыстарын түгелдемей-ақ «баласекен», «балекен» дейді.

2. СӨЙЛЕУ ӘУЕЗДІЛІГІ

Сөйлеу әуезділігі буын екпіні мен сөз екпіні қолайлы орналасуынан болады. Әуелі буын екпіндерінің арасы тым жақын келсе, я алыс келсе әуезділігіне кемшілік болады. Тым жақын болып келу өңшең қысқа сөздер бір өңкей келгенде болады да, тым алыс болып келу өңшең ұзын сөздер бір өңкей келгенде болады.

Сөйлеу әуезділігі түрлі сөздердің үндері орайласып ұнамды құралуынан болады. Олай құрастыру сөйлеушінің яки жазушының шеберлігін талғайды. Сөздің кестесін келтіріп айту деген сөз Абайдың «тілге жеңіл» деген сөзі. Бұлардың бәрі сөйлеу әуезділігіне тиісті сипат туралы айтылған сөздер. Сөз кестесі келсе, құлаққа жағымды болады, құлаққа жағымды болуы әуезділік болады. Сондықтан да ондай сөздердің сөйлемдері *өрнекті сөйлемдер* деп аталады. Өрнекті сөйлемдердің өлеңдісі де, өлеңсізі де болады. Өлең біткеннің бәрі әуезді сөйлеу тобына жатады. Қысқасынан айтқанда, әуезділікке жағдайлы-жағдайсыз келетін шарттар мынау:

А. СӨЙЛЕУ ҚҰЛАҚҚА ЖАҒЫМДЫ БОЛМАЙДЫ

а. Дауысты-дауыссыз дыбыстар ұйлығып қатар келгенде;

б. Сөйлемдер дұрыс жасалмаған кезде. Мәселен, сөйлем мүшелері орнына қойылмағанда, я тұрлаусыз мүшелері көбейіп, сөйлемді ауырлатқанда яки басыңқы сөйлем мен бағыныңқы сөйлемдер жапсарлары дұрыс келмегенде.

Б. СӨЙЛЕУ ҚҰЛАҚҚА ЖАҒЫМДЫ БОЛАДЫ

а. Сөйлемдер дұрыс жасалғанда, өрнекті сөйлемдердің кестелері келісті жасалғанда.

б. Өлеңді сөйлемдердің өлшеулері дұрыс келгенде.

1. ӨРНЕКТІ СӨЙЛЕМДЕР

Өрнекті сөйлемдер деп құрмалас сөйлемдердің бастары қосылып, кестелі болып құралуын айтамыз. Ондай сөйлемдер нақ текеметке яки кілемге салған түр сияқты болмағанмен өрнек-өрнегімен айтылады. Өрнекті сөйлемді айтқанда, дауыс көтеріліп, төмендеп әнше оралып, қайрылып отырады. Сондықтан өрнекті сөйлем оралым (яки шұбыртпа) деп аталады. Оралым екі мүшелі болады. Бір мүше-

сінде пікір тақырыбы болады да, екіншісінде пікір баяны болады. Сондықтан бастапқы тақырыпшы мүше делініп, екіншісі баяншы мүше делініп айтылады. Өрнекті сөйлемді иіріп-жиырып жай сөйлемге айналдыруға болады. Жай сөйлемді жайып, далитып, өрнекті сөйлемге айналдыруға болады. Өйткені өрнекті сөйлем қанша үлкен болғанмен, яғни ішіне кіретін сөйлемдер қанша көп болғанмен, бәріне қазық болатын бас пікір жалғыз-ақ болады. Ол пікірді көп сөйлеммен ұлғайтып айтуға да болады. Ол пікірді шағындап, аз сөйлеммен айтуға да болады.

Мысал:

1. Қисапсыз бай болсаң да Қарынбайдай,
Сақи боп мал шашсаң да Атымтайдай.
Патшадай Әмір-Темір дін түзетіп,
Болсаң да әйдік батыр Арыстандай.
Болсаң да Жиреншедей тілге шешен,
Ақырда жатар орның тар лақат жай.

Мұны шағындап аз сөйлеммен былай айтуға болады: «Бай да, сақи да, патша да, батыр да, шешен де — бәрі де ақырында бір өлмек.»

2. «Халық басына қайғылы күндер туған заманда қайрат көрсетпеген азамат — азамат емес» деген пікірді көп сөйлеммен ұлғайтып былай айтуға болады.

«Қаптаған қара бұлттай торлап, түрлі пәле халық басына орнап, не қыларын біле алмай, ақылынан адасып, жұрт алақтап азаматын іздеген шақта, бар шырағын жақпай, бар қайратын сарып қылмай, өз басының амандығымен болып, ұранға шаппаған азамат, ол халық алдында жоқ азамат, не ол жаны бар болғанмен жануарлықтан шықпаған азамат. Не қызатын қанын, ащитын жанын басының пайдасына, бастықтық орынға, патшаның аңғамына сатқан азамат болады.»

(Темірше)

а) Себепті оралым. Баяншы мүшесі тақырыпшы мүшесін дәлелдей баяндағанда, оралым себепті деп аталады:

Мысалы:

1. Кәлден ұшқан қалбаймын,
Жаманның тілін алмаймын.
Қақ бұйырған сапардан
Арыстаным қалмаймын,
Асыл достым сөкпесең
Бұл сапарға бармаймын.
Бұл олжадан алмаймын.
Аскәр тауды бел деген,
Ақ бармақпен жем жеген,

Ауырса жеммен емдеген,
Өзінен баска көрмеген,
Өзінен баска білмеген,
Күтіп тұрған анасы —
Өзі әйелдің данасы,
Тұлпар туған Бурылдын
Қырық үш күні кем деген.

2. Кеткен кісі әле ме?
Алғанын тәжірім бере ме?
Арыстан туған батырлар
Қатынға билік бере ме?
Қатын тілше ере ме?
Әр талапқа шығарда,
Қатыным деп тұрар ма?
Асыл туған Қобыланды
Қатынға ақыл салған соң,
Қатынның тілін алған соң
Неше батыр болса да,
Басында билік жоқ адам,
Арыстан туған, күрдасжан,
Қатын емей немене?

3. А... ел бастап жұрт алайын деген ұл екенсің, сөз бастап би болайын деген ұл екенсің: алдыңа келсе әділдігіңді аяма, аймағың кетпес алдыңнан.

Қол бастап жол алайын деген ұл екенсің, жолдастың мыңын алма, бірін ал! Мың кісіге бір кісі олжа салатұғын, олжаңды аямасаң жолдасың қалмас жаныңнан.

Жүз жиырма алтыға келіп отырмын,
Жас күніңде қалың бер де, қатын ал;

картайған соң өкінбе, ұлым. Жігіттің хан болатын, қатынның ханым болатын уақыты сол.

Қару жисаң мылтық жи — жаяу жүрсең таяғын, қарның ашса тамағын.

б) Мақсатты оралым. Өрнекті сөйлемнің баяншы мүшесі тақырыпшы мүшесін мақсаттай баяндаса, оралым мақсатты деп аталады.

Мысал:

Тобыршақ атқа зор салды,
Ақ алмасқа қол салды.
Қамшы басты сауырға,
Екпіні ұсап дауылға,
Тобығы менді торы атпен,
Қобыланды шапты ауылға.
Қатуланып қаттанып,
Буырқанып бұрсанып,
Мұздай темір құрсанып,
Қабағынан қар жауып,
Кірпігінен мұз тамып,
Ар жақ пенен бер жаққа

Найзасын ұстап бармаққа,
Аттанбаққа қалмаққа
Құдай жолы шалмаққа,
Сөзге сынық қылды деп,
Батыр кейіп келеді.
Егер шыкса алдынан
Бұлаңдаған Құртканың
Басын кесіп алмаққа.

в) Ұқсатпалы оралым. Өрнекті сөйлемнің баяншы мүшесі тақырыпшы мүшесін ұқсата баяндаса, оралым ұқсатпалы деп аталады.

Мысал:

1. Асыл туған Ақжүніс,
Күнді бұлт күрсайды.
Күнді байқай қарасам,
Күн жауарға ұқсайды;
Айды бұлт күрсайды,
Айды байқай қарасам,
Түн жауарға ұқсайды.
Көңілдерін еріткен
Көлдегі қулар шулайды.
Шулағанға қарасам,
Көктем сұңқар сумлдап,
Соғылғанға ұқсайды.
Бойды байқап қарасам,
Қол-аяғым созылып,
Аузы-мұрным сумнып
Қақтың маған бұйрығы
Таянғанға ұқсайды.

2. Қыстың сақырлаған аязын, түтеген алай-түлей боранын, қызыл үскірік суығын бастан кешіріп, жазға жетіп, жадыраған шуақта, балбыраған жасыл шөпте жан-жануарлардың бәрі рақат тауып, жаны қандай жайланады. Сондай-ақ қатал тәртіп, қатты қол, кәнішер үкіметтен қысымшылық көрген халықтар азаттыққа жетіп, жаны жай тапты.

г) Қайшы оралым. Өрнекті сөйлемнің тақырыпшы мүшесі мен баяншы мүшесіндегі пікір бір-біріне қарсы мағынада болса, қайшы оралым деп аталады:

Мысал:

1. Мен Қырымның ішінде,
Ақша ханның қызы едім,
Атам менен анамның
Асыранды қазы едім,
Қойда бағлан қозы едім,
Жылқыда шаңқан боз едім,
Қырым менен Қытайдан
Тамам жақсы жиылса,
Аузындағы сөзі едім.
Бұ заманның шағында

Жылап тұрған көзім бар,
Төгіп тұрған жасым бар,
Әуре болған басым бар.

(Ер Тарғын)

2. Ер ортасы болғанда,
Пайғамбар жасы толғанда,
Заманымыз азғанда,
Жігіттің күні озғанда,
Берекетсіз балаға
Оттың басын топ етіп,
Қырға шығар ішінде
Біреуін де жоқ етіп,
Мен алмаймын көбінді.

(Ер Сайын)

д) Шартты оралым. Өрнекті сөйлемнің баяншы мүшесінде болжал себеп я шарт болып, тақырыпшы мүшесінде болжал салдар болса, оралым шартты деп аталады.

1. Намаздыгер өткенше,
Намазшамға жеткенше,
Қазан ағаш бағысын
Түсірмесем жүзіне,
Көрсетпесем көзіне
Жан серігің Бурылды
Сол жерде шал құдайға.

(Қобыланды)

2. Талайдан бермен жұмсаған,
Қан көрмесең сусаған.
Қанға тойсаң жусаған,
Тауға салсам тас кескен,
Кеудеге салсам бас кескен,
Алты аршын ақ болат,
Қынаптан алып суырып,
Шаба алмасам маған серт!

3. Айдаһардың тілінен,
Салсам кеткен бітінбей,
Қарағайға саптатқан,
Шұбар туға шұлғаған,
Әр уақытты көрсетіп,
Талай жауға мақтатқан
Төрт қырлаған көк сүзгі,
Жау шінде жалындап,
Толғамасам маған серт!
Толғауыма шыдамай,
Толқып сынсаң саған серт!

(Ер Тарғын)

4. Сарғайып келген егін толқынданса,
Жас орман жел күнірентіп әнге салса.
Жапырақтың жасыл ләззатты саясында
Бақшада мойыл қаймақ жасырынса,
Себілген алмас шықпен шын хош иіс,
Сары алтын ерте менен я қызыл кеш.
Бір топтың қолтығынан күліп қана,
Бас иіп есендессек күміс ландыш,

Секіріп салқын бұлақ ойнап сайда,
Батырып көмескі түсі тұманды ойға.
Шапқылап шыққан жерін әңгіме қып,
Былдырлап ақ бетінен сүйгізсе айға.
Сол уақыт жай табады асау жаным,
Ашылад басқан ауыр ой қабағым,
Шын бақты тапқандаймын осы жерде-ақ
Көремін күн жүзінде, жасағаным...

(Мағжан)

Бү дүниеде көрмесең,
Құрткамбысың демесең.
Қазан жетіп бұ жолдан,
Қаққа түзеп бетіңді,
Арыстаным жөнелсең,
Жұбайым бар деп еске алсан,
Сұлтаным, сонда мені ізде
Пайғамбардың туында.

(Қобыланды батыр)

е). Жалғасыңқы оралым. Өрнекті сөйлемнің тақырыпшы мүшесіндегі пікір баяншы мүшесіндегі пікірге тіркес мағынада болғанда, жалғасыңқы оралым деп аталады.

Мысал:

1. Таң сарғайып атқанда,
Таң Шолпаны батқанда,
Шал-кемпірдің койнында
Арқада Қобылан жатқанда.
Тайбурыл атқа ер салып,
Азғана азық жем салып,
Бәйгеден келген көк дөнен
Түнімен ұйқы көрмеген,
Ақ Орданың алдынан,
Жетелей сонда өткізді,
Құртқа сұлу көлденен.
2. Тоқсанда атаң Тоқтарбай,
Бұтында жоқ ыстаны,
Тізесіне тон жетпей,
Арқасынан қол кетпей,
Ақтабан боп кәпірге
Қой баққанда келерсің.
Алпыста анаң Аналық
Арқан есіп, жүн түтіп,
Қайғыменен қан жұтып,
Құрт қайнатып жүргенде
Сұлтаным, сонда келерсің.
Қарындасың Қарлығаш,
Абдастасы қолында,
Дастарқаны белінде,
Пияласы қарында
Бөтен жаудың елінде,
Қызылбастың шенінде
Шай қайнатып жүргенде,
Сұлтаным, сонда келерсің.
(Қобыланды батыр)
3. Тоғыз айға толғанда,
Шамалы күні болғанда,

Кіші жұма өткенде,
Үлы жұма жеткенде
Боз кемпірді қозғалтты,
Ыңырантты, толғантты,
Ноғайлының үш кентін
Шақырып жиып орнатты.

(Ер Сайын).

4. Жазды күн шілде болғанда,
Көкорай шалғын бәйшешек,
Ұзарып өсіп толғанда,
Күркіреп жатқан өзенге
Көшіп ауыл конғанда.
Шұрқырып жатқан жылқының
Шалғыннан жүні қылтылдап,
Ат-айғырлар, биелер
Бүйірі шығып ыңқылдап.
Суда тұрып шымбылдап
Күйрығымен шылпылдап,
Арасында құлын-тай
Айнала шауып бұлттылдап.
Жоғары-төмен үйрек-қаз
Ұшып тұрса сымпылдап.
Қыз-келіншек үй тігер,
Бұрала басып былқылдап.
Ақ білегін сыбанып,
Әзілдесіп сыңқылдап.

(Абай)

ж) Серіппелі оралым. Өрнекті сөйлемнің баяншы мүшесі тақырыпшы мүшесіндегі пікірді кеңінен толғай баяндаса, серіппелі оралым деп аталады.

Мысал:

1. Истамбол патша болсаң да Құддыс, Шамға,
Бұқар мен үкім етсең де Үндістанға.
Ағылшын, Қытай, Мәскеу, Румді алып,
Дін түзеп әмір етсең де бұл жиянға.
Тұтсаң да жеті ақылымының бәрін тегіс.
Кірерсің ақыр бір күн көрістанға.
2. Есепсіз бай болсаң да Қарынбайдай,
Сақи боп мал шашсаң да Атымтайдай.
Патшадай Әмір-Темір дін түзетіп,
Болсаң да әйдік батыр Арыстандай,
Болсаң да Жиреншедей тілге шешен,
Ақырда жатар орның тар лақат жай.

(Алтыбас Ақмолда)

3. Шайылған көз жасы мен жердің бетін,
Өткізіп тым өлшеусіз үкіметін.
Жауыздық, жалғандықпен билесін-ақ,
Адал жол, ақ ниетті арам жеңіп,
Жазықсыз жанды қынап, қанды төгіп,
Бұзықтық, түзіктікті илесін-ақ,
Қиналып кім де болсаң талыққандар,
Түңіліп үміт үзіп жабықпаңдар,
Қайтадан жақындық кеп, қастық қашып,
Жарқырап жақсылыққа атар таң бар.

(«Маса»)

з). Айырықты оралым. Өрнекті сөйлемнің баяншы мүшесі тақырыпшы мүшесіндегі пікірді екі ұштылай баяндаса, оралым айырықты деп аталады.

Мысал:

1. Қазақ өнерсіз халық бола тұра, көпке шейін бөтен жұрттарға бағынбай келгенін түрлі жоруға болады: не бұрынғы заманда қазақ мықты халық болған деп, не көшпелі болғаннан сынаптай сырғып, ешкімнің қолында тұрмаған деп, не ауданы үлкен кең дала, ол замандағы айналасындағы көрші жұрттардың уысына сыймаған деп.

2. Сен неге, тұлпар атым, кісінейсің?
Жабығып неден көңілің, түсті енсең?
Ерігіп ауыздығың қарш-қарш шайнап,
Бұ қалай бұрынғыдай сілкінбейсің?
Әлде мен бабың тауып бақпадым ба?
Болмаса жемнен қысып сақтадым ба?
Әйтпесе әбзелдерің сәнді емес пе?
Жібектен тізгініңді тақпадым ба?
Малдырып сап алтыннан үзеңгіңді,
Тағаңды шын күмістен қақпадым ба?
(«Маса»)
3. Азамат, анау қазақ қаным десең,
Жұмақтың суын апар жаным десең,
Болмаса, ібіліс бол да у алып бар,
Тоқтатам, түншықтырам зарын десең.
(Мағжан)

и). Қорытпалы оралым. Оралымның тақырыпшы мүшесіндегі пікірді баяндау мүшесі қорытатын болса, оралым қорытпалы деп аталады.

Мысал: «Еркімен ұшып, еркімен қонатын құс сияқты, жер-су мол шағында, жұрттың көбі еркімен қонып жүрген болса, онан бері келе адам баласы өсіп-өніп, жер тарылған кезде көшуді тастап, отырықшылыққа айналған болса, онда жұрттың көшпелі, я отырықшы болуының себебі жердің кең-тарынан болғаны ғой.

Оралым әман бір түсті болып келе бермейді. Әр түстісі араласып та айтылады.

2. ӨЛЕҢДІ СӨЙЛЕМДЕР

Атам заманнан бері адам баласының сөзі асылында екі түрлі орынға жұмсалған:

1. Күнкөріс ісіне. 2. Көңіл көтеріс ісіне.

Бастапқысына қара сөз деп, соңғысына өлең деп қазақ ат қойған.

Өлеңнің өзі де қазақта екі түрлі болған: бірі әнді болған,

екіншісі мәнді болған. Әнді өлеңнің сөзіне де, әніне де көбірек құлақ салған. Сондықтан әнді өлеңді айтушы әннің ажарлы болу жағына тырысып, сөздің ажарлы болу жағына онша ыждаһат қылмаған, ал мәнді өлеңде жұрттың құлақ салатыны ән емес, сөз болған соң, айтушы сөздің ажарлы және мағыналы болу жағына көп тырысқан. Сол себепті әнді өлеңнің сөзінен мәнді өлеңнің сөзі ажарлырақ, мағыналырақ болған. Әні басым, мәні кем, ажары аз өлеңге қара өлең деп ат қойып, әні кем, мәні мол ажарлы өлеңге жыр деп ат қойған.

Бұрынғы заманда қара өлең мен жыр екеуінің арасында ажар және мағына жағынан қандай бөлектік болғаны «Жар-жар» мен «Беташар» өлеңдерінен көрініп тұр.

‘ЖАР-ЖАР

Бір толарсақ, бір тобық санда болар,
жар-жар!
Қырық кісінің ақылы ханда болар,
жар-жар!
Әкем-ай деп жылма, байғұс қыздар,
жар-жар!
Әкең үшін қайын атаң онда болар,
жар-жар!
Жазғытұрғы ақша қар жаумақ қайда,
жар-жар!
Құлын-тайдай айқасқан оң жақ қайда,
жар-жар!
Азар жақсы болса да қайын атамыз,
жар-жар!
Айналайын әкемдей болмақ қайда,
жар-жар!

* * *

Бір толарсақ, бір тобық санда болар,
жар-жар!
Қырық кісінің ақылы ханда болар,
жар-жар!
Шешем-ай деп жылма, байғұс қыздар,
жар-жар!
Шешен үшін қайын енең онда болар,
жар-жар!
Құлын-тайдай айқасқан оң жақ қайда,
жар-жар!
Азар жақсы болса да қайын енеміз,
жар-жар!
Айналайын әжемдей болмақ қайда,
жар-жар!

.....

Айт келин, айт келин!
 Атың басын тарт, келін!
 Жұмырткадан ақ келін!
 Келін-келин, келіншек!
 Кер биенің құлыншақ,
 Алдыңғы түйең итіншек,
 Артқы түнең тартыншақ,
 Итіншек деп түйеңді
 Басқа ұрма, келіншек!
 Тартыншақ деп түйеңді
 Көтке ұрма, келіншек!

Қайын атаңның алдында,
 Қақандама, келіншек!
 Үйге түскен түйені
 Бақандама, келіншек!
 Қаптың аузы бос тұр деп
 Құрт ұрлама, келіншек!
 Өзің жатып байына
 «Тұр-тұрлама», келіншек!
 Кей келіншек еріншек.
 Еріншек болма, келіншек!
 Кей келіншек көңілшек,
 Көңілшек болма, келіншек!

.....

«Жар-жарға» қарасақ, оның ішінде ән үшін болмаса, мән үшін керек емес сөздер толып жатыр. Мәселен: «Бір толарсақ, бір тобық санда болар, жар-жар!» — деу сияқты сөздер және сол сөздер қайта-қайта айтылады, қысқасы, сөзі көп.

«Беташарда» ондай артық сөздер аз. Мұнда бір сөз қайта айтылса, орнымен келісті түрде айтылған. «Жар-жардан» гөрі «Беташар» мағыналы, маңызды да. «Беташар» қасында «Жар-жардың» мағынасы сұйық көрініп тұр.

СӨЗДІҢ ӨНЕР БОЛАТЫН МӘНІСІ

Жоғарыда айттық: өлең асылында көңіл көтеріс ісіне жұмсалатын сөз түрі деп. Адам көңіл көтеру үшін ойнайды, билейді, күреседі, жарысады. Өлең де бұрын сол ойын, би, күрес, жарыс сияқты көңіл көтеретін нәрсе болған. Өлеңнің көңіл көтеріп, қоштандыратын қасиеті әдемілігінде. Нәрсенің әдемі көрінетіндігі ұнасымымен. Өлеңді де әдемі көрсететін сол ұнасымы.

Өлеңнің ұнасымы неден болады? Азырақ жауап беріп өту керек.

Өлең ғана емес нәрсенің көбі-ақ — жарастығымен

Ұнамды көрінеді. Нәрсенің көбі-ақ негізінде бірдейлігімен, реттілігімен жарасып, ұнамды болады. Екі құлақ, екі көз — сол сияқты дененің қос мүшелері — екеуі бірдей болса, жарасып ұнамды көрінеді. Қоралы қойдай шоғырланып, бет-бетімен жүрген солдаттан сап түзеп қатар тұрғаны жарасып, көзге ұнамдырақ көрінеді. Сап түзеп қатар тұрған солдаттардың әрқайсысы әр түрлі киінгенінен бәрі бір түрлі киінгені әдемі көрінеді. Сап түзеген солдаттардың жүргенде аяқтарын бірі ерте, бірі кеш әрқайсысы өз бетімен бірдей баспағанынан бәрі аяқты бірдей алып, бірдей басқаны әдемірек көрініп, көңілге көбірек ұнайды.

Жамыраған қойдың маңырағаны сияқты көп адамның шулап, бет-бетімен шулағанынан бірдей үнмен бірге бастап, бірге шырқап, бірдей қайырып, бірге қосылып ән салуы ұнамдырақ болады.

Сондай-ақ сөздің өлең болып, көңілге ұнап, реттілігінен туатын қасиет сөзді айтқан кезде сағаттың шық-шық жүргені сияқты, тамырдың бүлк-бүлк соққаны сияқты, дауыстың бір түрлі ырғақ-ырғағы болады. Сағат шық-шық еткенінің, тамыр бүлк-бүлк соққанының арасы қандай бірдей болса, сөз сөйлегендегі дауыс ырғақ-ырғағының арасы да сондай бірдей болады. Сөйтіп дауыс ырғақ-ырғағы сөзді бірдей-бірдей буынға бөледі. Сондықтан сөз табиғи негізінде қамыс сияқты бунақ-бунақ буыны бар нәрсе болып шығады және де сөздің буындары бір қалыпқа құйып шығарған кірпіш сияқты бірдей деп білуіміз керек.

Сөйлем сөзден құралатын нәрсе болғандықтан, сөз ішіндегі буындар, ырғақтар, сөзбен бірге түгелімен сөйлемге кіреді. Өлең сөйлемдерінде сөз ырғақтарының үстіне өлең ырғақтары қосылады. Өлең ырғағы жорға жүрісінің тайпалуы, теңселуі сияқты екінші өнді ырғақ болады. Бұл ырғақ сөйлемдердің ішіндегі буын санының бірдейлігімен, кестелерінің реттілігімен, сөздерінің әуездес ұқсастығымен келетін ырғақ. Буын ырғағынан өлең ырғағын айыру үшін бұл ырғақты жорғақ деп атаймыз.

Өлеңнің жорғағы тіл табиғатына қарай түрлі жолмен келеді. Сөзден өлең жасап шығару жағынан тіл үшке бөлінеді:

1. Дауысты дыбыстарда ұзын-қысқалық бар тілдер.
2. Екпін буыны бірыңғай келетін тілдер.
3. Екпін буыны бірыңғай келмейтін тілдер.

Бірінші түрдегі тілдерде, мәселен, араб, латын, ионан сияқты ескі жұрттардың тілдерінде дауысты дыбыстардың кейбіреулері созылып ұзын айтылады. Ондай дыбыстар қалыпты дауысты дыбыстардың екеуіне барабар болады. Мұндай тілдерде өлең жоғарғы созымды дыбысы бар сөз-

дәрмен, созымсыз дыбысы бар сөздерді реттеп орналастырумен келеді.

Екінші түрдегі тілдерде екпін буыны сөздің бәрінде бір-ыңғай бір орыннан табылады. Мәселен, француз, чех тілдерінде екпін буыны аяғында келеді.

Үшінші түрдегі тілдерде, мәселен, орыс тілінде екпін буыны бір сөздің басында келсе, екінші сөздің ортасында, үшінші сөздің аяғында келеді: хәттә бір сөздің өзінде де аман бір жерде тұрмай, әр жерде көшкілеп жүреді. Мұндай тілдерде өлең жоғары екпінді буын мен екпінсіз буындарды реттеп орналастырумен келеді.

Қазақ тілінде екпін буыны сөздің я аяғында келеді, я аяғына таяу буын болып келеді. Екпін буыны аяғында келетін сөздерімен қазақ тілі француз тіліне ұқсас, екпін буыны аяққа таяу келетін сөздерімен поляк тіліне ұқсас. Солай болған соң француз я поляк тіліндегі сөздерден өлең жасап шығаратын табиғи жол біздің қазақ тілінің де табиғи жолы болып шығады. Олай болса біздің қазақ тілінде өлең шығарудың да негізгі шарты буын санын бірдей орнына келтірумен орындалады. Бұл негіздің шарты орнына келмесе, өлеңнің жорғағы келмейді: жорғағы келмегенде жорға деуге болмаған сияқты жорғағы келмеген өлеңді өлең деуге болмайды.¹

ӨЛЕҢ ШЫҒАРУ

Өлең шығару өнерін білу үшін, өлеңнің түр тұрпатымен танысу керек. Өлең кестесі айшық деп аталады. Айшық түрлі-түрлі болады. Мәселен, бір өлеңнің айшығы былай келеді:

Қалтыздақ қайық мініп еспесі жоқ,
Тенізде жүрміз қалқып кешпесі жоқ.
Жел сокса, құйын сокса жылжи беру,
Болғандай табан тірек еш нәрсе жоқ.

* * *

Бұл күйге бүгін емес көптен кірдік,
Алды-артын байқамаған бетпен кірдік.
Шығармай бір жеңнен қол, бір жерден сөз
Алалық алтыбақан дертпен кірдік.

¹ Бұл заңнан тысқары бағытпен жол саламыз дейтін Путыршылар деген бар, бірақ олардікі әлі жол санына кірмеген жоспар сияқты нәрсе.

.....
.....
.....

Екінші өлеңнің айшығы былай келеді:

Сәуірде көтерілер рақмет туы,
Көрінер көк жүзінде қаз бен қуы.
Көктен жаңбыр, жерлерден сулар ағып,
Жайылар жер жүзіне қардың суы.
Ұшпақтың бір сәулесі жерге түсіп,
Өстірер жерден шөпті нұрдың буы.

* * *

.....
.....
.....

Үшінші өлеңнің айшығы былай келеді:

Бұлттар басып жасырған,
Жана түсіп басылған.
Таң шапағы сөніп тұр,
Жаңаланған өмірден,
Жаңа шығып көрінген,
Гүл қамауда семіп тұр.
(«Маса»).

Төртінші өлеңнің айшығы былай келеді:

Алыстан сермеп,
Жүректен тербеп,
Шымырлап бойға жайылған,
Қиудан шауып,
Қисынын тауып,
Тағыны жетіп қайырған.
Толғауы тоқсан қызыл тіл
Сөйлеймін десен өзің біл.
(Абай)

Бесінші өлеңнің айшығы былай келеді:

Ем таба алмай,
От жалындай
Толды қайғы кеудеге.
Сырласа алмай,
Сөз аша алмай
Пендеге.
(Абай)

* * *

.....
.....
.....

Алтыншы өлеңнің айшығы былай келеді:

Сап-сары бел,
Еседі жел,
 Еседі.
Еседі жел,
Көшеді ел,
 Көшеді.
 (Мағжан)

• • •

.....
.....
.....
.....

Тағысын тағы айшық түрлері толып жатыр.

Айшықтың әрбір тақтасы шумақ деп аталады. Жұрттың бір ауыз өлең дейтіні шумақ болады. Әр шумақта бірнеше тармақ болады. Тармақ дегеніміз өлеңнің әрбір жолы. Тармақ ішінде бірнеше бунақ болады. Бунақ дегеніміз өлеңді айтқанда сезілетін дауыс толқынының соқпа-соқпасының арасы.

Мысалдар:

1. Мен келдім Мырзалының ордасына
Сөз айттым қасындағы молдасына
Әркімдер жүйрік қазақ дегенменен
Көңілім тоқтамады бармасыма
2. Білімдіден шыққан сөз
Талаптыға болсын кез
Нұрын сырын көруге
Көкірегінде болсын көз

(Абай)
3. Бойы бұлған
Сөзі жылмаң
Кімді көрсем мен сонан
Бетті бастым
Қатты састым
Тұра қаштым жалмажан

(Абай)

Осы келтірген мысалдардағы қос сызықтың арасы бунақ болады.

Бунақ ішінде бірнеше буын болады. Бунақ буыны болатын кәдімгі сөз буыны. Мәселен, әлгі алынған мысалдардың аяғындағы «Тұра қаштым жалмажан» деген екі бунақтың алдыңғысында төрт буын, соңғысында үш буын бар.

Бунақ араларында қос сызық тұрған жерге келетін дауыс толқынының жіктері кезек деп аталады.

Өлең шумағы бір өлеңде біреу болуға да, бірнеше болуға да ықтимал. Бір өлеңнің шумағы көбінесе бірдей болады.

Бір шумақтағы тармақтың азы екеу, көбі онға шейін барады. Тармақ бір шумақта бір түрлі болуға да, әр түрлі болуға да ықтимал. Бірақ әр түрлі болғанда кесте ретін жоғалтпайтын тәртібі болуға тиіс.

Бір бунақтың азы біреу, көбі төртеуден аспайды. Бір шумақтың ішіндегі бунақтар бірыңғай орналасу керек. Мәселен, үш буынды бунақ қалыптас тармақтың бірінң басында келсе, өзгелерінің де солай басында келуі тиіс.

Бір бунақтағы буынның азы екеу, көбі төртеу болады. Бір тармақтың ішінде кезек болуға да, болмауға да ықтимал. Болған халде я біреу, я екеу, я үшеу, онан артық болмайды.

Осылардың бәрін дұрыстап орнына келтіріп, оның үстіне және де тармақтардың аяғын ұйқастырса, сөйлемдер өлең болып шығады.

Жоғарғы айтылған шарттардың бәрі өлеңде қалай орындалатындығын көрсетуге әрқайсысына мысал келтіріп қарайық.

1. ӨЛЕҢ АЙШЫҚТАРЫ

а) Жалғыз шумақты өлең

Әманда болар солай әм болғанда,
Жаратқан солай етіп бұ жалғанда.
Ғалымдар толып жатыр, ақылды аз,
Таныс көп, аз табылар дос адамға.
(Пушкиннен)

б) Екі шумақты айшық

Бота көз, сиқырлы сөз, Гүлсім ханым,
Әр жерде өткізсең де өмір таңым.
Кей уақыт көзіңізге көзім түссе,
Ойнайды аласұрып неге жаным?

* * *

Бота көз, сиқырлы сөз, ханым Гүлсім,
Көктегі күн күлмесін, Гүлсім күлсін.
Гүлсім күн, көкте ақырын жүзе білед,
Сүйдіріп күйдіргенін қайдан білсін?
(Мағжан)

в) Үш шумақты айшык

Қараңғылық қоюланып келеді,
Пеш ішінде шоқ ақырын сөнеді.
Күлімсіреп жанындағы жас бала
Қызық көріп, сөнген шоқты үреді.

* * *

Шоқ үстінен кішкене ұшқын ұшты да,
Біразырақ шоқ қызара түсті де
Дереу сөніп, тезірек күлге айналды,
Астындағы ыстық күлді құшты да.

* * *

Пеш ішінде шоқ ақырын сөнеді,
Сөнген шоқты күліп бала үреді.
Ой басты ма, әлде көзім талды ма,
Мөлт-мөлт етіп көзіме жас келеді.
(Мағжан)

г) Төрт шумақты айшык

Адамдық диканшысы қорға шықтым,
Көгі жоқ, көгалы жоқ — қорға шықтым.
Тұқымын адамдықтың шаштым, ектім,
Көңілін көгертуге күл халықтың.

* * *

Қор болған босқа кетіп еңбек, бейнет,
Құлдарға құлдықтан жоқ артық зейнет.
Оттай бер, жануарым, екі аяқты!
Адамдық хайуанға қанша қажет?!

* * *

Жаратқан малды құдай не керекке —
Мінуге, сою, соғу, жүндемекке.
Жорта бер қамыт киіп, қамшыңды жеп,
Бұйрық жоқ ұрасың деп үндемекке.

* * *

Таяққа еті үйренген қойшы жайлап,
Көк есек қозғала ма түрткенге айдап.
Есептен алданғандай болғандар көп,
Жасықты асыл ма деп білмей қайрап.
(«Маса»)

Мұнан әрі бес шумақты, он шумақты, жүз шумақты,

онан да көп шумақты болуы ықтимал. Мәселен, «Зарқұм» сияқты қиссалар, тең шумақты өлеңдер: Абайдың «Сегіз аяғы» және «Көлеңке басын ұзартып» деген, «Масадағы» «Бақ» және «Надсоннан» деген, Мағжанның «Мен жастарға сенемін» және «Күншығыс» деген өлеңдері секілділер болады.

Бұл сияқты өлең де жеке шумақты өлеңдердің табына жатады.

Тұтас шумақты өлеңдер деп «Масадағы» «Ақын ініме», «Жауға түскеннің сөзі» деген, Абайдың «Мәз болады болысың» және «Антпенен тарқайды» деген өлеңдеріндегі секілді. Өлең шумақтары Мағжанның «Жаралы жан» деген сөзі сияқты өлеңдер — ала шумақты өлең болады.

2. ШУМАҚ ТҮРЛЕРІ

а) Екі тармақты шумақ

Қайрат еркін замандарың,
Тарлыққа жоқ амалдарың.

* * *

Еркін дала еркің қайда,
Еркіндегі көркің қайда?

* * *

Нулы-нулы жерің қайда?
Сулы-сулы көлің қайда?

Еркін көшкен елің қайда?
Ел қорғаны ерің қайда?

.....

(«Маса»)

б) Төрт тармақты шумақ

Жар-жар және одан басқа ескі өлеңдердің көбі-ақ төрт тармақты болады. Бұған мысал келтірудің қажеті жоқ.

в) Алты тармақты шумақ

Күніңмен алтын қуанбай,
Гүліңмен жібек жұбанбай.
Жеттің де тез, өттің жаз.

Ағаш, шөптер қураған,
Айдын да құрып суалған,
Қанқылдар қайда қоңыр қаз.

(Мағжан)

Бұлттар басып жасырған,
Жаңа түсіп басылған,
Таң шапағы сөніп тұр.
Жаңаланған өмірден,
Жаңа шығып көрінген,
Гүл қамауда семіп тұр.
(«Маса»)
г) Жеті тармақты шумақ

Тұрмысың жырақ,
Аман ба, шырақ!
Күйзеліпсің көбірек,
Милләт үшін бегірек.
Өманда сақтан!
Сақтамақ хақтан.
Қоршаған дұшпан төңірек.

* * *

Милләтке қызмет,
Жүміләне міндет,
«Үйқыны аш!» дер едік,
«Надандықтан қаш!» дер едік.
Болмайды үндеп,
Дұшпан тұр күндеп,
Бізде бұл індет.
(Басығараулы Жүсіпбек)

д) Сегіз тармақты шумақ

Алыстан сермеп,
Жүректен тербеп,
Шымырлап бойға жайылған.
Қиуадан шауып,
Қисынын тауып,
Тағыны жетіп қайырған.
Толғауы тоқсан қызыл тіл,
Сөйлеймін десең өзің біл!

.....

(Абай)

«Масада» «Жиған-терген», «Жауап хаттан», Мағжан өлеңдерінде «Гүлсім», «От» сегіз тармақпен жазылған.

е) Он тармақты шумақ

Жайылған көз жасымен жердің бетін,
Өткізіп тым өлшеусіз үкіметін,
Жауыздық жалғандықпен қаптағанға,
Адал жол, ақ ниетті арам жеңіп,
Жазықсыз жанды қинап, қанды төгіп,
Бұзықтық түзіктікті таптағанға,

Қиналып кім болсаң да талыққандар,
Түңіліп үміт үзіп жабықпандар!
Қайтадан жақындық кеп, қастық қашып,
Жарқырап жақсылыққа атар таң бар.
(«Маса»)

Дұрыс шумақтардың тармақтары осы жоғарыда айтылған өлеңдердегідей боларға тиіс. Бірақ өлеңдердің көбі-ақ дұрыс шумақталмай, тармақтар көбінесе сапырылыс болып келеді.

3. ТАРМАҚ ТҮЛҒАЛАРЫ

а) Жалғыз бунақты тармақ

Сап-сары бел,
Еседі жел,
Еседі.
Еседі жел,
Көшеді ел,
Көшеді.
(Мағжан)

б) Екі бунақты тармақ

Мінсіз таза меруерт,
Су түбінде жатады.
Мінсіз таза асыл сөз,
Ой түбінде жатады.

* * *

Су түбінде жатқан зат,
Жел толқытса шығады.
Ой түбінде жатқан сөз,
Шер толқытса шығады.
(«Маса»)

Қазақтың жыр деп ат койған ескі өлеңдерінің көбі-ақ екі бунақты тармақ болады.

в) Үш бунақты тармақ

Балалар	оқуға бар	жатпа қарап
Жуынып	кнініндер	шапшаңырақ
Шақырды	әтеш мана	әлде қашан
Қарап тұр	терезеден	күн жылтырап

(«Маса»)

Қазақтың кара өлең деп атаған ескі өлеңдерінің бәрінде де үш бунақты тармақ болады.

г) Төрт бунақты тармақ

Бір толарсақ	бір тобық	санда болар	жар-жар
Қырық кісінің	ақылы	ханда болар	жар-жар
Әкем-ай деп	жылама	байғұс қыздар	жар-жар
Әке орнына	қайын атаң	онда болар	жар-жар
Жазғытұрғы	ақша қар	жаумақ қайда?	жар-жар
Құлын тайдай	ойнаған	оң жақ қайда	жар-жар
Қанша жақсы	болса да	қайын атамыз	жар-жар
Айналайын	әкемдей	болмақ қайда?	жар-жар

.....

4. БУНАҚ БУЫНДАРЫ

Жалғыз буынды бунақ өлеңде болмайды.¹ Буын саны бунақта екіден кем болмайды. Жоғарыда келтірген «Жар-жар» өлеңінде бунақтың екі буындысы да, үш буындысы да, төрт буындысы да бар:

«Бір толарсақ» бунағы — 4 буынды, «Бір тобық» бунағы — 3 буынды, «Санда болар» бунағы — 4 буынды, «Жар-жар» — 2 буынды.

Қазақ тіліндегі жырдан басқа өлеңде көбінесе бунақтың екі-ақ түрі жұмсалады.

1. Үш буынды бунақ. 2. Төрт буынды бунақ. Екі буынды бунақ жар-жар түрімен жазылған өлеңдерде болмаса, яки Мағжанның «Біраз Фетше» деген өлеңі сияқты сөздерде болмаса, тіпті аз жұмсалады. Сондықтан төменде айтылатын сөздер бунақтың жоғарыда айтылған екі түрі туралы ғана баяндама болады.

5. ӨЛЕҢ АҒЫНДАРЫ

Өлең түріне қарай әр бунақтың шумақ ішінде таңдамалы да, талғамалы да орны бар. Таңдамалы орны берілмесе, өлең өлең болмай шығады. Талғамалы орнына назар салынбаса, өлең жорғағынан жаңылады.

Бунақтың таңдамалы тармақ аяғында болады, талғамалы орыны тармақтың басы мен ортасында болады.

Тармақтың аяғында ылғи үш буынды бунақ келіп отырарға керек, я ылғи төрт буынды бунақ болып отырарға керек.

Мысал. 1. Үш буын аяғында болғандағы өлең кестесі

¹ Путыршыларда ғана болады.

4 Кеудеде от	4 іште жалын	3 кзде жас
1 Күн-түні	4 қайғы жұтқан	3 сорлы бас
4 Сабан төсек	4 тым қараңғы	3 жатағы
4 Наны қара	4 шайы қара	3 қарны аш (Мағжан)
	XXXX	XXXX XXX
	XXXX	XXXX XXX
	XXXX	XXXX XXX
	XXXX	XXXX XXX

2. Төрт буын аяғындағы өлең кестесі

3 Таласқан	4 аспан менен	4 көкпеңбек тас
3 Қарасаң	4 төбесіне	4 айналар бас
3 Жасаған	4 мейірімі кең	4 қадыр тәңірі
3 Шығарған	4 сол тауынан	4 алтын алмас

(Мағжан)

XXX	XXXX	XXXX
XXX	XXXX	XXXX
XXX	XXXX	XXXX
XXX	XXXX	XXXX

Осы сияқты өлеңдердің бірін оқып, кешікпей біріне түскенде дауыс ағыны өзгертетіні оңай сезіледі.

Екі түріне өлең алып оқып қарайық:

1. Сар дала бейне өлік сұлап жатқан —
Кебіндей ақ селеулер басын жапқан.
Тау да жоқ, орман да жоқ, өзен де жоқ,
Сәуле емес, қан шашып тұр күні батқан.
.....
2. Жаралы бір жан жатыр құба жонда,
Бір қисық жалғыз аяқ сұрлеу жолда.
Бернесі, нуры кеткен көзіменен,
Қарайды бишара жан оңға-солға.
.....
3. Күнбатысты қараңғылық қаптаған,
Күні батып, жана таңы атпаған.
Түнеріп жүр күннен туған перілер,
Тәңірісін табанында таптаған.
4. Күнбатысты қараңғылық қаптаған,
Көгінде жоқ жалғыз жұлдыз батпаған.
Түн баласы тәңірісін өлтіріп,
Табынатын басқа тәңірі таппаған.
.....

(Мағжан)

Бұл өлеңдерді айтпай тұрып, әр шумағындағы тармақтарының бунақтарын санағанда, бастапқы екі шумақ өлең мен соңғы екі шумақ өлең екеуінің арасында еш айырмасы жоқ сияқты көрінеді: бунақ саны да, буын саны да бірдей, бірақ оқи бастағанда, оқи келе бірінен біріне түскенде дауыс ағыны өзгеріп, екеуі бірдей болмай шығады. Егерде әнмен айтып қарасақ, екеуін бір әнмен айтуға болмайды, екеуіне екі түрлі ән болады.

Мұнда екі түрі өз алдына бөлек-бөлек шумақтар да тұр. Сондықтан екі түрін өз алдына екі түрлі ырғақпен өлең қылып айтуға болып тұр. Екі түрі бір шумақта келсе, онда тіпті өлең болмай шығады. Мәселен, мына түрде біреу өлең жаздым деген болса:

3	4	4
Бір қазақ	қала шықты	мата ала
4	4	4
Тиен алып	тері-терсек	бір шанаға
3	4	4
Ұрлатып	жүгін жолда	жүрдай болып
4	3	3
Қайтты	байғұс тұр алмай	күр гана...
XXX	XXXX	XXXX
XXXX	XXXX	XXXX
XXX	XXXX	XXXX
XXXX	XXX	XXX

Мұнда тармақтардың аяқтары ұйқасқан, бунақтары бірдей, жалғыз-ақ өлең жорғағы келмей тұр. Жорғағы келмеген соң өлең болмай тұр. Тармақтары бірдей, тармақ ішіндегі бунақтары бірдей аяқтары ұйқас келген сөздің бәрі өлең бола берсе, бұ да өлең болар еді. Нешік, бұл өлең бола алмайды?

Мұнда жорғақ жүріс сияқты дауысты бір қалыппен тербетіп, келісті көрсететін өлең жорғағы жоқ. Өлеңнің басқа сөздерден айрылатын негіздік қасиеті жорғағы. Одан айрылса өлең бола алмайды. Жорғағы жоқ болған соң бұл сөз де өлең болып шыға алмай тұр.

Мұның жорғағын келтірмей тұрған не нәрсе? Бұған кесел — бунақтың орын таңдағандығы, яғни бунақтардың табиғаты тілеген орнына қоймағандық.

Бунақтар тармақтардың аяғында бірыңғай келмей, бірінде үш буынды бунақ келсе, бірінде төрт буынды бунақ келіп тұр. Оны өлең табиғаты көтермейді. Не үшін көтермейтіндігі жоғарыда айтылды.

Егерде сол тармақтардың мағына жағын өзгертпей, бунақтарын бірыңғай келтіру үшін азырақ сөздерін өзгер-

тіп, төмендегі түрде айтсақ, жорғағы түзеліп өлең болып шығады.

3	4	4
Бір қазақ	қала шықты	мата ала
3	4	4
Тиіп ап	тері-терсек	жегіп шана
3	4	4
Ұрлатып	жолда жүгін	жүрдай болып
3	4	4
Үйіне	қайтты байғұс	күр қол гана
	XXX	XXXX
	XXX	XXXX
	XXX	XXXX
	XXX	XXXX

Мұнда анау айтылғандай емес, дауыс ағыны бір қалыпта болып тұр. Оны олай етіп тұрған бунақтар бірыңғай келгендігі. Тармақтардың аяғында өңшең төрт буынды бунақтар бірыңғай келіп тұр.

Бунақтар орын таңдайды дегеніміз осы болады.

Енді бунақтар орын талғайды дегенді баяндайық. Бунақтардың талғайтын орындары тармақтардың басында және ортасында болады. Шумақ ішінде бунақтар тармақтардың басында, я ортасында бірыңғай болып келу тиіс. Мәселен, бір тармақтың басында үш буынды бунақ келсе, басқа тармақтарда да солай келу тиіс. Әйтпесе, өлең өлеңдігінен айрылмағанмен жорғағынан жаңылады, айтуға ауырлық келтіреді.

Бұл кемшіліктен қазақ ақындарының көбінің-ақ сөзі аман емес. Әсіресе, Абай өлеңдерінде көбірек ұшырайды. Мұндай кемшілігі бар өлеңдерді де сол күйінде өзгертпей әнге қосуға болмайды. Бірақ бұл жоғарыда таңдау орын туралы айтылғандай, түзеуге келмейтін кемшілік емес. Көбінесе бұл түзетуге келетін онай кемшілік.

Тармақтардың басында өңшең үш буынды бунақ келетін өлеңдерді де, төрт буынды бунақ келетін өлеңдерді де, бас бунақтары бірыңғай келмейтін өлеңдерді де мысалға алып, жай айтып та, әнмен де қарасақ араларында қандай басқалық бар екенін байқау қиын болмайды.

1. Бас бунағы үш буынды өлең

3	4	4
Ызылдап II ұшқан мынау II біздің маса		
3	4	4
Сап-сары II аяқтары II ұзын маса		
3	4	4
Өзіне II біткен түсі II өзгерілмес		

3	4	4
Дегенмен II	қара яки II	қызыл маса
3	4	4
Үстінде II	ұйықтағанның II	айнала ұшып
3	4	4
Қаққы жеп II	қанаттары II	бұзылғанша
3	4	4
Ұйқысын II	аз да болса II	бөлмеспе екен
3	4	4
Қоймастан II	кұлағына II	ызыңдаса

(«Маса»)

2. Бас бунағы төрт буынды өлең

4	3	4
Зор қуаныш II	қара түн II	өткеніне
4	3	4
Алтын таңдай II	ашық күн II	жеткеніне
4	3	4
Қан аралас II	төгілген II	көп көз жасы
4	3	4
Тәңірі қабыл II	мейірім қып II	еткеніне
4	3	4
Ерік құсы II	қайта ұшып II	келгеніне
4	3	4
Душар болмай II	дұшпанның II	мергеніне
4	3	4
Қайта шықты II	батқан күн II	нұр шашылды
4	3	4
Мың шүкірлік II	тәңірінің II	бергеніне

(Мағжан)

3. Бас бунағы бірыңғай емес өлең

4	3	4
Өлең сөздің II	патшасы II	сөз сарасы
3	4	4
Қиыннан II	қиыстырар II	ер данасы
4	3	4
Тілге жеңіл II	жүрекке II	жылы тиіп
3	4	4
Теп-тегіс II	жұмыр келсін II	айналасы
4	3	4
Бөтен сөзбен II	былғанса II	сөз арасы
4	3	4
Ол — ақынның II	білімсіз II	бишарасы
4	3	4
Айтушымен II	тыңдаушы II	көбі надан
3	4	4
Бұл жұрттың II	сөз танымас II	бір парасы

(Абай)

Осы үш өлеңде дауыс ағыны үш түрлі:

1. Өлеңде дауыс ағыны бастан аяғына шейін бірдей.

Мұны бірінші ағынды өлең дейміз. Екінші өленнің дауыс ағыны бірінші өлеңдегіден басқа, бірақ оның да басынан бастап аяғына шейін дауыс ағыны бірдей. Мұны екінші ағынды өлең дейміз. Үшінші өлеңде белгілі бір ағын жоқ. Бір тармағында бір түрлі ағын болса, екінші тармағында екінші ағын, бірінші шумағының бірінші және үшінші тармақтарында екінші ағын, екінші және төртінші тармақтарында бірінші ағын, екінші шумағының бірінші, екінші, үшінші тармақтарында екінші ағын, төртінші тармақтарында бірінші ағын.

Сөйтіп екінші өлеңдегі ағынды өз алдына басқа үшінші ағынды өлең деуге болмайды. Бұл бірінші және екінші өлеңдерден ағынымен айрылып тұр. Егерде екі түрлі ағынды араластырмай, бір-ақ түрлі ағынды еткіміз келсе, мәселен әнге қосамыз десек, мұндай өлеңдердің бунақтарының орнын алмастырып, я бірінші ағынға яки екінші ағынға түсіреміз.

Бірінші ағынға түсіргенде

3	4	4
Патшасы II өлең сөздің II сөз сарасы		
3	4	4
Қиыннан II қиыстырар II ер данасы		
3	4	4
Жүрекке II тілге жеңіл II жылы тиіп		
3	4	4
Теп-тегіс II жұмыр келсін II айналасы		
3	4	4
Былғанса II бөтен сөзбен II сөз арасы		
3	4	4
Білімсіз II ол ақынның II бишарасы		
3	4	4
Тыңдаушы II айтушымен II көбі надан		
3	4	4
Бұл жұрттың II сөз танымас II бір парасы		
(Бас бунақ үш буынды, басқалары төрт буын)		

Екінші ағынға түсіргенде

4	3	4
Өлең сөздің II патшасы II сөз сарасы		
4	3	4
Қиыстырар II қиыннан II ер данасы		
4	3	4
Тілге жеңіл II жүрекке II жылы тиіп		
4	3	4
Жұмыр келсін II теп-тегіс II айналасы		
4	3	4
Бөтен сөзбен II былғанса II сөз арасы		
4	3	4

Ол ақынның II білімсіз II бишарасы
 4 3 4
 Айтушымен II тыңдаушы II көбі надан
 4 3 4
 Сөз танымас II бұл жұрттың II бір парасы
 (Мұнда ортадағы бунақ ылғи үш буынды).

Абайдың бұл өлеңін бірінші ағыннан гөрі екінші ағынға түсіргенде сөздерінің ыңғайы жақсы келеді.

Бұл бірінші, екінші ағыннан басқа II буынды өлеңдерде үшінші ағын болады. Оны қазақ өлеңшілері түрікпен ағыны деп атайды. Не үшін олай атайтындығының себебі белгісіз. Үшінші ағынды өлеңдердің аяқ бунақтары ылғи үш буынды болып, басқалары төрт буынды болып келеді.

Мысалы:

4	4	3
«Қыздыр» дейсің II топ жиынды II жан дейсің		
4	4	3
Қыздыратын II жасты қайдан II ал дейсің		
4	4	3
Өмірімнің II таңын қосып II кешіне		
4	4	3
Бер қайтадан II өткен күннің II әммесін		
4	4	3
Бере алмасаң II кең салалық II бейілді		
4	4	3
Жас қызығын II көрсін жастар II кейінгі		
4	4	3
Тәтті өмірмен II нәпсі көңілін II ауладық		
4	4	3
Қалғанымен II алдантайық II зейінді		

(«Маса»)

Жоғарыда баяндалған екі буынды, үш буынды, төрт буынды бунақтардан басқа ескі жырларда, «Кенесары, Наурызбайды» шығарған Нысанбай жыраудың сөзінде, «Ер Тарғында» бес буынды бунақтар да келеді. Бірақ ондай буындар тармақтың белгілі бір мүшесі сияқты әман келіп отырмай, бірде болса, бірде жоқ, тәртіпсіз кез келген түрде болғандықтан оларды тармақтың тұрлаулы мүшесіне санауға болмайды. Олардың ескі жырларда келетін себебі ескі жырлардың көбінде тап-тұйнақтай таза өлшеу жоқ, солай болған соң жорғағы да дұрыс келмей, айтуға ауыр соғып отырады. Жырлар кесте кескіні жағынан қарағанда нағыз өлең сөйлемдермен жай сөйлемдердің аралығындағы жорға мен жортақының арасындағы жүріс сияқты, сөйлемнің дүрегей күлдібадам түрі.

Сондықтан бес буынды бунағы бар өлең деп санауға

болмайды. Бес буынды бунақтар келетін жырлардан мысал алып қарайық:

1
4 3
Лу, хан нем II хан нем
4
Айды бұлт II күрсайды
4
Ай түнерге II ұқсайды
4
Күнді бұлт II күрсайды
4
Күн жауарға II ұқсайды
4
Көгілдірін II ертіп
5
Көлдегі қулар II шулайды
4
Көп ішінде II бір жалғыз
4
Көп мұңайып II жылайды
4
Күйбеңдескен II көп жаман
5
Сөзі тигенге II ұқсайды
.....
(Ескі жыр)

2.
4
Мен күңіретсем II оңалтпан
5
Атамның атын II жоғалтпан
4
Бес түлеген II бөрімін
5
Белге соқсаң II жығылман
5
Кенеулі қара II бұлтпын
4
Қаба жаумай II ашылман
5
Бурылша аттан II мықтымын
5
Бұғалық салсаң II тоқтаман
5
Ұсталар соққан II болатпын
5
Үстіме дұшпан II жолатпан
(Орақұлы Әлібек)
3.
4
Ақжүністей II жолдасым
5
Әйел де болсаң II мұңдасым

4
Қолаң шашты II қой көзді
5
Әйелде ару II сен едің
4
Аш арыстан II жүректі,
5
Балуан жолбарыс II білекті
5
Жігіттің мәрті II мен едім
5
Күдіреті күшті II құдайым
4
Сындырмағай II белімді
Тарылпағай II жерімді

(Ер тарғын)

6. ТАРМАҚ КЕЗЕНДЕРІ

Жоғарыда бунақтардың арасындағы дауыс толқынының жіктері кезек деп аталады деп едік. Кезек екі түрлі болады: 1. Ұлы кезек. 2. Кіші кезек.

Мысалы:

Ақжүністей II жолдасым,
Әйел де болсаң мұңдасым,
Қолаң шашты қой көзді
Әйелде ару сен едің.
Аш арыстан жүректі,
Балуан жолбарыс білекті,
Жігіттің мәрті мен едім.

Мұнда көлденең жуан сызық ұлы кезендерді көрсетеді, жіңішке сызық кіші кезенді көрсетеді. Бұрын саны бір тармақтың ішіндегі буын саны қазақта 2 мен 13 арасында болады.

Жар-жар — 13 буынды.

Жай өлең — 11 буынды.

Ескі жырлыр — 7-8 буынды.

Жаңа ақын, жаңа жазушылардың өлеңінде бұл түрлердің бәрі де болады. Оның үстіне 3, 4, 5, 6—хатта 2 буынды тармақтармен жазылған өлеңдер де бар. Мәселен, 6 буынды тармақ «Сең» деген Мағжан өлеңінде бар.

5 буынды тармақ Абайдың «Сегіз аяғы» түрінде жазылған өлеңдерде келеді.

4 буынды тармақ Абайдың «Сырласа алмай» деген өлеңінде келеді және Мағжанның «Жұмбақ» деген өлеңінде келеді.

2 буынды тармақ Мағжанның «Біраз Фетше» деген өлеңінде келеді.

Тармақтардың аяғының ұйқастығы — ұйқастық деп айтылады. Ұйқастық түрліше болады.

Ұзын тармақты, жеке шумақты өлеңдерде бірінші, екінші, төртінші тармағы ұйқасып, үшінші тармағы ұйқаспай азат қалады.

Ұзын тармақты, тұтас шумақты — өлеңдерде бастапқы екі тармағы ұйқасып, онан арғылары бірі азат, бірі ұйқас аралатпа болып келеді.

Ескі жырлардың ұйқасуы көбінесе тәртіпсіз болады. Бергілікте шыққан жырларда ғана тәртіп бар.

Қысқа тармақты жаңа өлеңдердің тұтас шумақтылары ұзын тармақты өлеңдерше ұйқасады да, жеке шумақтылары я ұзын тармақты өлеңдерше я кестесінің түріне қарай түстес тармақтары ғана ұйқасады.

Мәселен:

1. Оюын ойып,
2. Орындап қойып,
3. Түр салғандай өрнекке.
4. Қиыннан қиып,
5. Қиырдан жиып,
6. Қарап сөзді термекке.
7. Еңбекке егіз тіл мен жақ,
8. Ерінбесең сөйлеп бақ.

Мұндағы бірінші, екінші тармақ түстес болған соң, бір ұйқасып тұр. Төртінші, бесінші тармақ түстес болған соң, бір ұйқасып тұр. Жетінші, сегізінші тармақтар түстес болған соң, бір ұйқасып тұр.

Осы сияқты ұйқастыру Абайдан кейін шыққан қазақ ақындарының көбінде бар.

Өлең шығару — өнер турасындағы сөзді осымен бітіріп, ақтығында айтатын сөз мынау:

Жоғарыда айтылған керек шарттардың бәрін орнына келтіріп шығарған өлең, сымға тартқандай, нағыз мінсіз өлең болып шықпақ. Мұны біздің қазақ ақындарының көбі өлең шығару өнерінің ғылымын білмегендіктен орнына келтіре алмайды. Біреулер өлшеуін келтіре алмай, тармақтарын ұзартып, өлеңді төсегіне сыйғыза алмай, сирағын сыртқа шығарып жібереді. Біреулер бунақтарын өлең табиғаты тілеген орнына қоя алмай, я жорғағын бұзып, я тіпті өлең сиқын жоғалтып жібереді. Мұның бәрі өлеңнің өлең болғандағы негіздік түр-түрпатын бұзып, не күйін келтіргендей, не өлеңдігін жойғандай әуезділік жағына кемшілік келтіреді.

Егерде сөз бір жүзді нәрсе болса, қазақ өлеңдерінің көбі асыл сөздің табынан шығып қалар еді. Олай болмайтыны сөздің бір жүзді емес, екі жүзді нәрселігі: сөздің сыны жалғыз тысында ғана емес, ішінде де бар. Тысқарғы кесте кемшілігін ішкергі мағына жақсылығы жуып, көбінесе өлең кестесі жағындағы кемшіліктерін білдірмейді. Тесе қарап, тексере бастағанда болмаса, жоғарыда айтылған кемшіліктердің көбі жай қарағанда сезілмей өтеді.

Екінші бөлім

КАРА СӨЗ БЕН ДАРЫНДЫ СӨЗ ЖҮЙЕСІ

Екі түрлі лебіз бар: бірі жалаң, екіншісі көрнекі болады деп жоғарыда айтылған еді. Қайсысымен сөйлесек те сөйлеу болады. Бірақ сөйлеуді негіз түріне қарай айыру қажет болған орында жалаң лебізбен айтылған сөзді ғана сөйлеу дейміз де, көрнекі лебізбен айтылған сөзді жырлау-толғау дейміз. Сөйлеуде, жырлауда, толғауда бұл күндегі әдебиет алқасына кіретін жалаң лебізді және көрнекі лебізді сөздердің таптарын анық ашуға жарамсыз болғандықтан жалаң лебізді сөздерді қара сөз деп, көрнекі лебізді сөздерді дарынды сөз деп атау қолайлырақ. Әдетке қарамай, асылына қарағанда, «Қара сөз» деген мен «Сөйлеу» деген екеуінің мағынасы бір болып, «Дарынды» сөз деген мен «Жырлау», «Толғау» дегеннің мағынасы бір болып, бірінің орнына бірі айтыла береді. Қара сөзді шығармалардың да, дарынды сөзді шығармалардың да түрлерінің өлеңдісі, өлеңсізі болады.

Сөздің асыл болуы ұнауымен.

Сөз көңілге сипат жағының көркемдігімен, сөз мағына жағының күштілігімен жағады. Сөз көркемдігі әуезінің әдемілігі мен кестесінің келісті болуынан табылады. Әуез әдемілігі сөзді дыбыс жағынан тәртіптеп, үйлестіріп тізуден болады. Күштілігі сөздің калыпты мағынасының үстіне күш қосатын әдістерді істеуден болады. Бұлардың бәрі де тіл (лұғат) талғауы туралы сөйлеген жерде баяндалған. Бұл жерде айтып өтерлік бір нәрсе — сөздің бірі жалаң, бірі көрнекі көрінуі неден екендігі. Ол мынадан болады.

Жоғарыда айттық, жалаң сөз дегеніміз жалаң лебізбен айтылған сөйлеуі орнына жүретін ұғым деп; көркем сөз

дегеніміз көрнекі лебізбен айтылған толғау орнына жүретін ұғым деп.

Сөзді жалаң түрінде айтқанда, күш көбінесе зейін жағына салынып, пайым терең, мағына күшті, пікір дәлелді болып айтылған сөз адамның ақылына қонуы көбірек көзделеді.

Сөзді көркем түрінде айтқанда, күш көбінесе қиял мен қиыс (түйіс) жағына салынып, сүгіреті толық, меңзеуі мерген, қисыны қызық болып, сөз әсерінің күшімен көңілге ұнауы көбірек көзделеді.

Сөз ақылға қонады шындығымен, көңілге ұнайды өңі үйлестігімен, өң үйлесуін жарастық, келістік дейміз. Келістік көрік негізі екендігі өлеңді сөйлемдер туралы сөз болғанда айтылды. Оны тағы қайтадан сөйлеудің қажеті жоқ.

«Сөздің көркі мақал, жүздің көркі сақал» деген қазақта мақал бар. Мақал мен сақалдың мәні құр көрік болу емес. Олардың бірін сөзге, бірін жүзге көрік қылып таңып отырған адамның ойы мен көңілі.

Ойлау екі түрлі: адам ойлағанда я нәрсеге тиісінше ойлайды, я көңілің түйісінше ойлайды. Нәрсе түрлі сипатты болады. Ол сипаттардың біреулері бойына біткен сипат болса, екіншілері адамның қосқан, таңған сипаттары болады. Мәселен, нәрсенің бірін жылы, бірін суық, бірін тегіс, бірін бұдырмақ, бірін қатты, бірін жұмсақ дейміз.

Бұл сипаттар нәрсенің бойында бар сипаттар. Бұл сипаттаудың біреулері адамға ұнайтын болар да, біреулері ұнамайтын болар. Мәселен, жылы нәрсе, тегіс нәрсе, жұмсақ нәрсе адамға жағымды, сүйкімді болар да, суық нәрсе, бұдырмақ нәрсе, қатты нәрсе адамға жағымсыз, сүйкімсіз болар. Бұлардың біреулерін жағымды, сүйкімді деп, екіншілерін жағымсыз, сүйкімсіз деп сипаттау нәрсені тиісінше сипаттау емес. Адам өз көңілінің түйісінше сипаттау болады. Сол сияқты бір нәрсе туралы сөйлегенде я тиіс жағынан алып, я түйіс жағынан алып сөйлейміз. Мәселен, кісі жайынан сөйлегенде, я тиіс жағынан алып, түсін, тұрпатын, мінезін, құлқын, туысын, тұрмысын, ісін айтамыз. Я түйіс жағынан алып сүйетін, сүймейтінімізді, сыйлайтын, сыйламайтынымызды айтамыз.

Сол секілді әннің дауысы тиіс жағы болады, әннің бізге ететін әсері түйіс жағы болады. Бір нәрсенің анығына жетіп, расына қанғымыз келсе, мәселен, бір оқиғаның анығына жеткіміз келсе, яки бір адамның мінезін дұрыс білгіміз келсе, кілең тиіс жағынан ғана алып, түйіс қатыстырмасақ жақсы білеміз, дұрысына жетеміз. Солай болған

соң нәрсені тиіс жағына сөйлегенде тиістік керегі жоқ болып шығады. Көрік нәрсенің түйіс жағы. Нәрсені тиіс жағынан сөйлегенде түйіс керегі жоқ дегеніміз — тиіс туралы сөйлейтін сөзге көрік керегі жоқ деген болып шығады. Нәрсенің тиіс жағы — өзінде бар шын жағы; Нәрсенің түйіс жағы — өзінде жоқ, жабатын жала, қоятын кінә, таңатын өсек, тағатын тана, жағатын опа сияқты адам апарып жапсыратын нәрсе.

Мақалдың мәні, тек сөзге көрік болуда болса, сақалдың мәні, тек жүзге көрік болуда болса — шындыққа ондай нәрселердің керегі жоқ. Жағатын опа сияқты — тек көрік үшін ғана керек нәрсе, шындықтың жүзін күнгеілейді. Неғұрлым ашық, неғұрлым жалаңаш болса, шындық солғұрлым ашық, солғұрлым жарық болмақ. Шындықты көріктеу шыныны әдемілеймін деп бетін шимайлап, жарығын күнгірттеу болады. Шындығымен ақылға қонуын көздейтін сөздер сақал-мұрт сияқты көрік болатын нәрселерден аман болады. Сондықтан ол жалаң сөз деп аталады. Келістігімен, әдемілігімен көңілге ұнауын көздейтін сөздер сақал-мақал сияқты адамға келісті көрінетін нәрселермен көркем көрінеді. Сондықтан бұлар көркем яки дарынды сөз деп аталады. Жалаң сөз нәрсені тиіс жағынан алып, пайым бойынша сөйлейтін шындық сөзі, шын әңгіме болады. Көркем сөз нәрсені түйіс жағынан алып, қиял бойынша сөйлейтін шын емес, шығарғы әңгіме болады. Көркем сөз — көңіл тілі, жалаң сөз зейін тілі. Жалаң сөз зейін байлығына қарайтын нәрсе, көркем сөз қиял байлығына қарайтын нәрсе. Жалаң сөз дүниені тұрған қалпында алып айтады. Көркем сөз дүниені көңілдің түйген, қиялдың меңзеген әлпіне түсіріп айтады. Көркем сөз айтқанын ақыл табуынша дәлелдеп, мәністеп қақиқат түрінде айтады. Көркем сөз айтқанын қиял меңзеуінше бейнелеп, әліптеп көбінесе ұйғару түрінде айтады. Жалаң сөз дүниеде шын болған, шын бар нәрселерді әңгіме қылады. Көркем сөз болуға ықтимал деген нәрселерді де алып сөз қылады; хатта қисынын келтіріп болмаған нәрсені болғанға, жоқ нәрсені барға ұйғарып сөз қылады. Қисынын келтіріп, қиялдан туғызып әдемі әңгіме шығару — ақындық дарыған адамның ғана қолынан келеді: жалаң сөздің кара сөз делініп, көркем сөздің дарынды сөз делініп аталуының мәнісі де осыдан.

Сондықтан қара сөзде айтылған нәрсе дүниеде нақ болған, сол күйде және бар нәрсе деп білу керек те, дарынды сөзде айтылған нәрсе дүниеде нақ сол күйде болып өтпегенмен, яки бар болып тұрмағанмен, дүниеде болатын және боларлық нәрсе деп білу керек. Қысқасынан

айтқанда, қара сөз жаратынды, тиіс ғалам турасындағы әңгіме де, дарынды сөз ұйғарынды түйіс ғалам турасындағы әңгіме.

Тиіс ғалам турасында сөйлегенде жай күйінде жабайы тілмен тиістісін айтамыз. Түйіс ғалам турасында сөйлегенде көңіл түйінше өң беріп, дем беріп, көрнекі тілмен айтамыз. Бірақ тиіс ғалам турасында сөйлегенде де айқындық үшін ажарлау керек болса, жалаң лебіз орнына көрнекі лебіз жұмсалады.

Қара сөз бен дарынды сөздің арасындағы парық жұмсалатын орнына, қызметіне қарай былайша айрылады: дарынды сөз адамның ойына өң береді, көңіліне күй түсіреді, қара сөзден адам тек ұғым алады.

Арабша қара сөзді шығарманы насыр деп, дарынды сөзді шығарманы назым деп атайды. Арабша айтқанда біз де солай дейміз; қазақша айтқанда қара сөз, дарынды сөз деп жүргіземіз.

I

ҚАРА СӨЗ

Қара сөзден адам тек ұғым алады дедік. Ұғымның өзі керекті орнына қарай екі түрлі болады.

1. Ес ұғымы, яғни еске керек ұғым; 2. Іс ұғымы, яғни іске керек ұғым. Ес ұғымының арқасында дүниедегі нәрселердің бәрін, задын, сырын, сипатын, мүдетін, мұратын танимыз. Іс ұғымы арқасында табиғат ісін, күшін, нәрселерін қалай пайдаланатын жолын білеміз. Сондықтан қара сөзді әңгімелер екі жақты болып келеді: бір жағы ес ұғымымен болады, екінші жағы іс ұғымымен болады.

Қара сөз нәрсені тиісті жағынан сөйлейді деп жоғарыда айтылған еді. Нәрсе турасында тиісінше сөйлеу үшін тиісінше ойлау керек. Тиісінше ойлағанда ойымыз ұғым түрлеріне қарай бірнеше тарапқа бөлінеді: 1. Ғалам тарабына, 2. Құдай тарабына, 3. Ғылым тарабына, 4. Әлеумет тарабына, 5. Үгіт-тәрбие тарабына, 6. Сын тарабына.

1. Адамның зейіні бүтін ғаламды тануға жұмсалып, дүниедегі бар нәрсенің барлығын, яки бар деп ұйғарылған нәрсенің бар-жоқтығын танып, белгілі бір қарарға келгенде адамға бір үлкен ұғым пайда болады. Сол ұлы ұғым жүйесі даналық деп аталады. Даналық мақсаты бүтін ғаламды танып, бүтін ғалам атанған дүниенің жұмбағын (дүние мәселесін) шешпек, даналықтың ес ұғымына тиісті жа-

ғы — сап даналық болады да, іс ұғымына тиісті жағы — салт даналығы болады. Сап даналық жолының өзі екі айырық болады: бірі ғаламның адам ақылы жетерлік те, жетпестік те жағын зейінге салады. Алдыңғы табансыз даналық делініп, соңғысы табанды даналық делініп айтылады.

2. Адамның зейіні құдайды тану жағына жұмсалып, құдай турасындағы мәселені шешпек болғанда, дін пайда болып, ұғым жүйесі жасалса, ол ғақаид деп аталады. Мұның екі жағы болады; бірі діннің негізі турасындағы ес ұғым болады да, біреуі дінге керек іс ұғым болады.

3. Зейін табиғаты — табиғат құбылысын тану жағына жұмсалып, табиғаттың түрлі заңдарын тауып, қасиеттерін біліп, әбден көз жеткенде пайда болатын ұғым жүйесі — ғылым деп аталады. Ғылымның түрі толып жатыр, оның бәрін мұнда баяндау сөз мәселесінің ісі емес.

4. Зейін әлеумет мәселесіне жұмсалып, әлеумет ісіне жол сілтегенде, көсемдік ұғым жүйесі пайда болады.

5. Зейін табылған білімді басқаларға үйрету жолына жұмсалғанда, үгіт-тәрбие ұғым жүйесі пайда болады.

6. Зейін басқаның ісін таразыға тартып, ұнамды, ұнамсызын тексергенде, сын ұғымының жүйесі пайда болады.

Қара сөз деп осы ұғым жүйелерінен сөйлейтін әңгімелерді айтамыз. Ұғым жүйесінің табы — қара сөздің табы болады. Қара сөздің табынан түрін айыру керек. Тап жағынан бірге сөз түр жағынан бөлек кетуі ықтимал. Көптен бері көп жұртта қалыптанған түрлерін алғанда, қара сөз:

1. Әуезе. 2. Әліптеме. 3. Байымдама болып үш салаға бөлінеді.

1. ӘУЕЗЕ

Болған оқиғадан бастан-аяқ болған түрінде, ретінше мезгілін, мекенін көрсете мазмұндап, мағлұмат беру — әуезе болады. Әуезе ақпар мағынада — оның мысалы, шағын түрде айтқанда, мынау болады:

«Қосшыларды ұйымдастыру, ағарту жұмысы.

Қалалық ұйымдарда жетіде бір рет, ел арасында айында екі рет жалпы жиналыс болып тұрады. Қала ішіндегі жиылыстар көңілдегідей, ел ішіндегілер онша болмайды. Жиылыста ұйымның мақсаты, ел ішіндегі залалды ғұрыптармен қалай күресу, өкімет жұмыстары, қосшы мүшелерінің шаруашылығын күшейту туралы мәселелер қойылып, түсініс берілді.

Және қосшы ұйымына бұрын кіріп кеткен атқа мінер куларды шығарып, тазалау туралы түсіндіріледі. Бірақ кулар да қарап тұрмайды: ұйымның кедей, малай мүшелерін өздеріне тартқылап, азғырып жүреді. Мұндайларды тамырымен құрытуға шара қолданудамыз.

Ағарту жайына келсек, үйезде, қалада ұйым камитеті жанында оқу үйі клуб бар. «Қызыл шайхана» ашуға қаражат жоқтығынан аша алмай отырмыз. Бұдан былай мүшелердің сауатсыздығын жоюға үйездік оқу бөлімінен мұғалім сұрап мектеп ашпақшы болып жатыр. Бұдан басқа «Еңбекші қазақ», «Ақ жол» газеттерін алдырып, таратып тұрамыз. 25-жылғы қосшы мүшелерінің жарналары әлі жиналған жоқ. Жаңадан жинауға кірісіп жатыр. Мүшелік жарналары жиналмағандықтан үйездік аудандық комитетте қаражат ақша жоқ. Ақша жоқ болғандықтан болком, райком қызметкерлері айлық ақыларын ала алмай отыр. Соңғы кезде қосшы ұйымының қызметкерлері айлықтарын ала алмаған соң, қызметке де салақ болып кетті. Бұл кемшіліктерге аймақтық комитет шара қолданса екен.

Аямбай ұлы

«Еңбекші қазақ» 25-жыл, 412 сан»

Әуезе көбінесе үш тақтаға бөлінеді: 1. Мәлімдеу, 2. Мазмұндау. 3. Қорыту.

Мәлімдеуде я уақиғаның алдында не болғаны айтылады, я айтушының уақиғадан қанша хабардар екендігі айтылады. Мазмұндауда уақиға қалай болып, қалай өткені айтылады.

Қорытуында я уақиғадан шыққан нәтижесі (ақтығы) айтылады, я айтушының қарары айтылады.

Ескерту: Әуезелердің бәрінде де айтылған үш тақта бола бермейді. Кейде жазушы тақталамай, уақиғаны бастан аяқ мазмұндайды да қояды.

Әуезе түрлері

Әуезе әңгімесінің айтатын түріне қарай бірнеше тарауға бөлінеді. Біреулері өткенді сөз қылғанда уақыт сарынымен айтады. Екіншілері уақыт сарынымен айтады да, үшіншілері біреуден біреуді туғызып, туыс сарынымен сөйлейді; кейбіреудің өз заманындағы болған уақиғасын сөйлегенде, кей өткен замандағы уақиғаның әңгімесін сөйлейді. Біреуі бір адамның өмірін яки мінезін әңгіме қылғанда, бүтін жұрттың өмірін яки мінезін әңгіме қылады. Сондықтан әуезелердің мынадай тараулары болады. 1. Шежіре, 2. Заман хат. 3. Өмірбаян, 4. Мінездеме. 5. Тарих. 6. Тарихи әңгіме.

1. Шежіре. Шежіре өткеннен дерек беретін сөздің бір

түрі. Шежіреде уақиғадан гөрі өткендердің түсі, туысы көп айтылады. Сондықтан шежіре уақиға сарынымен емес, уақыт, туыс сарынымен айтылатын әуезе табына жатады. Шежіре болған уақиға жайынан сөйлесе, себебін, мәнісін айтпай тек болғанын айтады да қояды. Мәселен, қазақ жұртының өмірінде болған уақиғалардың түп себептері байласылмай көбінесе хандардың түсін, елдердің туысын көрсетіп тізген Шәкәрімнің «Қазақ әм хандар шежіресі» деген кітабындағы әңгіме шежіре болады. (Нұсқалықтың I нөмірін қара). Басқа жұрттардың да шежірелерінде уақиғаны жылдап тізгеннен басқа еш тәртіп болмайды. Ел шапқан мен катын-бала шапқан әңгімесі қатар тұрады. Бір жерінде әңгімені қойылтып маңызды түрде айтса, екінші жерде сұйылтып, ұсақ-түйекті сөз қылады. Бір жерінде рас болған уақиғаны сөйлесе, екінші жерінде тек жұрт аузындағы әуезе болған өтірік-шынды әңгімелерді сөйлеп кетеді.

Қазақта жазу болмаған себепті бұрыннан жазылып келген шежіре, түрлі әңгіме жоқ. Бірақ басқа жұрттардың шежірелерінде айтылатын сөздер сияқты әңгімелер қазақта да бар. «Орақ — Мамай», «Едіге», «Кенесарының Садығы» турасындағы ауызекі айтылатын әңгімелердің көбі-ақ өтірік-шыны аралас шежіренің сөздері сияқты.

2. Заман хат. Біреудің заманында болған тарихи уақиғадан яки өз ішінде болған істерден дерек беруі — заман хат деп аталады. Мәдени жұрттың адамында заманында болған көзге түсерлік уақиғаларды яки өз өмірінде ұшыраған зор істерді жазып, әңгіме ретінде тіркеп отыратын әдет болады. Заман хат шежіредей емес, тәртіпті, жүйелі келеді. Шежірені тек хат білетін адамдар құр тіркей беруге болады. Заман хатты оқымысты адамдар жазады. Сондықтан мұнда құр халық аузында әуезе болып жүрген дәлелсіз сөздер жазылмайды. Заман хатта уақиға уақыт сарынымен жазылмайды, іс сарынымен жазылады. Заман хатта боларлық бір кемшілік мынау: уақиғаны болған күйінше жазбай, жазушы өз көңілінің күйіне бояп, реңкін өзгертуге ықтимал. Олай ету уақиғаның дұрыстығына кемшілік келтіреді. Заман хат шынға жақын болу үшін жазушы өз көңілінің күйіне түспейтін яғни достыққа да, қастыққа да қарамайтын адам боларға тиіс. Ондай адам табиғаттан тысқарғы адам болмақ. Адам табиғаттан тысқары бола алмағандықтан заман хаттары көңіл күйінің әсерінен аман бола алмайды. Сонда да тарихқа беретін жемінің молдығынан заман хат өте құнды сөздер есебіне қосылады.

Заман хат жазушы жазуына керек жемді я уақиғаның болып жатқан үстінен алып жазады, яки көп уақыт өткізіп

уақиғада болған халдерді өзінің есіне алып жазады. Заман хат мағлұматы айтушының есіне алынып жазылғанда жәт дерек деп айтылады.

Заман хат болатын Абайдың қара сөздерінде бар. (Онан басқа заман хат болатын сөздерді нұсқалықтың 2-3 нөмірлерінен қара).

Жәт дерек болатын Шоқан турасындағы Потанин, Яценцев сөздері және «Жазықсыз тамған қан» Торайғыр ұлының сөзі (Нұсқалықтың 4, 5, 6 нөмірлерін қара).

3. Өмірбаян. Біреудің туғанынан бастап, өлгеніне шейінгі өмірін жазу, я айту өмірбаян болады. Өмірбаян жазудағы мақсат белгілі болған адамның өмірі қалай басталып, қандай күйде өткенін көрсету. Қандай тәрбиеде өсіп, қандай мінезде пайда болып, ол мінезі қандай істер істеуге себеп болғанын көрсету. Өмірбаян жемін белгілі адам турасындағы сипат қағаздардан алады. Білетін адамдардың ауыз айтуынан алады. Жазушы өз білетінін жазады. Өмір дерек ылғи сипатты мағлұматтардан құралған сөз болғандықтан нағыз рас әңгіме болып шығады. Мысалдар:

Абылай, Абай, Ақан серінің өмірбаяндары (Нұсқалықтың 7, 8, 9 нөмірлерін қара).

Өмірбаянын адамның өзі жазса, өз өмірбаяны деп аталады. Жай өмірбаяннан өз өмірбаянының айрылатын жері — адам өз ісіне өзі қазы, өзі сыншы бола алмайтындығынан, жай өмірбаяннан өз өмірбаянының инабаты кемірек болады. Мысал:

Әбубәкірдің ауруынан қауіп етіп жазған өмірбаяны (27 жасына шейін), Сағынғалидың өз өмірбаяны (Нұсқалықтың 10, 11 нөмірлерін қара).

4. Мінездеме. Адамның, елдің, жұрттың, таптың, ұлттың сырын, мінезін танып көрсету — мінездеме болады. Мінездеме өмірбаянның да, заман хатының да, тарихтың да ішіне бөлімі есебінде кіреді. Мінездеме заманның, дәуірдің халін де мінездеп көрсетеді. Адамды мінездегенде өмірбаянның бөлімі болып кіреді. Жұртты, ұлтты, заманды мінездегенде, тарихтың бөлімі болып кіреді. Өмірбаянның аяқ жағы ылғи мінездемеге айналып кетеді. Мәселен, Шоқанның жәт дерегін, Абайдың, Ақан серінің өмірбаяндарын қарасақ, көп жерінде-ақ мінездемелері бар (Нұсқалықтың 4, 5, 8, 9 нөмірлерін қара).

5. Тарих. Тарихты қазақша ұлы дерек деуге әуезе табына жатқызғанмен айғақты әуезе болады. Сөздің ең ұлысы, ең сипаттысы тарих. Тарихтың қызметі — бүтін адам баласының яки бүтін бір жұрттың, я бір таптың өткен өмірін болған күйінде айнытпай айту. Тарихтың мақса-

ты — бүтін адам баласының өмірі нендей табиғат заңымен өзгертінін білу. Тарихшылар халық басынан кешкен түрлі уақиғалардың мағлұматын сымға тартқандай сынға салып, мінсіз етіп, дұрыстап өткізеді.

Шежіре жазушылар естіген-білгенін сол қалпында, шикі түрінде тізеді. Тарихшылар құр естігенімен қанағаттанбай, рас, өтірігін тексеріп, расын ғана алады.

Шежіре, заман хат, өмірбаян, мінездеме — бәрі де тарихтың жемі есебіндегі нәрселер. Тарих олардың айтқанының бәрін ала бермейді. Аударып, ақтарып түрлі жағынан қарап, түрлі мағлұматтармен салыстырып, сипатталған мағлұматтардан ғана алады. Тарихшылардың мақсаты уақиғаның уақытын ғана көрсету, яки не түрде болған тысқы сиқын ғана көрсету емес, ол уақиғаның болуына нендей нәрселер, нендей уақиғалар себеп болғанын көрсетіп, ішкі мәнісімен де таныстыру.

Тарих беретін дерегінің түріне қарай бірнеше түрге бөлінеді. Бүкіл адам баласы дүниеде қандай өмір шеккенін сөйлейтін тарих «Жалпы тарих» деп аталады. Адам мәдениет жүзінде жүрген жолдарын баяндайтын тарих «Мәдениет тарихы» деп аталады. Мәдениеттің түрлі тараулары «Тарих тармақтары» деп аталады. Мәселен, шаруа тарихы, өнер тарихы, дін тарихы, даналық тарихы, ғылым тарихы, әдебиет тарихы тағысын тағы сондай тарихтар.

Жалқы тарихтар: түрік-монғол тарихы, қытай тарихы, Жапон тарихы және сондай бөлек-бөлек жұрттардың, ұлттардың тарихы.

6. Тарихи әңгіме. Тарих жүзінде белгілі адамдар, нәрселер, уақиғалар турасында сөйлейтін әуезелер тарихи әңгіме деп аталады. Тарихи әңгіме тек лақап әңгімеден мазмұнының шындығымен айрылады. Жұрт аңыз қылып айтып жүрген әңгімелердің өтірігі көп болады. Тарихи әңгіме тарих сипатына сүйенетін шын әңгіме болады.

Мәселен: қазақ газетінде басылған «Әзірет Сұлтан», «Тұрғамбай датқа» турасындағы әңгімелер тарихи әңгіме болады (Нұсқалықтың 13,14 нөмірлерін қара).

2. ӘЛІПТЕМЕ (СУРЕТТЕУ)

Бір нәрсенің тұрпатын реттеп айтып, әлібін суреттеп шығару әліптеме болады. Дүниедегі түрлі нәрселердің, түрлі адамдардың, түрлі күйлердің бәрін де әліптеуге болады. Бірақ әліптемеде сөзбен суреттелетін табиғат жүзінде яки өнер жүзінде назар түсірерлік көрнекті нәрселер ғана.

Әліптеу тәртібі.

1. Бір нәрсені әліптеуден бұрын сол нәрсенің өзін әбден анық тану керек, яғни көрнекті болып, назар түскендей не белгілері барын білу керек. Нәрсені әліптегенде оның ірілі-уақты белгілерінің бәрін түгендеу қажет емес; көрнекті көрсетерлік түрін, өзгеше белгілерін ғана айтуға керек.

2. Белгілерін бет-бетіне айтпай, өңіне, орнына үйлестіріп айтып, нәрсенің суретін ойқы-шойқы, кика-сиқа қылмай дұрыс тұрпаттап, адамның қиял саңлауына суреті өзіне ұқсап дәл түсерлік етіп шығару керек.

3. Тиісті жерінде нәрсенің көңілге еткен әсерін, нәрсенің адамға келтірер пайдасы бар-жоғын айтып жіберуге де болады.

Әліптеу жоспары

Әуелі нәрсенің айқын тұрған сыртқы жағы әліптеледі. Сонан соң ішкі жағы айтылады. Нәрсенің жалпы түрінен бастап жалқылай айтып шығаруға болады. Я жалқы түрінен бастап жалпылай айтып шығаруға болады.

Ескерту: Нәрсе уақытқа қарай әліптелетін болса, әліптеу тәртібі уақыт ретінше болады. Егерде нәрсе әліптегенде мезгілі бір, орындары түрлі-түрлі болса, онда әліптеу реті жазушының бастаған орнына қарайды. Егерде әліптеудің мезгілі де, мекені де бір болса, онда әліптеу реті нәрсенің ыңғайына, әліптеушінің назарына қарайды. Әліптеме мазмұнының кемдем жерімен дендем жерін айыру керек. Дендем жері, нәрсенің өзін әліптеген жері болады. Кемдем жері әліптеуге алынған нәрсе мен басқа нәрселердің арасын әңгіме еткенде ұшырайтын жері.

Әліптеу түрлері.

Әліптеу көзделген мақсатқа қарай екі айрылады:

1. Пәнді әліптеу. 2. Сәнді әліптеу.

1. Пәнді әліптеу нәрсені пән мақсатымен алып, дәлдеп әліптеп, сыр-сипатын дұрыс таанытып, нәрсе туралы дұрыс ұғым беру үшін істеледі. Пәнді әліптеудің өзі екі түрлі болады: 1. Жалқылау әліптеу, 2. Жалпылау әліптеу. Жалқылай әліптегенде нәрсе дербес алынып, дара басы әліптеледі. Мұнда әліптеушінің назары нәрсенің өзгеден айрылатын айырықша әліптерінде болады.

Жалпылай әліптегенде нәрсенің бүтін табы алынып, табына тиісті сипатпен әліптеледі. Мұнда әліптеушінің назары таптағы нәрсенің бәрінен табылатын белгілерінде болады (Нұсқалықтың 15,16,17 нөмірлерін қара).

2. Сәнді әліптеуде қандай белгілерін алу — әліптеушінің көздеген өз мақсаты бойынша болады. (Нұсқалықтың 18,19 нөмірлерін қара).

3. Жол әліптемесі

Жолаушы жүріп, дүние кезіп көрген жерінің, елінің әлібін, қалпын жазу — жол әліптемесі яки жолай деп аталады.

Әліптемеге қатыспайтын әңгіме аз болады. Бірақ әңгімеде не әліптеме болып келетін түрлері бар. Соның бір түрі жол әліптемесі. Жол әліптемесінің әңгімесі әліптегенде түрлі нәрсені түрлі тарапынан әліптегендіктен пәлендей нәрсе тақырыпты сөйлейді деуге болмайды. Жол әліптемесінде нәрсені әліптеу реті ұшырау ретінше: алдымен ұшыраған алдында, соңынан ұшыраған соңында әліптеледі.

Қияли жол әліптемесі деген әліптеменің бір түрі бар. Ондай әліптемелер жолаушының жазған сөзі емес, қиял кезуінің сөзі болады. Жазушы қиялын жолаушы жүргізіп, қиял көзімен көргенін сөйлейді. Ондай жол әліптемесі ғылым мағлұматын беру мақсатпен де жазылады. Қазақта қиялмен жазылған жол әліптемесі жоқ; жай жол әліптеме де аз (жай жол әліптеме мысалын нұсқалықтың 20 нөмірінен қара).

3. БАЙЫМДАМА (ЗЕЙІНДЕМЕ)

Көсе сөзбен жазылған шығарма бір пікірді қуаттап, толықтырып баяндаса, баяндауын түрлі сипаттармен дәлелдесе, ондай шығарма байымдама деп аталады.

Әуезе әліптеме түрлі сөздермен дүние әңгімесі бітпейді. Әуеземен әліптеме дүниедегі жаратынды, жасатынды нәрселердің өздерімен, олардың әдістерімен, жай-күйлерімен ғана таныстырады. Дүниедегі нәрселердің барлығын, олардың қалай өмір шегетінін танумен білім тамам болмайды. Өйткені дүниедегі нәрселердің бәрі сабақтас, іліктес, құрмалас; ол сабақтас, іліктес, әм құрмаластығы белгілі себептер бойынша болып, себеп жүзіндегі белгілі бір заңға мойынсұнып сол заңның жолынан бұрылмайды. Ол заң табиғат заңы: ол заң жолы табиғат заңының жолы, нәрселер арасында қандай сабақтастық, іліктестік, құрмаластық бар екенін ашу жағын, олардың бар болуы қандай себептермен, қандай заң бойынша екендігін айыру жағын байымдап, ғалым адамдардың шығарған сөздері пән шығарма деп аталады. Пән шығарманың асылы байымдама болады: сондықтан пән шығарманың жалпы аты да байымдама болады.

Байымдаманың зор мүшесі төртеу:

1. Бастамасы. 2. Ұсынбасы. 3. Баяндамасы. 4. Қорытпасы. Бастамасында әңгіме болатын нәрсе туралы басқалар

тарапынан айтылған пікірлер барлығын я жоқтығын айтады. Оны айтпай бастауға да жазушы ықтиярлы. Сондықтан бастаманы қалай бастау жазушының ықтиярында десек те болады.

Ұсынбасында әңгіме болатын пікірмен таныстырады.

Баяндамасында алынған нәрсе баяндалады; оның тұрасында айтылған пікірлерге дәлелдер, сипаттар келтіріледі.

Қорытпасында айтылған пікірлердің я маңызы қайта айтылады; я пікірлерден шыққан нәтиже айтылады. Пікірді мәністеу, дәлелдеу, сипаттау баяндамасында болатындықтан — баяндама байымдаманың нағыз дендем бөлімі болады. Сипаттау түрлі болады:

1. Мәністеп, дәлелдеп сипаттау бар; 2. Керек пікірді яки нәрсені басқа соған ұқсас нәрселермен салыстырып сипаттау бар, 3. Керек қостайтын, қуаттайтын мысалдар келтіріп сипаттау бар. 4. Белгілі адамдардың айтқан я жазған пәтуаларын келтіріп сипаттау бар.

5. Қаралатын пікірге қарсы пікірдің нашарлығын яки қаталығын көрсетіп сипаттау бар.

Байымдама әдістері

Байымдама әдісі екі түрлі: 1. Негізгі пікірді шығарманың басында айтып, оны қуаттайтын пікірді соңынан келтіру бар, яғни әуелі жалпы пікірді айтып алып, оны бөлек-бөлек пікірлермен қуаттап байымдау бар: бұл жалқылау әдісі болады.

2. Әуелі бөлек-бөлек пікірлерді айтып, жалпы пікірді солардың дәлелдерімен қуаттап байымдау бар. Бұл жалпылау әдісі болады.

Ойлау оңтайы да екі түрлі: 1. Айырыңқы оңтай. 2. Жиылыңқы оңтай. Талдама оңтай — нәрсені бұтарлап, мүшелеп, ұсақтай түсіндіргенде қолданатын оңтай. Терме оңтай — нәрсенің мүшесін жинастыра, құрастыра, іріктей түсіндіргенде қолданылатын оңтай (Байымдама мысалдарын нұсқалықтың 20,21,22,23 нөмірлерінен қара).

Байымдама түрлері

Қара сөз байымдаманың қатыспайтын шығармасы болмайды. Әуезе әліптеме, байымдама деп жіктерін бөлектеп көрсеткенімізбен, әуезе әліптеменің қайсысына болса байымдау кіріспей тұрмайды. Сондықтан байымдама түрлерін көрсеткенде, байымдама жағы басым шығармалардың түрлерін ғана көрсетуге болады.

Байымдау жағы басым шығармалар толып жатыр. Оларды негізгі ұлы белгілермен айырғанда мыналар болады: 1. Пән (ғылым). 2. Сын. 3. Шешен сөз. 4. Көсем сөз.

1. Пән (ғылым)

Пән яки ғылым деп жүйеленген білімді айтамыз. Жүйеленген білім жайын сөйлейтін байымдаманы да пән яки ғылым дейміз. Білімде үйрету мақсатпен де, үйлестіру мақсатпен де жүйеленеді. Қай мақсатпен жүйеленсе де, жүйеленген білім пән (ғылым) болады. Сондықтан ғалымдардың білімді таза білім жүйесімен жүйелеп шығарған кітаптары да, үйретушілердің білімді тек үйрету қолайына қарай жүйелеп шығарған оқу кітаптары да — бәрі де пән табына жатады. (Пән мысалы оқу кітаптары, пән кітаптары).

2. Сын

Сын деп адам ісінен шыққан нәрсені тексеріп, баға беруді айтамыз. Сынға салуға болады — ғылымнан шыққан нәрсені де, өнерден шыққан нәрсені де, кәсіптен өнген нәрсені де, қоғамшылықпен құралған нәрсені де. Ол нәрселер көп адам күшімен, ісімен жасалған мемлекет сияқты ұлы нәрсе болуға да ықтимал. Жалғыз адам жасаған ұсақ нәрсе болуға да ықтимал. Адамның қай ісінен шыққан нәрсе болса да, сынға салудағы мақсат — жақсы-жамандығын ашу, мән-мағынасын анық таныту. Ғылым тарапынан шыққан нәрсе болса ғылым жүйесіне дұрыс, терісін көрсету: өнер тарапынан шыққан нәрсе болса, мақсатқа сәйкес келген-келмегенін көрсету; кәсіп тарапынан шыққан нәрсе болса, тіршілікке жайлы-жайсыздығын көрсету: қоғамшылық тарапынан шыққан нәрсе болса, адам қалпына қолайлы келу-келмеуін көрсету. Сөйтіп адам ісінен шыққан нәрсенің түрлісі түрлі мақсатпен сынға түседі.

Әдебиет адам ісінің бір түрінен шыққан нәрсе болғандықтан бұ да сынға түспек. Мұның түрлісі түріне қарай сынға түседі. Бірақ қайсысы сынға түссе, шығармалардың түсетін сынының жалпы аты — әдебиет сыны деп айтылады. Әдебиет алқасына кіретін шығармалар: қара сөз, дарынды сөз болып екі айрылатыны жоғарыда баяндалды. Сынға түскенде мұның екеуі екі жүйе таразымен өлшеніп сынға түседі. Қара сөздер мейлі әуезе, мейлі әліптеме, мейлі байымдама болсын, ғылым таразысына түсіп, ғылым жүйесінің сынымен тексеріледі. Ғылым сыны ғылым жүйесіне дұрыс, терісін қарайды. Шынында сондай нәрсе ме? Топшылауы дұрыс па? Дәлелдері толық па? Сипаттары күшті ме? — деп со жағынан тексереді.

Пән шығарманың ғылым жүйесіне дұрыс, теріс келуін пәннен хабардар адам болмаса, пәннен хабары жоқ адам білмейді. Сондықтан ғылым сынын ғылым иесі адам ғана жасау қолынан келеді.

Қара сөзде әдебиет жүзінде таласы көп сөздер әлеумет мәселелері турасындағы пікірлерде болады. Тұрмыс мәселесі — тоқсан түйіннің тоғысып шиеленісетін жері. Оны дұрыс шешуге көпті көрген көсем болуға керек. Адамның, халықтың, я бір таптың мінезін, құлқын, салт-санасын, жан жүйесін, ой жүйесін, тарихын, мұң-мұқтажын жақсы білетін дана болу, ғалым болу керек. Тұрмыс мәселелері деп қандай мәселелер айтылады? Тұрмыс мәселесі деп айтатын, айтылатын шын адамшылық мәселесі, өмір мақсатының мәселесі, яғни өмір бақытты болу мәселесі, ошақ басының, жұрт қамының, мемлекет жайлылығының, дүние тыныштығының мәселесі. Мұндай ұлы, ұйысқан мәселелерді дұрыс шешу оңай нәрсе емес: ондай ірі іс ердің ерінің, дананың данасының ғана қолынан келмек. Сондықтан тұрмыс мәселелері туралы шыққан сөздерді сынға салмай сенуге болмайды. Сондықтан да тұрмыс мәселелері турасындағы пікірлер талқыға салынып барып мақұлданады.

Дарынды сөзді сынау үшін де білім керек. Бірақ қара сөзді шығармаларға керек болған пән білімі емес, басқа түрлі білім керек. Бұған ғылым білімнен көрі өнер білімі көбірек керек. Ұстаның мінін көбінесе ұсталар көреді. Соңдай-ақ дарынды сөздің мінін ақындық дарыған адам көбірек көрмек. Бірақ ұста істеген нәрсенің мінін ұстаның бәрі көре бермейді. Жақсы ұста ғана ұста істеген нәрсенің мінін көре алады; жаман ұстаға өзінен артық ұстаның істеген нәрсесінің бәрі де жақсы көріне береді. Ондай ұстадан да жақсы ұстаның істеген нәрсесін тұтынып, көзі үйренген жай адам ұстаның ісін артық сынайды. Сол сияқты дарынды сөзді ақындығы шамалы адамнан да жақсы ақындардың сөзін оқып, әдемілігінен әсер алып үйреніп қалған, оқыған жай зейіні ашық адамдар дарынды сөзді артық сынауы ықтимал. Сондықтан дарынды сөзді сынауға ақындық керек болғанмен, ақын емес адамның да қолынан келмейтін іс емес. Сөйтіп, ғылым сыны ғалымдықсыз жасалмайтын сын да, дарынды сөз сыны ақындықты керек қылғанмен, ақындығы жоқ, ақындықтан шыққан әдемі сөздерге үйір болған адамдар да жасауға болатын сын.

Дарынды сөз қай жағынан сыналмақ деген мәселеге келсек, оның жөнін дарынды сөздің шығатын жолы көрсетіп айтып тұр. Қара сөз әдебиетте пікір, сұлде түрінде айтылады. Дарынды сөзде пікір сурет түрінде шығады, яғни сұлде үстіне өң, ажар, жан, мінез, қылық беріліп, тұрпат тұлға, түс бітіп, тірі нәрсе болып шығады. Сондықтан да дарынды сөз көркем сөз деп аталып, қара сөздер

жалаң сөз деп айтылады. Қара сөздің сынында пікір дұрыстығы, істің растық жағы тексерілсе, көркем сөздің сынында пікір дұрыстығының үстіне пікірге берілген сурет, сұлулық жағы да тексеріледі. Көркем сөзді әрі сүлде, әрі сурет — екі жағынан да тексеруге тиіс болғандықтан оның сынын да мынадай сұраулар боларға керек.

1. Тұрмыстың қай жағын алып сөз қылған? Мазмұны дұрыс па? Яғни өмірде ондай қалып ұшырай ма? Яки ұшырауға мүмкін бе? Өмірде болатын қалып болса неден болады; неден болатын себебін біліп айтқан ба? Адам баласының бәрінде боларлық қалып па, белгілі бір табында ғана боларлық қалып па? Мұрат қалып па? Кейіп қалып па? Бұл шығарманың сүлде жағының сыны. Сурет жағының сынында сұраулар мынау түрде болмақ.

2. Көркем сөз табына шын қосыларлық сөз бе? Қиял жасаған тұрпаттар, ойдан үйлестірілген уақиғалар пікір санасына тура келіп, дұрыс суреттеп, өңдендіріп көрсете ала ма? Тілі өрнекті ме? Әуезді ме? Лұғаты таза ма? Анық па? Қысқасы, ойды өрнектеп, көрнектеп, суреттеп көрсеткендей тілінде шеберлік бар ма? Екінші сөзбен айтқанда: ақылдың аңдағанын, қиялдың меңзегенін, көңілдің түйгенін тілі дұрыс жеткізе алған ба?

Манағының бәрін қорытып айтсақ, асылында көркем сөзде екі тысқы, екі ішкі сын болады.

Тысқы сындар: 1. Тілінің, лұғатының сыны, яғни тілінің дұрыстығы, анықтығы, тазалығы, дәлдігі, көрнектілігі, әуезділігі, өрнектілігі жағының сыны.

2. Суретінің сыны: кестесін келтіріп, ұнасымды түрде үйлестіріп, суреттеуінің сыны. Ішкі сындар: 1. Алынған мінез, айтылған қылық, көрсетілген қалып, жан жүйесінің жөнімен карағанда дұрыс бүгіп шығу, шықпауының сыны. 2. Өмір жүзінде айтылған нәрсенің болатындығының себебін дұрыс көрсеткен-көрсетпегенінің, адам қауымындағы қалып түзелу жағына әсер етерлік (пайда-зиян келтірерлік) қуаты бар-жоғының сыны.

Көркем сөзді сынағанда, әдебиет түрінің осы төртеуі түгел жұмсалады. (Сын мысалдарын нұсқалықтың 24,25,26,27 нөмірлерінен кара).

3. Шешен сөз

Шешен сөз қара сөз шығармалардың бөлеккей бір түрі емес, бұ да байымдама болады. Мұның байымдамадан бөлектенетін жері мынау ғана:

Байымдамада жазушының пікірі негізгі пікірін баяндап, түрлі дәлелдермен сипаттап, анық түсіндіріп беру.

Шешен сөзде айтушының мақсаты баяндап, сипаттап

түсіндірумен қоймай, пікіріне нандыру, сендіру, ұйыту, бұйыту, иман келтіру болады.

Оны істеу үшін шешендер жай байымдаушыларша айтқан сөзі адамның ақылына қону жағын ғана көздемейді. Сөз қанға, жанға әсер етіп, арбау сияқты адамның ойын да, бойын да балқытып билеп алып кетуге ыждаһат етеді.

Сондықтан шешен сөздің «қыздырма» яки «қоздырма»¹ деген айрықша бөлімі болады. Оның қызметі адамның жүрегін билеп, жүйесін босату, қанын қыздыру, намысын келтіру, арқасын қоздыру.

Шешен сөздің бұл бөлімі пікірді дәлелдеп, сипаттап, мәністеп болғаннан кейін келеді. Өйткені пікірді баяндап, түсіндіріп, дәлдеп, сипаттап ақыл жағы қанағаттанғаннан кейін жүрек жағына әсер етіп, бойын балқыту жеңіл болады.

Осы айтылған мақсаттарға қарай шешен сөздің тілі уытты, лепті, әсерлі, қанды қайнатып, жүрек тулатып, естен айырып, ерікті алып кететін күшті, көрнекті, сәнді, мәнді тіл болады.

Шешен сөздің зор мүшелері бесеу: 1. Бастамасы. 2. Ұсынбасы. 3. Мазмұндамасы. 4. Қыздырмасы. 5. Қорытпасы.

Шешен сөздің түрлері

Шешен сөздер бес түрлі болады: а). Шешендер жиынды аузына қаратып, нандырып, сендіріп, мемлекет ісіне қарар шығарту мақсатпен сөйлегенде — саясат шен сөзі деп аталады. б) Шешендер сотта айыпкер адамдарды ақтау, я қаралау мақсатпен сөйлеп, сот билігіне әсер ету үшін айтқан сөздері — билік шешен сөзі деп аталады.

в) Біреудің халық алдында еткен еңбегін, өткізген қызметін айтып, қошаметтеп сөйлеген шешеннің сөзі — қошамет шешен сөзі деп аталады.

г) Білімділердің, ғалымдардың пән мазмұнды сөйлегені — білім шешен сөзі деп аталады.

ж) Дін жайынан сөйлеген ғұламалар сөзі, молдалар сөзі — уағыз деп аталады.

(Шешен сөзі мысалдарын нұсқалықтың 28,29 нөмірінен қара).

4. Көсем сөз

Көсем сөз шешен сөз сияқты әлеуметке айтқанын істету мақсатпен шығарылатын сөз. Шешен сөзден мұның айрылатын жері — шешен сөз ауыз айтылады, көсем сөз жа-

¹ «Қамал бұзар», «жүйе босатар», «күйке шымырлатар» деп те айтылады.

зумен айтылады. Көсем сөз әлеумет ісіне басшылық пікір жүргізетін сөз болғандықтан да көсем сөз деп аталады. Көсем сөз кезіндегі әлеуметке керек іске мұрындық болып, істеу ыждағатымен айтылады.

Әлеумет, шаруалық, қазыналық, мектептік, соттық, саясаттық тағысын тағы сондай қоғамшылық істерін түзеу, жаңалау, өзгерту керек болған кезінде халықты соған көсем сөз арқылы ұйытып, көбінің миына қондырып, көңіліне сіңіреді. Көсем сөз күндегі мәселе жайын сөйлейтін сөз болған соң, кезіндегі шығып тұрған газет-журнал жүзінде шығады. Көсем сөз әлеуметке басшылық есебінде айтылатын сөз болғандықтан жұрт ісіне мәні зор болады. Басшылығы дұрыс болса, әлеуметті түзейді, теріс басшылық қылса, әлеуметті адастырады. Солай болған соң көсем сөз жазып, әлеуметке басшылық қылатын адам көпті көрген көсем, білімді адам боларға керек. Әйтпесе дүмше молда сияқты көбі көсемдік қыламын деп әлеуметті адастырып, пайда орнына зиян келтірмек.

(Көсем сөз мысалдарын нұсқалықтың 30,31 нөмірлерінен қара).

II

ДАРЫНДЫ СӨЗ

Дарынды сөз деп ақын тілді шығармаларды айтатынымыз алдыңғы баптарда айтылған сөздерден мәлім болғандықтан, мұнда қайта баяндаудың қажеті жоқ.

Қара сөз көбінесе ғалымдардың, шешендердің сөзі болатындығы қара сөз түрлерінен анық көрінді. Дарынды сөз олай емес, ақындардың, арқалылардың сөзі болады. Ақындар ғалымдар сияқты болған уақиғаны яки нәрсені болған күйінде, тұрған қалпында бұлжытпастан айтып, дұрыс мағлұмат беріп, қақиқаттауға тырыспайды. Тұрған нәрсе тұрған күйінде, болған уақиға болған күйінде ақынға өте үйреншікті, жай қалыпты жабайы көрінеді. Оның бәрін ақындар өз көңілінше түйіп, өз ойынша жорып, өз ұйғаруынша суреттеп көрсетеді. Сол өзі ұйғарған түріндегі ғаламды сөзбен көрсетуге бар өнерін, шеберлігін жұмсайды. Сөйтіп шығарған сөзі көркем сөзді шығарма болады. Оны шығаруға жұмсайтын өнердің аты ақындық болады. Ақындықтан шыққан сөзді яғни көркем лебізді шығармаларды, үлгілі жұрттар айтылуына қарай үшке бөледі: 1. Әуезеленіп айтылуына қарай. 2. Толғанып айтылуына қарай, 3. Ғамалдап айтылуына қарай. Бұлайша болу қазақтың

жазба әдебиетінің түрлеріне келсе де ауыз әдебиетінің түрлеріне келмейді. Сондықтан қазақ ауыз әдебиетінің шығармалары айтылу түріне қарай бөлінбей, тұтыну орнына қарай бөлінеді. Осылай бөлінбесе, ауыз әдебиетінің сөздерінің көбі жоғарғы айтылған үш салаға үйлеспей, далада қалып қояды. Ауыз шығармаларды сөз қылғанда, көркем сөзді шығармаларды ғана сөз қыламыз. Қазақ ауыз әдебиетінде көсе сөзді шығармалар жоқ. Неге болмайтындығын азырақ айтып, түсіндіріп өту қажет болады.

Жазу-сызу жоқ жұртта көсе сөзді шығармалар болмайды. Себебі жазу-сызу жоқ жұртта өнер-ғылым болмайды. Ғылым дегеніміз дүниені, яғни табиғатты дұрыс тану. Ғылым жоқ болса, дүниені тану дұрыс болмайды. Дүниені дұрыс танымаған соң, дүние турасындағы мағлұмат жиысатын сана-саңлауы дұрыс болмаған соң, табиғаттың күшін, ісін, қасиетін бұрынғылар теріс танып, теріс әуезе қылған. Сондықтан бұрынғылардың ертегі сияқты, ертегі жырлар сияқты шығарған сөздері біздерге шыпшылғи өтірік көрініп, біздің ақыл арнамызға жуыспайды.

Қай халықтың да болса, жазу-сызу білмеген заманы болған. Сондықтан ертегі сияқты өтірік сөздер қай халықта да болса бар.

Әдебиет сөзін тәртіптеп тапқа бөлу керек. Жұртынан шыққан олар ауыз сөзді де айтылу түріне қарай негіздік үш тапқа бөлген: 1. Әуезе. 2. Толғау. 3. Айтыс. Не үшін олай бөлген мәнісі әр табын бас-басына баяндағаннан көрінбекші.

1. ӘУЕЗЕ

Әуезелеуші айтатын сөзіне өзін қатыстырмай, өзінен тысқары ғаламда болған істі әңгіме қылады.

Ескерту: тысқарғы ғалам деудің мәнісі адамда екі ғалам болады — ішкі ғалам, тысқы ғалам. Ақыл, көңіл, қиял сияқты адамның рухына қараған жағы — ішкі ғалам болады да, онан басқалары — басқа адамдар, мақлұқтар, нәрселер, бүтін дүние тысқы ғалам болады. Әуезе тысқы ғалам турасындағы сөз. Ақын әуезе түрінде сөйлегенде уақиғаның ішінде өзі болып, басынан кешірген адамша сөйлемей, тек сыртта тұрып бақылап, уақиғаға көз салған адамша, хатта біреуден естіген адамша айтады. Уақиғаны бұлайша түрде айтып көрсету — тысқарғы түрде айту болады. Сондықтан әуезе көркем сөздің тысқарғы түрлісі болады. Бірақ әуезеге алынған уақиға болғандықтан және де ол уақиғаға айтушы өзінше көрік беріп, шығарғандағы сөзі әуезе болады.

2. ТОЛҒАУ

Толғағанда айтатын нәрсесін толғаушы тысқарғы ғаламнан алмай, ішкергі ғаламнан алады. Толғаушы ақын әуелі көңілінің күйін-мұнын, мүддесін, зарын, күйінішін, сүйінішін айтып, шер тарқату үшін толғайды. Екінші ішкергі ғаламында болған халдарды, нәрселерді тысқа шығарып, басқаларға білдіріп, басқаларды сол көңілінің күйіне түсіріп, халын түсіндіру мақсатпен толғайды. Толғау қысқасынан айтқанда іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі, көңіл құсының сайрауы, жанның тартатын күйі, ақындық жалғыз өз көңілінің күйін толғай білуде емес, басқалардың да халін танып, күйіне салып, толғай алуға.

Әуезі тысқарғы ғаламның жыры, толғау ішкергі ғаламның күйі деп екі айырғанымызбен, екі ғаламның ісінің арасында зор іліктік бар нәрсені танығанда, сол тануымыздың өзі екі жақты болатындығы жоғарыда «Қара сөз», «Дарынды сөз» деген бапта айтылды. Әр нәрсені саңлап, санамызға алған уақытта ол нәрселер турасындағы ұғымдарымызға көңіл кіріспей тұрмайды. Адам дүниедегі көрген-білген нәрселерін тек байқап, тек пікірлеп, тек саңлаулап қана қоймайды. Ол нәрселермен қатар адамның көңіліне күй де жасалады. Адам көрген-білген нәрсенің я ісінің біріне күйінеді, біріне сүйінеді, бірінен сескенеді, бірінен шошынады. Сезіліп тұрған тысқарғы ғаламмен, сезіп тұрған ішкергі ғаламның екі арасы санаға келіп түйіскен жерде жыртылып айрылғысыз болып бірігеді. Тысқарғы ғаламнан санаға түскен саңлау мен сана жанында тұрған көңілдің күйін бір-біріне қатыстырмай бөлектеп қоюға мүмкін емес. Адамның санасы фотография (сүгірет машинасы) емес, нәрсенің тұрпатын ғана түсіріп қоятын нәрсенің саңлауы келіп адамның санасына түскенде, адамның ойын да, көңілін де бірдей оятады. Адамның көңілін оятпаған нәрсе тіпті сезілмей дерексіз өтеді. Бірақ адамның ілтипаты тысқарғы ғаламға, бірде ішкергі ғаламға көбірек ауатын орындары болады. Кейде тысқарғы нәрсе өте қорқытса, яки өте қуантса, я болмаса өте тамаша күйде болып таңдандырса, адамның ісін алып, ілтипатын өзіне аударып кетеді. Кейде қайта адам өз ойы, өз қиялы, өз көңілінің күйімен болып, айналасындағы болып жатқан уақиғаларды, істеліп жатқан істерді, тамашалы тысқарғы ғаламды байқамай қалады. Бұл адамның ілтипатын тысқары ғаламнан ішкергі ғалам аударып алып кеткен уақытта болады. Ондай адамдардың көбі ілтипатын көбінесе ішкі

ғалам жағына салатын адамдар болады. Кейде тысқары, ішкергі екі ғаламның да күші бірдей болып, ілтипатымызды бірдей түсіреді. Мәселен, бір нәрсе, яки іс қандай көркем, әдемі болса, сондай оған сүйінеміз. Қанша сүйкімсіз жан болса, сонша жек көреміз.

Сөйтіп, манағыдан бергі айтылған сөздердің қорытуы мынау болады. Ертеқ тысқарғы ғаламның жыры деп, толғау ішкергі ғаламның күйі деп екі бөлгенімізде, тіпті сорпасы қосылмайтын бөлектік бар деп ұқпасқа керек.

3. АЙТЫС

Айтысқанда екі күрескен балуандар сияқты, бірін-бірі аңиды, бірін-бірі бағады. Күрескендегі бірін-бірі жығу үшін істейтін әдіс-амалдарды, тәсілдерді мұнда да істейді. Айтысқанда жай сөзбен айтыспай, өлеңмен айтысады. Сондықтан өлеңмен ғана айтысу — айтыс деп аталады. Өлеңсіз айтыстың аты әзіл-ерегіс болады. Бәлкі өлең айтыс та о басында әзілден, ерегістен шыққан болар. Бірақ бұл күнде айтыс деп өлең түріндегісі ғана айтылады. Айтыс өлеңді сөз болған соң оған ақындық керек. Ақындықтың үстіне әдіс керек. Күрескенде күшке әдіс серік болу сияқты айтысқанда ақындыққа да әдіс серік болады. Әдісі жоқ әйдік ақынды әдісті анау-мынау ақын жеңіп кетуі мүмкін.

Айтысқанда түрлі нәрселер жайынан сөйлеп, бірін-бірі тосуға тырысады. Көбінесе бірінің-бірі басындағы, еліндегі, жұртындағы міндерін айтып тоспақшы болады. Айтыстың бұл жағының әлеумет алдында пайдасы зор. Адамның, елдің, жұрттың басындағы келіссіз ғамалдарын, мінездерін айтып көрсету, халықтың құлқын түзеуге зор пайдасы тиетін нәрсе. Мұнысын байқағаннан кейін айтыс екінші түрге түсе бастаған. Айтыс бастапқы кезде шын екі ақынның айтысқаны болса да, соңғы кезде айтысты ақындар өз ойынан шығаратын болған. Яғни бір ақын екі ақынның айтысқаны қылып, екі жағының да сөзін өзі шығаратын болған. Сөйтіп айтыс шын айтыс емес, тек шығарманың түрі болуға айналған. Адамның, елдің яки бүкіл жұрттың келіссіз істерін, мінездерін, пиғылдарын айтқысы келсе, ақындар өз атынан айтпай, айтысқан ақындардың сөзі қылып шығаратын болған. Ондай айтыстырып шығарған сөздерді соңғы кездерде екі ақынның өзіне екі адам айтысқан сияқты болып, бара-бара айтыс өлеңде айтылатын келіссіз істерді, мінездерді алаң ауданда істетіп көрсететіндер болды. Онан әрі бара-бара осы күнгі ойналатын түрлі алаң алданышы болып шығар еді. Алдындағы көр-

сетілетін істерге алаң алданышы деп ат қоюда мәніс бар: ондағы көретініміз өмірдің өзі емес, тек түрі; сәулесі айнаға түскен сияқты алаңға өмірдің өзі түспей, сәулесі ғана түседі. Алаң айнасына түсіріп көрсететін көбінесе өмір жүзінде, адам арасында болатын ұрыс-керіс, талас-тартыс, алыс-жұлыс, қуаныш-қайғы сияқты түрлі халдар болған себепті сөз өнерінің бір түрі Европа тілінде тек «Айтыс» мағынада емес, «Айтыс-тартыс, арпалыс» мағынада ұғылады. Біздің қазақ Европа әдебиетінен үлгі алмай, әдебиетін өз бетімен жетілдіргенде, қазақтың айтыс өлеңдері алаңға түсе-түсе барып, алаң алданышына айналып, айтыс-тартыс түрге түсетіні даусыз еді. Үлгіні өзге жұрттан алғандықтан алаң әдебиеті бізде төтеннен шығып қалды. Әуезе, толғау, айтыс-тартыс үшеуінің кәрісі — әуезе, ортаншысы — толғау, кішісі — айтыс-тартыс. Айтыс қазақта ауыз әдебиет түрінде болғанмен айтыс-тартыс түріндегі сөздер басқа жұрттарда жазу-сызу, өнер-ғылым шыққан уақытта пайда болған. Шын айтыстар емес, шығарма айтыстар қазақта да соңғы кезде шыққан. Асылында айтыс-тартыс түрлі шығарма ауыз әдебиетінде жоқ.

Әуезе жайынан ескерту

Жер жүзіндегі жұрттардың түріндегі шығармалары бір-біріне көбінесе ұқсас келеді. Ондай ұқсас болатын себебі: олар шыққан заманда халықтың бәрінің бір ананың қолында өскен балалар сияқты көргені, өнегесі, үлгісі бір болған. Ол уақытта қай халықтың да болса, табиғат бауырында болып, табиғат тауқыметінде тұрып, табиғат қабағына қарап, өмір шеккен. Ол заманда адам табиғат ісіне өзгеше қарап, табиғат күшін өзгеше ұғып, бәріне өзінше мағына берген. Ол уақыттағы адамның санасын, саңлауын шамалап білгіміз келсе, бала күйге қайта түсуіміз керек. Сонда ғана дәу пері, жез тырнақ, жалмауыз кемпір тағысын-тағылар жайынан айтылған ертегілерге ойымыз ұйып, бойымыз балқып, тыңдайтын дәрежеге жете аламыз. Халықтардың басынан өткізген анайылық шағы — біздің балалық шағымыз мысалды. Балалықтан шыққан адамға қайтадан балалық күйге түсуге қандай мүмкін емес болса, анайылық күйден шыққан халықтарға, анайылықтан туған нәрсеге ден қойып, иман келтіру мүмкін емес. Сондықтан бұрынғылардың анайы күйдегі шығарған ертектірі, ертегі сияқты әңгімелері, анайы күйден өтіп кеткен. Бұл замандағы адамдардың көңіліне әсер етіп, бойын балқытып, ойын ұйыта алмайды.

Бұл сияқты сөздер заманында осы күнгі асқан ақындардың сөзінен де күштірек адамға әсер етіп, бойын, ойын алып, қанын қайнатып, жүрегін аттай тулатқан әңгімелер

шығар. Ол әсерін бірақ бұл күнде көрсете алмайды. Өйткені бұл күннің адамы ол күннің адамындай емес, ол күннің адамы табиғат заңын білмей, сырын танымай, табиғатта жоқ қасиетті бар деп білген. Кереметсіз нәрсені кереметті деп білген. Қысқасы, мәнісін біле алмаған; табиғат ісінің бәрін кереметке жори берген. Мұның аты жоққа илану болады.

Ол күндегілерге керемет көрінген нәрселердің бұл күнде алдауыш пердесі алынып, сыры білініп, сырып шыны ғана қалды. Күннің тұтылғаны қазаққа қанша қорқыныш кіргізіп, тасаттық бергізіп, қанша қой сойғызып әурелеуші еді. Бұл шақта күн тұтылуы от басындағы құманның отты көлеңкелегені сияқты ғана нәрсе болып шықты. Дауыл соғып бұрқырап, бір нәрсе ашуланған сияқты болып, дүрлідеп, күрлідеп, көкті күркіретіп, тасырлатып, бұлттарды дүркіретіп айдап, найзағайды жарқылдатып, әуені тітіретіп, дірілдетіп, жапырып жоқ қылатындай дауылдар, жауындар болады.

Табиғат бауырынан шықпаған, есі кіріп жетпеген, жас балалар сияқты ақылы еніп жетпеген алғашқы адамдардың көңіліне жол сияқты әлеуметтер қандай қорқыныш кіргізбек. Қалайша мұны бір күдіреті күшті, керемет иесі нәрсе деп танымасқа? Ол күндегі адамдар түгіл күні кеше осы күнгі адамдардың көбі, молдалардың айтуымен, күн күркіреуін періштелердің бұлтқа айқайлағаны деп, найзағайды періштелердің шайтанды атқаны деп түсініп жүрген жоқ па еді?

Бұл күнде бұрын керемет көрінген нәрсенің пердесі алынып, беті ашылып, пердесі көрініп, күн күркіреуі, найзағай ойнау кереметтен түк жоқ, күр «электр» болып шыққан жоқ па? Бұл электрді өнер-білімі бар жұрттар от пен су сияқты пайдаланып отырған жоқ па?

Күн күркіреуін періште дауысына жору сияқты, найзағай ойнауын шайтанды атқанға ұйғару сияқты, табиғат ісін танымай басқаға ұйғару, басқаға таңу бұрын көп болған. Сондықтан ғаламда жоқ адамда ғана бар, яғни адамның қиялында орын алған нәрселер бұрынғы заманда көп болған. Жалмауыз кемпір, жез тырнақ, өбір үйі, жын, пері, албасты, марту сияқты нәрселер дүниеде жоқ, адамның қиялында ғана болған нәрселер. Өнер-білім болмағандықтан ол күндегі адам табиғатқа қожалық қыла алмаған, табиғат сырын біле алмаған. Табиғат күшінің көбі бір керемет болып көрініп, дүние неше түрлі құдайлардың, перілердің, періштелердің, шайтандардың, жындардың быжынап жатқан қордасы, ұясы секілді көрініп, көңіліне

қорқыныш кіргізген себепті, алғашқы адамдар табиғат адында қол қусырып, құлдық қып, бас ұрумен болған. Күркіреген күннің, дүрілдеген желдің, бұрқыраған дауылдың, зырқыраған құйынның әр қайсысының істеуші иесі бар, құдайы бар деп ойлаған. Күлімдеп күнде көз салып, күйін-жайын көріп, жарық беріп жадыратып, жылылық беріп маужыратып, мәз қылып отыратын «Күн құдайды» қара әбілет басып, қараңғыласа қауіптенген, қайғырған, бір дүкіртке ұшырады деп білген. Қыс деген әбілет келгенде күннің күші азайып, ауырғандай болып әлсірейді. Дүниедегі нәрселердің бәрі қысылады, мұздайды, қатады, түсі қашып, өлік сияқты жатады. Күн жазыла бастағанда жаз болады, бәрі жадырайды. Жазылады, көгереді, көркейді. Сөйтіп қыс пен жаздың болуын «Күн құдайдың» әлсіреуі, күшеюінен болады деп білген. Күннің тұтылуын айдың тасалауы демей, қаптаған бір қара бәле деп білген.

Адам анайы шағында бала сияқты жанды, жансыз нәрсені айырмаған. Жандысы да, жансызы да бірдей тіршілік ететін бірдей өмір сүретін сияқты көрінген. Қуыршағын, басқа ойыншық нәрселерін жанды нәрседей көретін балалар сияқты болған. Табиғаттан ұзап кеткен жері болмаған соң адамның өзі де табиғатпен қатар, табиғатпен жалғас, сабақтас, өзектес сияқты күйде өмір шеккен, жансыз нәрселерді жанды деп таныған. Ол заманның адамы өлімді өлу деп білмеген. Өлгенін тірісіндей көрген. Қару-жарақ сияқты тұтынған нәрселерін өзімен бірге қойған, ішуге тамақ қалдырған. Қайратты адамдар тірісінде елді қорғап, қысылған, қиналған жерде ақылымен, айланымен я болмаса, қайратымен құтқарған болса, ондай адамдардың өлгенде де жәрдемі тиеді деп ойлаған. Сондықтан қысылған, қиналған шақта аруағын шақырған.

Бәрі жору, жорамалдау, ұйғару айналасында болып, нәрсенің сырын тану, шынына жету жоқ болып, ақыл жағы күшеймей, қиял жағы күшейіп, анайы заманның адамының ақылы нашар, қиялы күшті болған. Қиял ісін сынға салып тексеретін ақылы аз болған соң қиялдаудың шеті, шегі болмаған. Адамның анайы шағындағы шығармалары орасан қияли, орасан кереметі көп, расы аз түрде айтылған. Анайы заманда адам бұл заманнан көрі де күшті көбірек сыйлап, күшке көбірек бағынған. Көріктің пұлы болмаған. Сондықтан күшті болған нәрселердің бәрін де құдай деп білген. Адамнан қадірлеп, құдайдай көретіндері батырлар болған.

Батырлары елінің қорғаны болған. Табиғат жауын да, адам жауын да қағысқан жерде батыры күшімен, ісімен

мұқатқан. Ондай адамдарын құдайдай құрметтеп, батырлығын, қайратын жыр қылып аузынан тастамай, үлкенге өнеге, кішіге үлгі еткен.

Ол жырларын бас қосқан жерде айтатын адамдары жыршы деп атаған. Жырлар — жыршылардың аузында елден елге, нәсілден нәсілге, заманнан заманға кеткен, ол заманда жазу-сызу жоқ. Жыршыдан жыршы жатқа үйренген себепті жырлар ауыздан ауызға көшкен, қиялдан қиялға түскен. Әр жыршы өз ойынша, өз қиялынша өң берген, өз қиялынша көпірткен, көркейткен. Сөйтіп өзгеріс кіріп, көбінің өрісі кеңіп, өресі ұзайған. Батырларға адам баласына бітпейтін қайрат, адам қолынан келмейтін іс ұйғарылып, артықша қасиет, керемет таңылып, құдай болмаса да соған жақын бір нәрсе болып, құдайлар мен батырларының арасында жік қалып жарымаған. Ақыннан шыққан сөз жыршыдан жыршыға көшіп жүріп, өзгеріп те болған. Шығарған ақындарын да жоғалтқан батырлар жыры бір адамның сөзі болудан шығып, мың адамдікі, жұрттікі, ұлттікі болып кеткен. Мәселен, «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр» сияқты батырлар жыры «Қара батыр», «Қара қылыш» сияқты ертегілер ауыздан-ауызға көшіп, талай заманның түрінше түрленіп, халықтың салтымен, сарынымен бірге өзгеріп, ақынның атын, сөзінің байырғы белгісін жоғалтып, қазақ сөзі ғана болып келіп тұр. Мұндай сөздерге қазақтан басқа ие жоқ, хатта ертек сияқты сөздердің сүлдесі басқа жұрттан алынып, жыршылар аузында екінші жұрттың салтына, сарынына салынып кеткен болуы да ықтимал. Ертегі сияқты ескі сөздердің бір адамнан шыққанын білу түгіл, белгілі бір халықтан шықты деп айтуға да қиын. Ондай сөздер айтып жүрген халықтың өз шығармасы болуға да, болмауға да ықтимал. Сөз ішіндегі адамдардың жүріс-тұрысы, мінезі өзіне сәйкес келгендіктен әр халық өзінікі деп біледі. Сәйкес келу себебі ауыздан-ауызға көшкенде әркім өзінше өң беріп, өз заманының салтына, сарынына түсіргендіктен.

Бұл сияқты сөздер көптің аузынан өтіп, көп өзгеріс көріп, алғашқы шығарған ақыннан түк белгі қалмағандықтан халық әдебиеті деп аталады.

Жоғарыда айтылған мәністер мен шығармалар екіге бөлінеді: 1. Ауыз шығарма. 2. Жазба шығарма.

Жазу-сызу, өнер-ғылым жоқ анайы халықтарда жазба шығарма болмайды. Ондай халықтардың асыл сөздері анайы тілмен айтылған ауыз шығармалар болады. Соңдықтан ондай асыл сөздер ауыз әдебиет яки анайы әдебиет деп аталады.

Жазу-сызу, өнер-ғылымы бар мәдениетті жұрттар асыл сөздерін сыпайы тілмен жазып шығарады. Сондықтан олардың шығармалары жазу әдебиет яки сыпайы әдебиет деп аталады.

Қай халықтың да болса жазу-сызу, өнер-ғылым білмеген шағы болған. Сондықтан анайы әдебиет халықтың бәрінде де болады. Сыпайы әдебиет жазу-сызу, өнер-ғылым жемісінен дәм татқан жұрттарда ғана болады.

Ауыз шығарманы (анайы әдебиетті) ауыз сөз деп қана атап; жазба шығарманы сыпайы әдебиетті ғана әдебиет деп танушылар бар. Бірақ қалай да асыл сөздің бәрі де тілдегі әдебиет есебінде жүріледі. Қай тілдегі әдебиетті болса да сөз қылғанда, шығармаларын сөз қылмай өтпейді. Сөйлеу жүйесінің мақсаты сөйлеу жүйелерін білдіріп, анайы тілдегі асыл сөздердің түрлерімен таныстырып, сөзден нендей нәрселер жасап шығаруға болатындығын көрсету. Сондықтан сөйлеу жүйелерін білдіргеннен кейін қазақтың анайы әдебиетінен бастап тілдегі бар шығармалардың түрлерімен таныстыру қажет болады.

АУЫЗ ӘДЕБИЕТ

Қазақ ауыз әдебиеті жұмсалатын орнына қарай әуелі екі салаға бөлінеді: 1. Сауықтама, 2. Сарындама.

Сауықтама саласына барша сауық үшін айтылатын сөздер кіреді.

Сарындама саласына жұрттағы келе жатқан салт-сарынымен айтылатын сөздер кіреді. Ол салалардың әрқайсысы тарауға, тараулары тармаққа, бұтаққа бөлінеді.

Сауықтама екі тарау болады: 1. Ермектеме.
2. Зауықтама.

1. Сауықтама (Сауық сөз) саласы

1. Ермектеме (Ермек сөз).

Ермектеме деп ермек үшін сөйленетін сөздер айтылады. Мәселен, ертегі, ертектік, аңыз әңгіме, өтірік өлең, жұмбақ, жаңылтпаш, бас қатырғыш сияқты сөздер.

1. Ертегі. Ертегі қиялмен қисынын келтіріп, қызықты ету мақсатпен шығарған әңгімелер. Ертегінің ішіндегі уақиғалар, уақиғаға қатысқан нәрселердің көбі дүниеде жоқ, қиялдағы уақиға мен нәрселер болады. Сондықтан әдебиет тарихшылары ертегілерді адамның жоққа нанған шағындағы сөзі деп есептейді. Дәу пері, жалмауыз кемпір, жез тырнақ

сияқты нәрселерге бұрынғының адамдары құдайды, періштелердей, пайғамбарлардай, әулиелердей иланған заманда шыққан сөздер дейді. Ертегілер солай болуға тиіс, жөні де бар. Ертеде шыққан әңгіме екендігін ертегі деген аты да көрсетіп тұр.

Ертегілер өтірік болғанмен мағынасыз болмайды. Көбінесе ішкергі астарлы мағынасымен өнегелі келеді. Жақсылық, жамандық, достық, қастық, арамдық, адалдық, батырлық, қорқақтық, ептілік, шорқақтық, қулық, аңқаулық тағысын тағы сондай жақтан өнеге болу, тәлім-тәрбие беру мақсатымен шығарған әңгімелер екендігі сезіледі. Бірақ ертегі дүниедегі қалыптың жағдайына қарамай, бәрінен қиял бетімен өтеді. Сондықтан ертегіде жаны жоқтар жанды болады, тілі жоқтар тілді болады. Бір нәрсе екінші нәрсенің түріне түсіп кетеді.

Ертегінің кәдірі қанша деп сұрағанда керектігіне қарай жауап беріледі. Ертегінің керек орындары: 1. Халықтың ұмытылған сөздері ертегіден табылмақ. Олай болса, ертегі тіл жағынан керек нәрсе. 2. Бала әдебиеті жоқ жерде ертегі баланың рухын, қиялын тәрбиелеуге зор керегі бар нәрсе. Баланы қиялдандыруға, сөйлеуге үйретеді. 3. Бұрынғылардың сана саңлау, қалпы-салты жағынан дерек берумен керегі бар нәрсе.

Ертегі халықтың ескіден қалған жұрнақтарының қордасы. Ол қорда қазірде шашылып, төгіліп, жылдан-жылға азайып, жоғалып барады. Ғылымды жұрттар бұрынғы адамның тұрмысын, қалпын жорамалдап, аз да болса білу үшін жердің астынан қазып, тұтыңған нәрселерінің жұрнағын табуға қанша еңбек қылады. Біздей тарихы жоқ халыққа ертегіге қарап, ертеде болған аталарымыздың өткен тіршіліктерін жорамалдауға болады. Сондықтан елде тұрған адамдар ертегілерді жинап, жоғалмасына қам қылу борышым деп білу керек.

Қазақта ертегі көп, мұнда бірнешеуін атап өтеміз: 1. «Қара батыр», 2. «Тазша бала», 3. «Алтын айдар», «Хан», 4. «Шынтай», 5. «Еркем Айдар», 6. «Әжігелді», 7. «Арам бейіт, ақ бейіт», 8. «Хан қызы», 9. «Тазша», 10. «Түлкі алдауы», 11. «Дуадар қыз», 12. «Үш ұл», 13. «Балықшы жігіт», 14. «Қара көз сұлу».

2. Ертегісімек. Ертегісімек деп ертегіге ұқсас, бірақ ертегіден көрі әдемірек, шынға бейімірек, тұрмысқа жақынырақ, дүниеде болуға ықтималы молырақ түрде шығарған әңгіме айтылады.

¹ Ертегісімек шынға жақын әңгіме болады.

Мәселен, «Алдар көсе», «Жиренше шешен», «Кожанасыр»; «Атымтай жомарт» сияқты адамдар турасындағы әңгімелер. Мұнда да өтірік көп. Бірақ өтірігі қисынды, шынға ұқсас.

3. Өтірік өлең. Өтірік өлеңнің не екенін аты да айтып тұр. Өтірік өлең қалай шыққанын сөйлейтін ертегі бар; ол ертегінің қысқаша мазмұны — қырық ауыз қисынның келтіріп өтірік өлең айтқан адамға бір хан қызын берем деген. Соған біреу қырық ауыз өлең айтып, қызын алған дейді. Өтірік өлең түрлері мынандай келеді:

Бақа қызын беріпті көбелекке,
Жүріпті кара шыбын жеңгелікке.
Құмырсканың бір туын ұстап сойып,
Той қылып, ат шаптырды төңірекке.

Ақ тышқанға күмістен таға қылдым,
Көр тышқанның терісінен жаға қылдым.
Көбелектің терісін жырtpай сойып,
Он бес қарыс жиындық саба қылдым.

Он бес жігіт жиылып көтере алмай,
Енді саба қылмасқа тоба қылдым.

4. Жұмбақ. Жұмбақ деген аты жұмудан шыққан: яғни қолдың ішіне бір нәрсені жасырып, жұмып тұрып, соны тап дегеннен шыққан. Жұмбақта нәрсені қолға жұмып тұрып таптырмайды. Ойда бүгіп айтпай қойып, сол нәрсеге ұқсас нәрселерді сипаттап айтып, ұқсастығы бойынша таптырады. Жұмбақ зейінді ұстартуға пайдасы бар нәрсе. Жұмбақтың негізі тәріздеу, яғни нәрсенің сипатын тәріздеп айту. Мәселен, арбаны жұмбақ қылғанда, адамға тәріздеп былай сипаттайды:

Ізі бар, қадамы жоқ аяғының,
Тимейді үш жерге таяғының.
Қолдарын хайуанға арта тастап,
Салады әуезіне баяғының.

Киіз үйді жұмбақ қылғанда, айдаһар тәріздендіріп былай сипаттайды:

Дүниеде бір айдаһар, білесіз бе?
Жаны жоқ қимылдауға денесінде.
Ішінде сүйектері бақша-бақша,
Жарқылдар жалғыз көзі төбесінде.

Құлыпты жұмбақ қылғанда, ит тәріздендіріп былай дейді:

Таң қаларлық бір ит бар,
Үй бағалы, үрмейді.
Аяғы жоқ жүрмейді,
Көмейін тықсаң сөйлейді,
Тілін адам білмейді,
Ұлықсатсыз сол иттен,
Адам үйге кірмейді.

Басқа нәрсе тәріздендірмей, тек өз сипаттарын ғана айтып жұмбақтау бар. Мәселен, балықты жұмбақ қылғанда былай сипаттап көрсетеді:

Бір нәрсе қанаты жоқ, ұшпас биік,
Сонда да жүрмейді екен жерге тиіп.
Арасын жер мен көктің өрт алса да,
Кетпейді ешбір жері өтқа күйіп.

Я болмаса бір ғана нәрсеге ұқсатпай, әр мүшесін әр нәрсеге ұқсатып, сипаттап жұмбақтау да бар. Мәселен, шегірткені былай жұмбақ қылады: Ат басты, арқар мүйізді, бөрі кеуделі, бөкен санды, құс қанатты, құмырсқа ізді, бота тіресекті.

5. Жаңылтпаш. Жаңылтпаш деген аты жаңылтудан шыққан. Қатарынан қайта-қайта шапшаң айтқанда, я тіл келмейтін, я тіл басқа сөз қылып бұрып кететін сөздердің басын құрап, келістірген шығарма — жаңылтпаш деп аталады.

Жаңылтпаш көбінесе жаңылғанда ерсі мағыналы сөз болып шығып күлдірерлік сөздер алынады. Мәселен:

Базардан алып келген боқжама,
Мен боқжамаламай, кім боқжамалайды?
Мен боқжамаламай, кім боқжамалайды?

Бастапқы жолын жай айтады, соңғы жолын шапшаң айтады. Жаңылғанда, мағынасы ерсі сөз болып шығуын көздемей, тек жаңылу үшін айтылатын жаңылтпаштар бар. Мысалдар:

1. Бір түйем бар еді,
Бұйдалайын деп едім, бұйдалай алмадым.
(Соңғы жолды үш рет шапшаң айтады).
2. Күдиярмен құда едім,
Күдияр мені құдалай алмады.
Күдиярды мен де құдалай алмадым.
(Соңғы екі жолды үш рет шапшаң айтады).
3. Бай Тайқарбай, қойыңды Ақшағылға жай Тайқарбай.
(Үш рет шапшаң айтылады).
4. Бас қатырғыш. Бас қатырғыш жұмбақ сияқты бұ

да ойландыратын нәрсе. Бірақ жұмбақтай шешуі болмаған соң, босқа әурелейді. Шешуі жоқтығын білмей, жұмбағын табамын деп ойланып, адамның басы қатады. Сондықтан бас қатырғыш деп аталады.

(Ермектеме нұсқаларын нұсқалықтың 32, 57 нөмірлерінен қара).

2. Зауықтама (Зауық сөзі).

Зауықтама деп көңіл көтеру үшін сөйленетін сөздер айтылады. Мәселен, ертегі жыр (батырлар), тарихи жыр, айтыс, өлең, үгіт өлең, толғау, түрлі терме өлеңдер.

1. Ертегі жыр. Ертегі жыр деп бұрынғы өткен батырлар турасында шығарған өлеңдерді, әңгімелерді айтады. Батырлар әңгімесі өтірік-шыны аралас қойыртпақ әңгіме болады. Шын жағы бұрын батырлар болуы. Батырлар заманында соғыс болуы, батырлар халық үшін қайрат қылуы, жұртын қоруды. Өтірік жағы, олардың мінген атына, тұтылған затына өздеріне бітпеген қасиеттерді таңу, болмаған күштерді, болмаған істерді телу. Өтірік те емес, шын да емес, дүбәра ертегілеу әңгіме болып шығады. Ол әңгіме элмен айтылған себепті ертегі жыр деп аталады. Негұрлым әріден шыққан әңгіме болса, соғұрлым қиял жағы шын жағын жеңіп, әңгіме өтірікке жақындай береді.

Батырлар әңгімесінің құны қандай деген мәселеге келсек, мұнда айту тиіс: бұрынғы жаутершілік заманда халық тән есебінде болған да, батырлар жан есебінде болған. Сондықтан батырлар турасындағы әңгіме — халықтың жаны, рухы турасындағы әңгіме. Батырлары қандай болса, халықтың рух жағы да сондай болған. Ертегі жырдағы батырлар сипатына қарасақ, ол жырлар халықтың рухы нағыз көтерілген шағында шыққандығын байқаймыз. Ошақ басы, үй ішінің қамы сияқты өмірдің ұсақ мақсат жағымен азаматтары есептеспей ұлы мақсат, ұлы мұратпен болып, жұрт үшін, көп үшін құрбан қылмайтын нәрсесі болмағанын көреміз. Әке-шеше, туысқан-туған, мал-мүлік, ең қымбатты жан — солардың бәрін жұрт қамының жолында бір тиынға баламағанын байқаймыз. Тоғай толған жылқысы, қора толған қойы, желі толған түйесі бар байлар, жасы 80-90-ға келгенше бала көрмей, баласы жоқтығынан әркімнен қорлық көріп, таяқ жеп, сөгіс есітіп, зарығып, тарығып, әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтып, өлдім-талдым дегенде жалғыз ұл көрсе, ол ұлы жұрт жұмысына керек болған жерде қартайған, әлсіз ата-анам қалып барады екен деп, оған да қайрылуы жоқ, тоғай толған көп малым қалып барады, оны қайтемін деп уайымдап қарайламайды.

Қобыланды жауға аттанып бара жатқанда қарындасы Қарлыға түстік жерге шейін соңынан қалмай, ақырында қайрылмасына көзі жеткен соң қош айтысып қалайын деп тұрып:

«Желі толған сар түйе,
Ағажан, кімге тапсырдың?
Қора толған ақты қой,
Ай көке, кімге тапсырдың?
Тоғай толған көп жылқы.
Күн көке, кімге тапсырдың?
Тоқсанда әжең Тоқтарбай,
Алпыста шешен Аналық,
Ақ көке, кімге тапсырдың?
Бірге туып, бірге өскен,
Кіндігіңді бір кескен,
Көкежан деп жылаған,
Мен сорды кімге тапсырдың?
Бұ дүниеде мұңдасың,
Төсекте жатсаң сырласың.
Ақиреттің жолдасың,
Бұлаңдаған қыз Күртқа,
Оны да кімге тапсырдың?» —

дегенде, Қобыланды ата-ананы, туысқан-туғанды, жарды керек қылмайтын тас бауыр, тас жүрек қасқыр сияқты тек қанішер, аң мінезді адам емес, шын адам екендігін жырдың мына сөзі көрсетеді.

«Жүрегі сөзге өрекіп,
Батыр да Қобылан тарықты.
Әскерден жалғыз қалыпты,
Қарлыға бүйтіп тұрған соң,
Ақ найзаға сүйеніп,
Ақырын өксіп қамықты».

Мұнан Қобыландының артында қалып бара жатқандары жанына бататын қымбат заттар екендігі, Қобыланды да ата-ананың, жардың, туысқанның құнын білетіндігі көрінеді. Бірақ олар қанша қымбат болғанмен онан да көрі батырға қымбат нәрсе — жұрт қамы, жұрт ісі. Ол жұрт ісі әлгілердің бәрінен қымбат екендігін, оның бәрін жұрт үшін құрбан қылатынын, хатта басын да соған құрбанға байлап, жауға аттанып бара жатқандығын білдіру үшін қарындасына Қобыланды былай жауап қайырады:

«Желі толған сар түйе,
Сары суға тапсырдым.
Қора толған ақты қой,
Аш бөріге тапсырдым.
Азу тісі балғадай,
Жас бөріге тапсырдым.

Тоғай толған көп жылқы,
Жасанған жауға тапсырдым.
Төртеуінді тәуекел,
Бір құдайға тапсырдым.
Сендер төртеу, мен жалғыз.
Жауға кетіп барамын.
Әлдеқандай боламын,
Айналайын Қалдыжан,
Ағанды кімге тапсырдың? — дейді.

Әкесінің жасын өте үлкен кәрі қылып, өлдім-талдым дегенде зарықтырып, тарықтырып оған жалғыз ұл беріп, ол ұлын жұрт қорғаушы батыр қылып, ер құрбандығының көптігін, үлкендігін көрсету мақсатпен істеген ақын шеберлігі де бар шығар. Бірақ елде жоқ рух ақын сөзінде де болмайды. Елде бар рухты ақын ықтимал дәріптеп, күшейтіп, көптіріп, көркейтіп айтуы. Бірақ жұртта жоқ рухты ақын өзінен шығарып айта алмайды. Ақын сөзіне жұрт рухының сәулесі түспей тұрмайды. Халықтың батырлары кетіп, басқаға бағынып, рухы сөнген уақыттағы қазақ ақындарының сөзі әлгі айтылғанды сипаттайды. Байларды, мырзаларды, төрелерді, бастықтарды, кейі жақсы көріну мақсатпен, кейі нәрсе алу мақсатпен мақтап, ақындықты қайыршылыққа, жараукелікке айналдырған ақындарымыз аз ба? Ақындардың олай істеуі елдің көбі қайыршылыққа, жараукелікке айналғандықтан. Елдің дәріптеп ұлғайтатыны бастықтар, байлар, мырзалар болғандықтан.

Сөйтіп, рухты ертек жырлар, батыр әңгімелері халықтың рухы көтерілген шақта шыққан сөз болады. Батырлардың рухынан, батырларды жыр қылған ақын сөздерінің рухынан сол жыр шыққан замандағы халық рухы қандай болғанын білеміз. Ертегілер бұрынғының қалпынан, салтынан дерек бергендей, ертек жырлар бұрынғының рухынан дерек береді. Бұл бір. Екіншісі, батырлар әңгімесінің құны тілге пайда беру жағынан зор.

Батырлар әңгімесі өлеңмен айтылған. Өлеңмен айтылған әңгіменің сөзі көпке төзеді, тез өзгере қоймайды. Солай болған соң, батырлар әңгімесінде аталарымыздың сөздері сақталып келген. Біз сияқты тілі жетіліп болмаған халыққа аталарымыздың сөздерін сақтаған әңгімелер құнды болмақ. Сондай құнды әңгімелердің бірі батырлар әңгімесі болады.

Соңғы уақытта қазақта сауық кеміген себепті жыршылар азайып, батырлар әңгімесі жоғалып барады. Батырлар әңгімелері өлеңмен айтылатын әңгімелер. Өлеңмен айтылатын әңгімелер, жыршылар жоғалса, батырлар әңгімелері өлең түрін жойып, ертегіге айналады. Ертегіге айналса, батырлар әңгімесінің рухы, көркі жоғалып, күр сүлдесі

қалады. Сондықтан жыршылар жоғалмай тұрғанда батырлар әңгімелерін өлең түрінде жыршылардың аузынан алып қалу керек. Бұл ел ішінде тұрған азаматтардың халық алдындағы борышы.

Ертөгі жырлардың қазақ ішінде көбінесе айтылатындары 1. «Қара қыпшақ Қобыланды батыр». 2. «Нәрікүлы Шора», «Алпамыс батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Едіге», «Қамбар».

2. Тарихи жыр. Тарихи жыр деп тарихта бар мағлұм оқиғалар турасында өлеңмен шығарған сөздер айтылады. Қазақта өз тілінде жазылған тарих болмағанмен қазақта болған оқиғалар, қазақтан шыққан адамдар турасында басқа жұрттардың тарихында жазылған мағлұматтар бар. Халықтың өзінің есінен кетпеген, қазақ басынан кешірген оқиғалары толып жатыр. Солар туралы өлең етіп шығарған сөздер болса, солар тарихи жыр болады. Мәселен «Орақ — Мамай», «Абылай», «Кенесары, Наурызбай», «Ер Назар», «Бекет» өлеңдері — тарихи жырлар болады. 1879-1880 жылы болған «Қоян» қысының жұты турасында шығарған өлең болушы еді. Сонда қыстың қалай болғанын, елдің қандай жұтағанын, қандай аштық азап тартқанын айтушы еді. Сол өлең осы күнге дейін сақталған болса, онда тарихи жыр болады¹. Жанкісі бидің зекетшілері турасында айтқан өлеңі қазақтың Қоқанға қараған шақтағы тарихына қатысы бар сөз болғандықтан, бұ да тарихи жыр табына жатады.

3. Айтыс өлең. Айтыс екі балуан күрескені сияқты, екі ойыншы ұтысқаны сияқты, екі батыр жекпе-жек ұрысқаны сияқты, екі ақынның бірін-бірі сөз жүзінде аңдып, бірінің-бірі қапысын тауып жеңу үшін айтатын өлеңдері. Ақындар әдісін сөз арқылы жұмсап, бірін-бірі сөзбен шаншып, жеңеді. Әрқайсысы сөзбен шаншуға қолайлы, осал оңтай жерін іздейді. Басында, ісінде, жұртында, ұлтында болған осалдық, кемшіліктерді айтып, сөзбен ұялтып, яки сөзбен қамап, жан-жағын бөгеп тоқтатады. Сондықтан ақындар бірінің жайын бірі білмейтін болса, әркімнен әдейі сұрастырып, мағлұмат жинайды. Елентай мен Болық айтысқанында Елентайға Болық қиын сұраулар беріп, мүдіртпек болған. Жарылғасын қожа мен Айқын айтысқанындағы бір-бірінің басындағы, тамалындағы міндерін айтып, мүдірту талабында болған. Оған болмаған соң әйел басындағы жалпы кемшілікті айтып жеңген.

Кеншімбай мен Ақсұлу айтысында елдеріндегі кемші-

¹ Досмағамбетұды Қалелде бар екен, келесі басылуында кірмек.

лік, осалдау жағын айтып, бас адамдарының осал істерін айтып, мүдіртпек болған. Жанақ пен Баланың айтысында ел жағынан да, ақындардың өз жағынан да тию талабы байқалады. Қазақ пен Ноғай айтысында қазақ ноғай жұртының мінін айтып, мүдірту қамында болған.

Қазақта айтыс өлең көп. Бірақ бұлар да ел ішінде жоғалып, сиреп барады. Жазу жайылған сайын айтыс өлең азайып, құруға бет алып барады. Мұның да бәрін жазып алып қалмасқа, бұ да анайы әдебиеттің өшетін, жоғалатын түрі.

4. Үгіт өлең. Ақыл айтқан, жол көрсеткен, жөн сілтеген мағыналы өлеңдер — үгіт өлең деп аталады. Үгіт өлең табына жатады мынау сияқты өлеңдер:

1 Ай, жігіттер, үлгі алма!
Азған елдің ішінен.
Алыс-алыс қашындар!
Зияндасты кісіден.
Жақсыны көзден салмаңдар!
Жақсыдан қапыл қалмаңдар!
Өзі болған ерлердің,
Аяғынан алмаңдар!
Әр елге, әр жұртқа
Алтын сақа табылмас.
2. Ай, достарым, жігітерім,
Болмасқа болмашы болма!
Қолыңнан келсе ақыл қайыр
Кісіден алушы болма!
3 Мақтанба бақсымын деп бағыңызға! —
Қартаймақ қиын сауда тағыңызда.
Іске аспай бақ-дәулеттің қалуы оңай.
Басыңнан бағың тайған шағыңызда.
Мақтанба сұлуымын деп ажарыңа!
Ажарсыз адамдарды ал назарыңа!
Зылықа Жүсіппенен сұлу өткен
Тұрмаған ажар ара ажалына.
Ағайын жат болады алыс болса,
Болады жат та жақын таныс болса.
Достарың дұшпан түгіл табалайды,
Аяғың бір нәрседен шалыс болса.

* * *

5. Үміт өлең. Біреуден үміттені, бір нәрсе дәмесе айтқан ақындардың өлеңдері үміт өлең табына жатады. Мәселен, мақтау өлең, құттықтау өлең. Ескі ақындар мақтауды, құттықтауды, сұрауды кәсіп қылған. Байды, биді, ханды, төрені, мырзаны мақтап, тойын бастап, баласын құттықтап, шапан кию, ат міну — әйтеуір нәрсе алу мақсатпен айтатын ақындар көп болған. Біреулері мақтасам

күр тастамас деп, тек мақтап қана қойған да, біреулері көрсете сұраған. Сұрамай мақтаған өлеңнің мысалы Орынбайдың Ерденді мақтаған өлеңі. Мұнда ешбір сұрау ишараты жоқ. Көрсете сұрау Қубала ақынның сөзінде бар. Өзімен де, жай да алу мақсатын көрсеткен сөз Шерниязда бар.

Мысалдар:

Орынбайдың Ерденді мақтағаны.

Ассалаумағалайкум батыр. Ерден,
Кетіп тұр бақ-дәулетің тағы керден,
Ішінде мың қарғаның бір бүркіттей,
Көзіме көрнесің келген жерден.

Сұңқардың, екі мұртын, жебесіндей,
Ақылың ұшан дария кемесіндей.
Сурасаң биіктігің мен айтайын,
Күн шалған Алатаудың төбесіндей.

Қубаланың жалғыз биесі өлгенде, ноғай¹ мырзаларынан жәрдем сұраған сөзінен.

Бір алла, мал мен басқа қаза бердің,
Күніме жаяулықпен жаза бердің.
Сіздерді көп беймаза еткенімнен
Ұялып ортаңызға азар келдім.
Арқама тарыхқанда сүйеуім деп,
Ортаңа бұ қазамды шаға келдім.
Тыңдаңыз, кіші іні, үлкен аға!
Алламыз не берсе де жоқ-ты шара.
Жаңылтып есебінен жібереді,
Қалай да қиын екен жалғыз қара.
Сіздерге менің мұным қиын емес,
«Ау» десең, ноғай болып ортаға ала.
Жатсам да болар еді-ау сұрап қақтан,
Дұшпанның сөзі болад біздің арттан.
Ер өлмес жаяулықтан жан қиналар
Бір бие берілмесе қалың халықтан.
Жарарлық басшылыққа аға-іні бар,
Қайтемін жабы туса арғымақтан.

* * *

Шернияз ақынның Баймағамбет правительдің қыз ұзатқан тойын бастаған сөзінде айтқаны бар.

«Сөйлемес бөтен қазақ мен тұрғанда,
Аузымда тәңірі берген жел тұрғанда.
Мен кімге сөз сөйле деп жалынамын,
Өлеңім айтатұғын кең тұрғанда.

¹ Ноғай деген Бөкейлікте қазақ елі бар.

Бұл тойда не берсе де мен аламын,
Дәнене жоқ шұқанаққа көл тұрғанда.

.....

Сүркия Кенесары қашаған хан,
Сергазы талай жасты жасаған хан.
Дәулетін байекемнің айырма деп,
Тілекті мен тлейін жасағаннан.
Жарлыны жалғызбенен бір теңгердің,
Алтынды айналайын босағаннан!
Кеңеске келіссіз сөз тек қосайын
Тап атам Жарылғасқа ұсағанмын.
Қарастым тойды жақсы бастады деп,
Берсең де бір қысырақ қосақ алман.

6. Толғау. Толғау (яки мұңды өлең) деп көңілдің неше түрлі күйін шешетін өлеңдер айтылады. Мәселен, ғашықтық, сағыныш қайғы, күйініш, кейістік, кіжініс, өкпе, наз сияқты көңіл-күйлерін білдіретін өлеңдер.

Мысалдар:

1. Көзіме көріндің де кетіп қалдың,
Кәдірі болмайды екен қолда бардың.
Әйдем де болмай жатып сағынғаннан,
Өлеңмен атыңды атап, әнге салдым.

Сағындым, жаным, сені бір күн болмай,
Жолыңа көп қарадым шыдай алмай.
Кетіппін, жаным, саған қатты үйреніп,
Көңілім басылмайды бір жыламай.

Шырағым, жүзің раушан, сөзің балдай,
Жолыңа қараймын деп көзім талды-ай.
Бір себеп ойлағанға болама деп,
Искеймін сағынғаннан орамалды-ай.

Жан еркем, мен жүремің мұндай күймен,
Бар ма екен ашық жарын мендей сүйген?
Сен бір шам, айнала ұшқан мен паруана
Айналып аламын деп отқа күйген.

Есімнен ең кетпейді сүйген жаным,
Білмейді ешбір адам менің халым.
Құдай-ау, ырзалықпен айрылмадым,
Көңілімде бұл турада көпті арманым.

Басымнан еш кетпейді қара бұлт,
Құдайдан етуші едім қатты үміт.
Япырым-ай, бұ не деген істер болды?
Көргенім, ойнағаным бәрі де ұмыт.

Барады ішім толып қайғыменен,
Детуші едім айрылмаспын сүйгенімнен.

Бар қайғы дүниедегі басымда тұр,
Айтамын өлең қылып күйгенімнен.

Қапалық көңлімдегі өлең болған,
Ойласам еске түсер өткен заман.
Бар ма екен дүниеде мендей адам
Көңіліне қапалық пен қайғы толған?!

* * *

Он сегіз мың ғаламның,
Патшасы әуел қак жаппар.
Есіттің бе сөзімді?
Жылатпай менің көзімді,
Он үш жасар Қобыланды,
Ерінбей сүйер кезімді
Жалғызының артынан
Мұхамбет сынды ей, тақсыр!
Тар жерде еске ал өзімді.
Қызыр, Лияс — екі жар!
Омар, Оспан — екі жар!
Бір кітаптың ішінде
Қырық пайғамбар аты бар.
Бас-басыңа бір жандық,
Дем бермесең біз қалдық,
Асқардан асып бел өттік,
Белден асып біз кеттік,
Біз пақырға көзің сал!
Аруақтар сізді тербеттік.

Ақсұңқар құс мақтанса,
О дағы бір күн кез болар
Құс бегінің торына,
Арғымақ ат мақтанса,
О дағы бір күн кез болар.
Қаланың қазған орына,
Осы кеткен жалғызым,
Есен барып, сау келсе,
Егіз туған көк бесті,
О да бір сенің жолыңа!
Егіз туған көк кошқар —
О дағы сенің жолыңа!
Бұл алпысқа келгенде
Қобыландыдай ұл таппан
Тұрмады ма сорыма?
Мұхамбет сынды ей, тақсыр!
Қозымды бердім жолыңа.

Бір жылқыдан кем шаппас
Келінжан баққан бұрыл ат.
Денеге мылтық тиізілбес,
Дәуіт соққан жалаңғат.
Асынған қылыш белінде
Қынаптары әрі алтын,
Үстаған жері сап алтын,
Балдағы алтын сар болат.

Шырағының шыбыны
Жасаған саған аманат.

Қалғып кетсе, қағып тұр!
Адасып кетсе, бағып тұр!
Қозыма келген пәлені
Тұқылас атты Шашты әзиз!
Жәрдемші болып соғып тұр.

Көл иесі Қамбар-ай,
Жол иесі Қамбар-ай,
Қазанға қайдан қол жиды.
Қарман деген заңғар-ай!
Қамбар өзін қолдасаң,
Қолдамайтын кім бар-ай!

(Қобыландыдан)

Бұлғыр, бұлғыр, бұлғыр тау,
Бұлдырап тұрған құрғыр тау.
Қаптай қонар елім жоқ,
Айым, күнім, Кәрібоз!
Сөйлесетін тілің жоқ,
Ел таптырар ма екенсің,
Арысаң да жануар?
Көрсетер ең бір қара!
Саған мінер белім жоқ,
Белге қылар емім жоқ!
Бү шамаға келгенде,
Ажалым аштан болды ма?
Ауызға жерге жемім жоқ!
Егер өлсем бұл жерде,
Сүйегімді ұстар теңім жоқ!
Көк шалғынның үстінде
Күңіреніп жатырмын.
Үстіме киер кебін жоқ!
Еңіреп жүрген ер едім
Қаптаған қара борандай,
Өткені ме дүние бок!

(Тарғыннан)

3. Қара таудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Қарындастан айрылған жаман екен,
Қара көзден мөлтілдеп жас келеді.
Мына заман, қай заман — қысқан заман,
Дәулет құсы басыңнан ұшқан заман.
Топырақ пен аспаннан шаң борайды,
Қаңтардағы қар жауған қыстан жаман.
Мына заман, қай заман — бағы заман,
Баяғыдай болар ма, тағы заман.
Атадан ұл, енеден қыз айрылды
Көздің жасын қол қылып ағызамын.

Мұнша қысым қылдың ғой қатты, құдай!
Қара жер қабырғама батты, құдай.
Жаяу жүрсем табаным ауырады,
Тым болмаса бермедің атты, құдай.

7. Терме. (Яки түрлі өлеңдер). Терме деп ат қойылуының мәнісі: бұл түрлі шығармалар бір нәрсенің жайынан сөйлеп тұрмай, көп нәрсені теріп сөз қылып өтеді. Көп нәрсені сөз қылғанда, әрқайсысына айналып, баяндап жатпайды. Түрлі шөптің басын шалып оттап, тоқтамастан желге қарай тартып бара жатқан мал сияқты. Терме айтушылары түрлі нәрсені сөз қылып, бірақ ешқайсысына айналмастан, кідірместен ілгері қарай сырғи береді.

Мысал:

Арғымақ жабы көрінер,
Аса шауып бұланса.
Айдын көл батпақ атанар
Айдыны құрып суалса.
Байтерек сабау көрінер
Жапырағы түсіп қуарса,
Бір азғана сөйлейін,
Жақсылар, сізге ұнаса.

Арғымақ жайлап не керек,
Артынан жабы жеткен соң
Ағайын, туған не керек?
Аңдысып күні өткен соң.
Қызыл тилим, сөйлеп қал!
Қызығыңды жер көрер
Ажал қуып жеткен соң
Айт дейтін аға, сіз қайда?
Айтатын оны біз қайда?
Бір төбенің басына
Тыға салып кеткен соң.

2. Сипаған сиыр білмес қызметіңді,
Сыйлаған жаман білмес құрметіңді.
Әр қалай бір сияпат еткен жаман,
Болады атқарғандай міндетіңді.
Кейбіреу өз халқына өз малай,
Бейнет көп, рақат жоқ дәулетінде.
Жарыстық қыс суықпен өмір шегіп,
Кетпей ме бір күн тастап нәубетіңді.

* * *

Жаманның етек-жеңі тар секілді,
Қабағы ашылмаған қар секілді.
Сүйейді жамандарды кейбір сабаз,
Бүтіндей аудармайтын нар секілді.

* * *

Қосылса екі жақсы хан секілді,
Ләззаты бір-біріне бал секілді.

Бір жерге екі жаман сыйыса алмайды,
Мінезі сиыр деген мал секілді.
Жақсылар жағасы кең тон секілді.
Тайық етек-жеңі мол секілді.
Жақсының бір жаманға ісі түссе,
Қос артқан ит үстіне жол секілді.
Қосылса екі жаман ду болады,
Қараңғы, жүрген жері шу болады.
Күн-түні дау-жанжалмен өмір өтіп,
Рақатсыз ішкен асы у болады.

* * *

(Зауықтау нұсқаларын нұсқалықтың 40, 54 нөмірлерінен кара).

4. САРЫНДАМА (САРЫН СӨЗ) САЛАСЫ

Сарындама үш тарау: 1. Салт сөзі. 2. Ғұрып сөзі. 3. Қалып сөзі.

1. САЛТ СӨЗІ

Салт сарынымен яғни салт жөнімен айтылатын сөздер салт сөзінің табына жатады: мәселен, мысалдар, ділмәр сөз (афоризм), тақпақтар, мақалдар, мәтелдер.

1. Мысалдар. Адамның ғамалын, мінезін, құлқын, жанды-жансыз нәрселер арқылы салт-санасына сәйкес көрсетіп өнегелеу — мысалдау болады.

Ескерту: Мысалдар көбінесе хайуандар турасында шыққан ертегілерден алынады. Ондай ертегілерде хайуандарға адамша тіл бітіріп, адамша мінездеп, іс еткізіп, түрлі мақұлыққа түрлі өнеге боларлық сипат таңған. Ақымақтыққа өнеге болатын есек, хайлакерлікке түлкі, қорқаулыққа қасқыр, момындыққа қой, мазақтыққа тырна, жарғақтыққа сауысқан, тағысын тағы солай. Мысалдар «Арсыз ит», «Өтірікші тышқан», «Хайуандар таласы» «Бақылдақ теке», «Құлағынан айрылған ешкі» тағысын тағы сондай сөздер.

2. Ділмәр сөз. Бұрынғы даналардан, билерден, шешендерден қалған сөздер — ділмәр сөз (Европаша — афоризм) деп аталады.

Мысалдар:

1. Өлеңіні жағалай
Тал шығады деп едім.
Тал шыбықтай бұралып,
Сал шығады деп едім.
Соққан бейіт секілді.
Үй шығады деп едім.
Қырыққан серке бұттанып,
Би шығады деп едім.

(Моңке)

2. Өр Дулат — ұлы жүздегі бір ханға барып отырып, қоңырат Мырзан би ханға сөз бермей жалғыз сөйлей беріпті. Мырзан баласыз кісі екен, соны айтып тоқтатпак ниетпен дулаттың бір шешені айтыпты:

«Жалтақтап сөйлейсің, жалғыз-ақ адамша, көтеріліп сөйлейсің, көмегі жоқ адамша. Күйрығы жоқ шолақ Мырзан, құлағы жоқ шұнақ Мырзан, жалғыз өзің сөйлейсің бе, деп. Сонда Мырзан айтыпты:

Сен жалғыз деп сөксең, құдайға тілің тиеді, жарлы деп сөксең, пайғамбарға тілің тиеді. Күйрығым шолақ болса, тұлпар шығармын, құлағым шұнақ болса, сұңқар шығармын, күйрығы ұзынды біз итке меңзейміз, құлағы ұзынды есекке меңзейміз, ешкі егіз табады, ит сегіз табады, шошқа тоғыз табады. Сенің бабаң егіз еді, атаң сегіз еді, өзің тоғыз едің, тоғызыңды алса, құдайдың шамасы жоқ па? Маған бала берейін десе, баласы жоқ па? — депті.

Халық мынаған тас атыңдар депті. Дулаттың биі «айтқанын қылып, бітімін беріңдер» деп топтан шыға жөнеліпті.

(Ыбырайұлы Тұрман жинағынан)

3. Қаз дауысты Қазыбек би жолаушылап жүріп, бір үйге түстеніпті. Үй иесі, үйінде жоқ екен. Қатынының күткеніне ырза болып, ерін көріп кетпек ниетпен қонып қалыпты. Ері жұпынылау адам екен. Қазыбек жолдастарына қарап айтыпты:

Жігіттер, бұл сөзімнің мәнісі бар,
Мәнсіздің мәнді менен не ісі бар.
Құданың күдіретін қарап тұрсаң,
Жапалақ үйрек ілген бір ісі бар,—

деп. Қазыбектің сөзіне қатын түсіне қалып, былай депті:

Құдаеке, сөзіңіздің мәнісі бар,
Мәндінің мәнсіз бенен көп ісі бар.
Жапалақ ілген құсын місе тұтпай,
Тағы да қоңыр қаздан дәмесі бар.

Қазыбек қатынға ырза болып, мына сөзді айтып жүріп кетіпті:

Балаң жаман болса,
Көрінгеннің мазағы.
Атың жаман болса,
Шыбын жанның азабы.
Қатын жаман болса,
Бү жалғанның тозағы.

Туған балаң жақсы болса,
Екі көздің шырағы.

Мінген атың жақсы болса,
Бұл дүниенің пырағы.
Алған жарың жақсы болса,
Мейманыңның тұрағы.

(Ыбырайұлы Шорман жинағаннан)

4. Қыпшақ Досбол датқа қартайып, науқас болып жатқанда Байысын, Саудағұл және Нұрмаш деген атқа мініп ел билеп жүрген үш кісі көңілін сұрай барып, Досболға айтыпты: «Е, датқаеке, бұрынғының арты едің, бүгінгінің қарты едің, әлде қалай боласыз, артыңда қалатын жандарға не айтып кетесіз, ілгері өткендерге не айтып барасыз» депті. Сонда Досбол: «Уа сендерге не айтайын, заман сендердікі, жұрт сендердікі, өз ақылдарың өздеріңе жетеді. Ілгері өткендерге айтып баратын сөзім мынау: бақ деген сендер, тірі күнде сұңқар еді; елде кімнің басы биік болса, соған қонушы еді. Сол бақ қартая-қартая қара шыбын болды. Қайда сасық болса соған қонды. Соқырдың көзіне қонды, пұшықтың мұрнына қонды, таздың басына қонды деп барамын» депті. Байысын соқыр екен де, Нұрмаш пұшық екен. Саудағұл таз екен. Үшеуі ұялып үйден шыға жөнеліпті.

Ділмар сөз иесінен айрылса, я тақпаққа, я мақалға, я мәтелге айналып кетеді.

3. Такпақ. Салт-санасына сәйкес пікірлерді келтесінен келтіріп, өлең түрде ұйқастырып айту — такпақ болады. Такпақ қысқара-қысқара маңызданып барып мақалға айналып кететін де жері бар. Мақалдарды құрастырып қосып айтқанда, мақалдар такпаққа айналып кететін де жері бар.

Мысалдар:

1. Ата-ананың қадірін
Балалы болсаң білерсің,
Ағайынның қадірін
Жазалы болсаң білерсің.
Ақ дененің қадірін
Сырқаулы болсаң білерсің,
Дәулетінің қадірін
Мал кеткенде білерсің.
Ажарының қадірін
Сән кеткенде білерсің.
Тіршіліктің қадірін
Жан кеткенде білерсің.
Аңдып жүрген дұшпанды
Тап жеткенде білерсің.
2. Көп отырсаң көл азады,
Көп сабылса жер азады.
Көп жасаса ер азады,
Ер азған соң ел азады.
Аяқтыға жол бермейтін,

- Ауыздыға сөз бермейтін,
Мыңнан озған шешеннен
Күнде қойынды баққан
Кұлағы кесік құл озады.
3. Ақырзамаң адама аласа туады,
Аласа туса да тамаша туады.
Қулық-сұмдық ойлай туады,
Жамандыққа бойлай туады.
Итере салсаң жығыла кетеді,
Тұра сала жармаса кетеді.
Ішсе бозаға тоймайды,
Боқтап түгінді қоймайды.
4. Дауыл болмай жауын болмас,
Жауын болмай қауын болмас.
Ит баласы сауын болмас.
Екі дау адағы ауыл болмас,
Ауыл болса да тәуір болмас.
Өзіннен тумай ұл болмас,
Сатып алмаң құл болмас.
5. Киікті құралай бүлдірер,
Елді дүрегей бүлдірер.
Текті жігіт тек жүрер,
Текелі киік жай жүрер.

4. Мақал. Мақал да тақпаққа жақын салт-санасына сәйкес айтылған пікірлер. Тақпақтан көрі мақал маңызды, шыны келеді.

Мысалдар:

1. Мал — жаным садағасы, жан — арым садағасы.
2. Ашу — дұшпан, ақыл — дос, ақылыңа ақыл қос.
3. Әкім адал болмаса, жұрт бұзылар, сауда адал болмаса, нарық бұзылар.
4. Асың барда ел таны беріп жүріп, атың барда жер таны желіп жүріп.
5. Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ.
6. Жоқтық ұят емес, байлық мұрат емес.
7. Қатты жерге қақ тұрар, қайратты ерге мал тұрар.
8. Күлме досыңа, келер басыңа.
9. Төртеу түгел болса төбедегіні алады, алтау ала болса ауыздағы кетеді.
10. Айбар керек — әл керек, әлсіз айбар не керек.
11. Денсаулық — зор байлық.
12. Ауыру қалса да әдет қалмайды.
13. Өсер елдің жігіті бірін-бірі батыр дер, өшер елдің жігіті бірін-бірі қатын дер.
14. Ұрлықтың түбі — қорлық.
15. Қойшы көп болса, қой арам өлер.
16. Шірікке шыбын айнарар.
17. Көрмес түйені көрмес.

18. Битке пышақ суырма.
 19. Бас білген өгізге өк деген өлім.
 20. Ат жалдаған өтер, ит жалдаған кетер.
 21. Жаз арбаңды сайла, қыс шаңаңды сайла.
 22. Ел қыдырған сыншы, тоғай аралаған үйші.
 23. Көше білмес жамандар, көшсе көлік өлтірер, сөйлей білмес жамандар, сөзді өзіне келтірер.
 24. Көре-көре көсем болар, сөйлей-сөйлей шешен болар.
 25. Көріп алған көріктіден, көрмей алған текті артық.
 26. Ит тойған жеріне, ер туған жеріне.
 27. Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аларсың.
 28. Көрген жерде бой сыйлы, көрмеген жерде тон сыйлы.
 29. Жер таусыз болмайды, ел даусыз болмайды.
5. Мәтел. Мәтел дегеніміз кезіне келгенде кесегімен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады. Мәтел ақиқат жағын қарамай, әдетті сөз есебінде айтылады.

Мысалдар:

1. Өзі тойса да, көзі тоймайды.
2. Көппен көрген — ұлы той.
3. Адасқан қаздай, рудан аздай.
4. Тамақ тоқ, көйлек көк, уайым жоқ.
5. Өткен өрел, қалған салауат.
6. Бұйдалаған тайлақтай, жетелеген мойнақтай, яки мұрнын тескен тайлақтай.
7. Түлен түртпесе, түнде қайда барасың?
8. Бетегеден биік, жусаннан аласа.
9. Жығылған үстіне жұдырық.
10. Бір теңге беріп жырлатып, мың теңге беріп қойдыра алмады.
11. Қызым, саған айтам, келінім, сен тыңда!
12. Келін айғыр, кемпір саяқ шықты.
13. Баланың сөзі батпандай, келіннің сөзі кетпендей.
14. Бәйбіше құдай бұйрығы, тоқал иттің құйрығы.
15. Қызым үйде, қылығы түзде.
16. Жас-жастың тілегі бір, жібектің түйіні бір.
17. Ай мен күндей, әлемге бірдей.
18. Бай кісі бақырып бола ма?
19. Көзінің жасы көл болды.
20. Барымен базар, жоқты қайдан қазар?
21. Көшсе көш қасындамыз, отырса от басындамыз.
22. Досқа күлкі, дұшпанға таба қыла көрме!

23. Дерт батпандап кіреді, мысқалдап шығады.

24. Арғымақты жамандап, қане тұлпар тапқаның?
Ағайынды жамандап, қане туған тапқаның?

(Салт сөзінің нұсқаларын нұсқалықтың 91, 119 нөмірлерінен қара).

2. ҒҰРЫП СӨЗІ

Ғұрып сөзі деп ғұрып сарынымен яғни ғұрып бойынша істелетін істерге байлаулы сөздер айтылады. Мәселен, той бастар, жар-жар, беташар, неке қияр, жарапазан.

1. Той бастар. Тойдың кешкі ойынын біреу өлеңмен бастайды. Сонда айтылған өлең той бастар деп аталады.

Мысал:

Кете Шернияз ақынның Баймағамбет правительдің қызы Ақыл Қанікейдің тойын бастағаны:

Ассалаумағалайқұм алдияр хан!
Қорқады өлім десе шыбындай жан.
Сиынып бір құдайға сөз сөйлейін.
Тіліме жәрдем болғай бір алладан.
Әуелі пәруәрдігер сені айтамын,
Жаратқан немді айтпай нені айтамын.
Той қылса қара қазақ әркім де айтар,
Бұл тойда топтан озған мен айтамын.

Сөйлемес бөтен қазақ мен тұрғанда,
Аузымда тәңірі берген жел тұрғанда.
Мен кімге сөз сөйле деп жалынамын.
Өлеңім айтатұғын кең тұрғанда.
Бұл тойда не берсе де мен аламын,
Дәнеңе жоқ шұқанаққа көл тұрғанда.
Құдайым, қуат бергей таңдайыма,
Әр түрлі өлең келді жағдайыма.
Тойында Байекеннің сөз сөйлейін,
Бітпесе есек қылы маңдайыма.

.....
Байеке баласында жаман бар ма?
Баласын жаман деген заман бар ма?
Той етіп, қыз ұзатпақ қақ бұйрығы,
Болған соң қақ бұйрығы амал ба ма?

Атаңыз киналады кетеді деп,
Қайсы қыз шырағыма жетеді деп.
Көшкенде көштің көркі көгершінім.
Қадірі кетсе мұның өтеді деп.
Атаңыз киналады сіз кеткенге,
Көзінің қарашығы қыз кеткенге,
Табылмас Байекеме сіздей бала,
Алты жүз арғымақпен іздеткенде.
Атанның киналғанын көріп келдім,

Май салған қорғасындай еріп келдім,
Ау ата — Ау анадан қалған жол деп,
Насихат білгенімше беріп келдім.

Той етіп, қыз ұзатпақ хақ бұйрығы,
Адам мен Ау ананың тап бұйрығы.
Біздерге жеңешен де еріп келген.
Біреудің әспеттеген ақ құйрығы.
Той етсе әдепсіз қыз көп жылайды,
Айтсын деп бауырмал қыз деп жылайды.
Той етіп, қыз ұзатпақ хақ бұйрығы,
Болған соң ақ бұйрығы тек жылайды.
.....

Алғаның хан Жәңгірдей бақты болсын,
Алтыннан күміс пенен тақты болсын.
Ақ үйің ойда тұрған қырға қонсын,
Ақ тісің аузыңды ашсаң нұрға толсын.

Үйіне үлде менен бүлде толсын,
Болмаса күндіз пұрсат, түнде толсын.
Жасаған айтқан сөзім түс келтіріп,
Үйіңе Қызыр. Ілияс келіп қонсын.

Басымды қоса берме төменменен,
Семірмес қаз ормаса жегенменен.
Алдыңда азғана сөз әңгіме айттым,
Асылдың азы жақсы дегенменен.

* * *

2. Жар-жар. Жар-жар қыз ұзатар үйде ұзататын қызды жұбату үшін айтылатын өлең. Жар-жарды екі жақ болып бастап, соңынан бір жақты етіп жібереді. Олай болу себебі жұбатушының сөзіне әуелі жауап қайырылып отырады. Сонан соң жұбату сөз қыздың жақындарын жұбатуға ауып кетеді. Екі жақ болған жерінде жұбатушы жақ жігіттер болып, қарсы жағы қыздар болып айтады.

Мысалдар:

Жұбатушы жағы:

1. Бір толарсақ, бір тобық санда болар, жар-жар!
Қырық кісінің ақылы ханда болар, жар-жар!
Әкем-ай деп жылама, байғұс қыздар, жар-жар!
Әкең үшін қайын атаң онда болар, жар-жар.

Қарсы жағы:

Есік алды құба тал, майда болсын, жар-жар!
Ақ бетімді көретін айнама болсын, жар-жар.
Қанша жақсы болғанмен қайын атамыз, жар-жар.
Айналайын әкемдей қайдан болсын, жар-жар!

Жұбатушы жағы:

Бір толарсақ, бір тобық санда болар, жар-жар.

Қырық кісінің ақылы ханда болар, жар-жар.
Шешем-ай деп жылама, байгүс қыздар, жар-жар
Шеше орнына қайын енең онда болар, жар-жар.

Қарсы жағы:

Есік алды құба тал, майда болсын, жар-жар,
Ақ бетімді көретін айнам болсын, жар-жар!
Қанша жақсы болғанмен қайын енеміз, жар-жар!
Айналайын әжемдей қайдан болсын, жар-жар!

Мұнан әрі қарай аға, жеңге, сіңлі турасында да осы ретте айтылады.

Ескерту: Бастапқы ылғи айтылатын екі жол «Бір толарсақ, бір тобық санда болар, қырық кісінің ақылы ханда болар...» дегеннің орнына: «Алып келген базардан қара насар, қара құйрық сәукелең шашың басар» деп те айтылады.

Жауаптағы айтылатын екі жол:

Есік алды құба тал, майда болсын,
Ақ бетімді көретін айнам болсын,—

дегеннің орнына «Жазғытұрғы ақша қар жаумақ қайда, құлын-тайдай айқасқан оң жақ қайда?» деп те айтылады.

2. Қыздың жақындары туралы айтылатын жар-жар былай келеді:

Шымылдығың серпе сал, көрсін әкең, жар-жар.
Көздің жасын көл қылып төксін әкең, жар-жар.
Жылда-жылда ноғайдан пұл аламын, жар-жар
Бір міндеттен құтылдым десін әкең, жар-жар!

Шымылдығын серпе сал, көрсін шешен, жар-жар.
Көздің жасын көл қылып төксін шешен, жар-жар.
Жылда-жылда боқшама бояушы едім, жар-жар.
Бір міндеттен құтылдым десін шешен, жар-жар!

Осы ретпен ағасы, жеңгесі, сіңлісі, інісі туралы да айтылады.

3. Неке қияр. Неке қияр сөз деп неке қияр кезде екі арада жүретін екі куәнің — күйеу мен қыздың ырзалығын сұраған уақытта айтатын сөздерін айтамыз. Бұл әнмен айтылмайды. Бірақ өленде ұйқасқан, дәйім бір қалыпта айтылады.

Мысал:

Ку-куә — куәдүрміз,
Куәлікке жүредүрміз.
Мұнда халық қасында,
Таңда қақ қасында,

Екі кісі қак куәлік бередүрміз.

Пәленшеден жазған (әкесін айтады), пәленшеден туған (шешесін айтады), пәленше қызды (қызды айтады), қалал жүптілікке қабыл көріп алдыңыз ба? — дейді.

Қызға айтқанда да бәрін осы қалыпша айтып, аяғында пәленшеге қалал жүпті болдыңыз ба? — дейді.

4. Беташар. Қыз-келіншек болып түскенде бетін көрсетпейді. Ауылға келерде алдына шымылдық ұстап, перделеп келтіреді. Үйге кірген соң да алдына шымылдық құрып, қыз-келіншек, бала-шағалар ғана болмаса, басқаларға көрсетпей қояды. Беташар айтылғаннан кейін беті ашылып, шымылдық алынып, ғұрып бойынша көрінетін адамдарына келіншек сонан соң көрінеді.

Беташарды әндетіп айтпайды. Жай шұбыртып, өлең түрінде ұйқастырып айтады. Беташар әуел басында толып жатқан нұсқау, жол, ереже (орысша айтқанда устав) түрінде айтылып, келіншекке естіртіліп, орнына келтіруге керек деген мағынада шығарған сөз. Бұл күнде «отқа май салу» сияқты ғана әдет мағынасына айналып кеткен беташар түрі қандай болатыны «Өлеңді сөйлемдер» деген бапта көрсетілген.

5. Жоқтау. Жоқтау өлген кісіні жоқтап сөйлеу. Жоқтау көбінесе белгілі адамдарға айтылады. Өлген адамның қатыны, я қызы, я келіні зарлы үнмен өлген адамның тірідегі істеген істерін, өлгенінше бастарына түскен қайғы-қасірет, күйіктерін шағып, жылағанда айтатын жыр түріндегі сөз. Жоқтауды көбінесе ақындар шығарып береді. Сондықтан жоқтау ақын лұғатты келеді.

Мысал:

Бөпе төренің қарындасы күйеуі өлгенде жоқтағаны.

Күдері белбеу белімде,
Азалы болдым елімде.
Бөпекем жарлық берген соң,
Жүре бердім жөніме.
Бас-бас өлім, бас өлім,
Басынан келген осы өлім,
Жапырағын жайқалтып,
Жарлыны алған осы өлім.
Күдай досты Мұқамбет —
Оны да алған осы өлім.
Қылышымнан қан тамған,
Әліні алған осы өлім.
Өлімнің несі уайым?
Бұл істі салған күдайым,
Қара бір шашым жаяйым!
Жаяйым да жияйым!
Қыналы бармақ, жез тырнақ

Күнде қанға бояйын,
 Албыраған ақша бет,
 Сүйегіне таяйын
 Мөлтүлдеген кара көз,
 Жаспенен оны ояйын!
 Алшаңдап жүрген жас төрем,
 Орнына кімді қояйын!
 Орқаш та-орқаш — орқаш тау!
 Бауырың толған көк бас тау!
 Топ ішінде қиын да екен
 Жалғыз енді сөз бастау.
 Басым салған қарам не?
 Мен жыламай кім жылар?
 Бетімдегі жарам не?
 Бұғастың бойын өрт алды
 Жүректің басын дерт алды.
 Он жеті жасар Әбижан,
 Қорасан деген дерт алды.
 Асыл да гауһар болатым.
 Ұшайын десем қанатым
 Әкем қосқан қосақтан
 Айырды шебер құдайым.
 Алты атанға жүк арттым,
 Ала арқанмен бек тарттым.
 Алдынан жүрмес әке-әкем,
 Құшақтап тұрып сөз қаттым.
 Арғымақ үйірін сағынса,
 Артқы аяғын қағынар,
 Алғанын бейбақ сағынса,
 Қаннан ендік (далап) жағынар.

* * *

6. Жарапазан. Жарапазан рамазан деген сөзден шыққан. Ораза уақытында балалар, бозбалалар түнде үйдің тысында тұрып, жарапазан өлеңін айтады. Ораза ұстаған адамдар сауап болады деп, жарапазан айтқандарға күрт, май, ірімшік, бір шаршы шүберек басқа сол сияқты нәрселер береді. Жарапазанды кәсіп етіп, ораза уақытында ел аралап, күндіз жүріп айтатын үлкен адамдар болады. Жарапазан айтатындар екеу болып жүріп айтады. Бірі жарапазан айтқанда, екіншісі қостаушы болады.

Мысалдар:

Айтушы:

Байлар, жатырмысың ұйқылы-ою,
 Тұсына Қыдыр келді атты, жаяу.
 Мұқамбет үмбетіне жарамазан.

Қостаушы:

Жарамазан, жарамазан!
 Алла-күдай, би рамазан!

Айтушы:

Осы үйдің шаңырағы шап-шақ қана,
Женешем ішіндегі аппақ қана.
Береді бізге орамал сақтап қана,
Біз барамыз үйімізге мақтап қана
Мұқамбет үмбетіне жарамазан.

Қостаушы:

Жарамазан, жарамазан,
Алла-құдай, би рамазан!

Айтушы:

Қой ішінде екі қошқар теңеседі,
Бай, бәйбіше екеуі кеңеседі.
Бай айтар: «Саулық берсек кетер еді»,
Бәйбіше айтар: «Жаулық берсек кетер еді».
Мұқамбет үмбетіне жарамазан.

Қостаушы:

Жарамазан, жарамазан!
Алла-құдай, би рамазан!

Айтушы:

Жарамазан айтқанның сауабы бар,
Отыз күн оразаға жауабы бар.
Берсеңіз, бермесеңіз не қамым бар?
Боз шұбар астымдағы шу жануар.
Мұқамбет үмбетіне жарамазан.

Қостаушы:

Жарамазан, жарамазан,
Алла-құдай, би рамазан!

* * *

7. Бата. Бата — біреуге алғыс бергенде айтылатын сөз. Батаны ақсақал адамдар айтады. Батагөй шалдар — басы бар табакты татуға алып келгенде де, асты жеп болғанда да бата қылады. Көбінесе бата тамақ жеп болған соң істеледі.

Мысалдар:

1. Құдай оңда,
Оңға баста!
Абиыр бер!
Аман сақта!
2. Құдайым жарылқасын, бай қылсын,
Төрт түлігін сай қылсын!
Кетпес дәулет берсін!
Кең пейіл берсін!
3. Құдайым оңдасын!

Оңдағанның белгісі,
Мың саулығың қоздасын!
Сексен інген боталап,
Сегіз келін қомдасын!
Тіленшінің биесін берсін!
Үйсін, Қоңырат түйесін берсін!
Біткен аруақтарға тие берсін!

* * *

4. Асың, асың, асыңа!
Береке берсін басыңа.
Бөденедей жорғалап,
Қырғауылдай қорғалап.
Қыдыр келсін қасыңа.
Сенен байлық өтпесін,
Тәңірі берген несібең.
Тепкілесе кетпесін.
Желінің екі шетіне
Тай шаптырса жетпесін.
Кешке келіп жамырасқан,
Шуылдасып маңырасқан
Қошақанның анасы
Саулық бассын үйіңді,
Бақайлары сыртылдап,
Мүйіздері жылтылдап,
Бұзаулардың анасы
Сиыр бассын үйіңді.
Шудаларын шаң басқан,
Артқы өркешін қом басқан.
Ботақанның анасы
Інген бассын үйіңді.
Шіңгір-шіңгір кісінеген,
Сүйістікпен іскескен,
Құлыншақтың анасы
Бие бассын үйіңді!

* * *

(Ғұрып сөзінің нұсқаларын нұсқалықтың 120, 126 нөмірлерінен қара).

3. ҚАЛЫП СӨЗІ

Қалып сөзі деп тұрмыс калпында болатын істер сарыны мен айтылатын сөздерді айтады.

Мәселен, бал ашқанда, ауыру баққанда, бақсылардың жынын шақырғанда, тісті емдегенде құрт шақыру, мал бәдік болғанда, адамға күләпсан шыққанда, бәдік иә күләпсан көшіру. Бала тербеткенде айтатын бесік жыры — осылардың бәрі қалып сөздің табына жатады.

1. Жын шақыру. Бақсылар жын шақырғанда сарнап, өлеңше ұйқастырып, түрлі сөздер айтады. Алладан, әулие-

ден, аруақтардан жәрдем тілейді. Жындарының атын атап, соларға сөз айтқан болады.

Қобызымен серттескен болады. Солардың бәрін үйлестіріп, ұйкастырып әдемі түрде айтады.

Мысалдар:

Әуелі құдай есімі Алла!
Іс бастаймын бісмелла!
Тайғақ кешу — тар жолда,
Жарылқа, алла әр жолда!
Алтын сандық, қазірет,
Сиынғанда медет ет!
Абиыр бер әр жерде
Айналайын, құдірет!
Ісламға пана Мұхамбет
Сиындым, сізден бір медет.
Су басында Сүлеймен,
Сізден де медет тілсеймін.
Күн көзінде әулие,
Жер жүзінде әулие,
Машырықтағы әулие.
Мағырыптағы әулие,
Тауда жүрген әулие,
Таста жүрген әулие,
Көлде жүрген әулие,
Шөлде жүрген әулие,
Бәріннен медет тілеймін!
Жаңа келді шара бас,
Алпыс қойдың терісі,
Бөрік шықпаған шара бас.
Жетпіс қойдың терісі,
Жең шықпаған шара бас,
Тоқсан қойдың терісі
Тон шықпаған шара бас.

Жаңа келді дәу пері,
Жаңа келді күн пері,
Жаңа келді су пері,

Жаңа келді ай Қожа,
Жаңа келді күн Қожа,
Ойдан келді ол Қожа,
Қырдан келді ол Қожа.
Айналайын нұр Қожа,
Сол Қожаның ішінде
Әсіресе бір Қожа.

Жаңа келді қолаң шаш,
Екі инінен мықтап бас!
Жаңа келді Теңгетай,
Жаңа келді Жирентай.
Перілердің бәрі де,
Үстіне бір мінген тай.
Осыншама шақыртып,
Келмеймін деп шаршатты-ай.

Ай, қобызым, қобызым!
Әбден де болжа, доңызым.
Үйеңкенің түбінен,
Үйіріп алған, қобызым!
Қарағайдың түбінен
Қайырып алған, қобызым!
Қызыл қыршын тобылғы,
Жәшік қылған, қобызым!
Желмаяның терісінен
Қапшық қылған, қобызым!
Жүйрік аттың құйрығын
Ішек қылған, қобызым!
Ор текенің мүйізінен
Тиек қылған, қобызым!
Тасқа шыққан ырғайдан
Құлақ қылған, қобызым!
Сексендегі кемпірдей
Белі бүкір, қобызым!
Буаз қатын секілді
Арты шүмек, қобызым!
Әбден де болжа, доңызым!

* * *

2. Құрт шақыру. Тісі ауырған адамның тісін құрт жейді деп, сол құртты түсіру үшін емшілердің айтатын сөздері болады. Сол құрт шақыру сөздері деп аталады.

Мысалдар:

Тойғын-тойғын, түйе кел!
Төңірегін жия кел!
Ақ желегін сала кел!
Ағайынынды ала кел!
Сар бас түйғын, көйт-көйт!
Қара бас түйғын, көйт-көйт!
Жайлаған жерді жау алды,
Қыстаған жерді өрт алды.
Жайлаған жерден қашып кел,
Жайнаған жауды басып кел!
Қыстаған жерден қашып кел!
Қаптаған жауды басып кел!
Жетер-жетер, көйт-көйт!
Басар-басар, көйт-көйт!
Арқадағы алты құрт,
Арқаласып келер құрт!
Желкедегі жеті құрт,
Желкелесіп келер құрт,
Ауыздағы алты құрт,
Азуласып келер құрт,
Басар-басар, кә! кә!
Басып келер, кә! кә!
Жетер-жетер, кә! кә!
Түйғын-түйғын, кә! кә!
Түйінсеп келер, кә! кә!

3. Дерт көшіру. Малда болатын бәдік деген ауыруды,

адамда болатын күләпсан деген ауыруды қазақта өлеңмен емдеу бар. Бәдік болған малды, күләпсан болған адамды ортаға ала қоршай отырып, қыз-бозбала жиылып, өлең айтып, көш! көш! деп анда-санда айқайлап қояды. Өлеңдері онша көркем болмайды. Ұйқасқаны болмаса, жай сөз сияқты көріксіздеу келеді. Бәдік пен күләпсан өлеңі бір мазмұнды болады.

Мысалдар:

Айтамын айт дегеннен, айда күләп!
Жыландай сүйегі жоқ майда күләп!
Күләбі бұл баланың аяғында
Болмаса аяғында қайда күләп?

Күләпсан бұл баланың көзінде еді,
Көмекей көзінде емес, безінде еді.
Бір қиял айтпайын деп ойлап едім,
Бұл бала өлемін деп безілдеді.

Күләпсан, көшер болсаң қалаға көш!
Қаланың іші толған шанаға көш!
Таппасаң онан жайлау мен айтайын,
Қалада көзі шегір балаға көш!

Күләп құрғыр, деген соң күләп құрғыр!
Шоңқайып жол үстінде ома тұрғыр!
Жеріңе ома тұрған жасыл түсіп,
Оқ өтіп, тас төбеңнен құдай ұрғыр!

Үшіне орамалым түйдім тары,
Кетпейді жаз да болса таудың қары.
Көш, көш деп біз кетелік, жүр кетелік!
Күләптің көшіп кетсін қалмай бәрі!

(Жиенғали жиғаннан)

4. Бесік жыры яки бала тербету. Баланы ұйықтату үшін айтатын өлең. Бала тербету түрліше айтылады. Бірақ бәріне бірдей жалпы келетін де жерлері бар.

Мысалдар:

Әлди-әлди, ақ бөпем!
Ақ бесікке жат, бөпем,
Құнан қойды сой, бөпем,
Құйрығына той, бөпем,
Бәрін жеп өзің тауыспай,
Маған-дағы қой, бөпем!

Әлди-әлди, аппағым!
Қозы жүні қалпағым.
Жұрт сүймесе сүймесін,
Өзім сүйген аппағым!

Әуіп-әлди, әуіп алдаш!

Етегінде қуырмаш.
Жейін десе тісі жоқ,
Кісі менен ісі жоқ.

Қарағым менің қайда екен?
Қыздар менен тауда екен.
Тауда нағып жүр екен?
Алма теріп жүр екен.
Алмасынан қайда екен?
Жаңа теріп жүр екен.

Айналайын айымыз!
Алты қарын майымыз!
Жеті қарын жентіміз!
Шаһар, Бұқар кентіміз!

• • •

(Қалып сөзінің нұсқаларын нұсқалықтың 27, 130 нөмірлерінен қара).

ЖАЗУ ӘДЕБИЕТ

Жазу әдебиет деп жазылған шығармаларды айтамыз. Жазылған шығармалар қазаққа жазу тарай бастағаннан бері қарай шыққан сөздер. Қазаққа жазу дінмен бірге келген. Қазақ ішінде молдалық қылып, дін үйретушілер, бала оқытушы қожалар, ноғай молдалар болған себепті жазба сөзді шығарушылар да бастапқы уақытта солар болған. Қазақ ішінде олар көп тұрып, қазақтың тілін, мінезін жақсы білген. Қазақтың өлеңді, сөзді сүйетін мінезін біліп, дінді халыққа молдалар өлеңмен үйреткен. Шарттарын, шариғат бұйрықтарын өлеңді хикая, өлеңді әңгіме түрінде айтып, халықтың құлағына сіңіріп, көңілдеріне қондырған. Басқа мұсылмандардың тіліндегі діндер түрде шығарған. Ертегі өлеңдерді қазақтың ертегі жырларының түріне салып, қазақ тіліне аударулары дін шарттарын, шариғат бұйрықтарын өлең арқылы білдіру мақсатпен істелген іс. Бірақ қожалар, ноғай молдалар көбінесе ақын болмағандықтан қазақтың ертегі жырларындай келістіріп, мұңды, зарлы, әдемі қылып шығара алмаған. Шығармаларының сөзімен мәздемей, ертегінің жаңалығымен, әңгімесінің қисынымен қызықтырып, тамұқтың азабымен қорқытып, жұмақтың рақатынан үміттендіріп, дін арқылы тыңдаулы қылған. Қожалардың, молдалардың ісінен Шортанбай, Ақмолда сияқты ақындар шыққаннан кейін жазба сөздер бітегене дәмділенген. Бірақ қайсысында болса бел-

гілі бағыт болмаған. Шығарған сөздері бағыт жағынан қарағанда, адасқан адамның ізі сияқты. Бәрінің де адаспайтын жалғыз жолы: дүниеге қызықпай, ақиретке азық жи деу, ғұшыр, зекет, пітір, садака беру, жаназаға мал байлау, намаз оқу, ораза ұстау, қажіге бару жағынан ақыл айту бағыттары бәрінің де бірдей, бұл жағынан лақпайды. Басқа жағынан іздері былғалақ-шылғалақ, адам біліп болар емес. Домбыра тарту, ән салу, өлең айту сияқты халықтың үйреншікті зауықтарына дейін күнә деп тыйғысы келген. Бірақ ұзын арқан, кең тұсауға қалыптанған қазақ шарифаттың тар тұсауына үйрене алмаған, шыдатпай үзіп, өз жөнімен жүре берген. Сондықтан жазу әдебиетпен қатар қазақтың ауыз әдебиеті жоғалмастан түгел күйінде сақталған.

Молдалардан шыққан жазу әдебиет дінге қызмет қылса да, тілге қызмет қылмаған. Тілді ұстарту, әдебиетті күшейту, көркейту орнына тілді бұзған, аздырған. Қазақтың тұтынған тілімен жазбай шығарушылар: «Китаби тіл», «Әдеби тіл» деп ноғай тілімен, яки сарт тілімен жазған. Қазақтың тілінде басылған бұрынғы шығармаларды алып қарасак, қазақ тілі болмай, қазақ пен ноғай тілінің араласқан қойыртпағы болып шығады. Ол қойыртпақ тіл қожалар, молдалар шығарған сөздерде ғана емес, қазақ молдаларының шығарған сөздерінде де бар. Бұл кемшілік егерде баспа кітаптар жүзінде ғана болса, бастырған ноғайлар бұзды дер едік. Олай емес, жазу солай екендігін қазақ молдаларының өз қолымен жазған жазулары көрсетеді. Әдебиетті молдалар дін бесігіне бөлеп, таңып тастаған себепті, әдебиет көпке дейін өңдеп өсе алмай, мешел болып аяғын баса алмай жатқан. Сол күйінде тұрғанда патша үкіметінің саясаты келіп келеді. Қазақ діні шынығып жетпеген, шала мұсылман халық. Мұны мұсылман дінінен христиан дініне аударып жіберу оңай деген пікірмен, патша үкіметі қазақ пен ноғай арасында жік салып, екеуін айырғысы келеді. Оның үшін қазақ байлары ноғайша оқымай, орысша оқитын боларлық саясат жүргізеді. Қазақ балалары үшін школ ашады, ноғайға қазақтың жазу жағынан сорпасы қосылмас үшін араб әрпін қалдырып, қазақ тіліндегі кітаптарды орыс әрпімен басады. Орыс өзіне тартып, ноғай өзіне тартып, екеуі екі жаққа сүйреп жүргенде, қазақ орыс әдебиеті арқылы Европа жұрттарының әдебиеттерімен танысады.

Бұрын қазақта жоқ сөздердің түрлері шыға бастайды. Дін күшімен емес, тіл күшімен өзін тыңдайтын сөздер шыға бастайды. Бастапқы жазба әдебиеттің бас мақсаты — дінді жаю, дінді күшейту болса, соңғы әдебиеттің бас

максаты — тілді ұстарту, әдебиетті күшейту, көркейту болады. Сөйтіп жазба әдебиеттің өзі екі дәуірге бөлінеді: 1. Діндар дәуір, 2. Ділмар дәуір. Діндар — діншіл деген мағынада, ділмар — тілшен деген мағынадағы сөздер.

Қазақ әдебиетінің діндар дәуірі де, ділмар дәуірі де халық әдебиетін дамытып, күшейтуден туған дәуірлер емес. Басқа жұрттардың әдебиетінің әсерінен туған дәуірлер. Діндар дәуір әдебиетімізге араб, парсы әдебиетінен үлгі алып, соларды еліктегеннен пайда болған. Ділмар дәуір орыс әдебиетіне онеге көріп, үлгі алып соған еліктеуден пайда болып отыр. Мұндай бір жұрт екінші жұрттан әдебиет жүзінде үлгі алу жалғыз бізде ғана болған іс емес, барша жұрттың басында болған іс. Осы күнгі әдебиеттің түп үлгісі грек жұртынан алынған. Грек әдебиетінен үлгіні Рум алған. Европадағы басқа жұрттар алған. Біздің орыс та әдебиет үлгісін Европадан алып отыр, біз орыстан алып отырмыз.

Жазу әдебиетіне басқа жұрт үлгісі қатыскандықтан бізде жазу әдебиет шығармаларын — діндар дәуірдікі болсын, ділмар дәуірдікі болсын — ауыз әдебиетше тұтыну орнына қарай бөлмей, айтылу орнына қарай бөлеміз. Басқа жұрттардың әдебиеті де солай бөлінетіні «Дарынды сөз түрлері» деген бапта жалпы түрде ғана айтылып өтіп еді. Енді қандай түрге бөлінетінін, қандай сөз қай табына қарайтындығын толығырақ түрде баяндамақпыз.

Жазу әдебиеті негізінде үшке бөлінеді: 1. Ертеқ (әңгіме). 2. Толғау. 3. Айтыс-тартыс.

Жазу әдебиетінің ертеқ түріне кіретін сөздері ауыз-ертеқ, ертеқ-жыр, тарихи жыр, мысалдар сияқты сөздер. Толғау табына кіретін ауыз толғау, жоқтау сияқты көңіл күйінен шығатын сөздер. Айтыс-тартыс табына кіретін сөздер түрі ауыз әдебиетте жоқ, ашып айтқанда ауыз әдебиетте айтыс-тартыс түріндегі сөздердің ауыз әдебиетте айтысы бар да, тартысы жоқ. Айтыс-тартыс түріндегі шығармалар жалғыз қазақта ғана емес, басқа жұрттардың да ауыз әдебиетінде болмаған. Айтыс-тартыс шығармалар өте шеберлікті керек қылғандықтан, өнер күшейген кезде шыққан.

1. ДІНДАР ДӘУІР

Діндар дәуір ауыз әдебиет түріне түр қосып жарытқан жоқ. Анайы әдебиеттегі шығармалардың түрлеріне діншілдігімен ғана айрылмаса, айрықша түр-түрпатымен айрыла қоймайды. Діндар жағының басымдылығымен

айрылатын түрлері мынау: қисса, хикаят (мысал), насихат (үгіт), мінажат, мақтау, даттау, айтыс, толғау, терме. Бұлардың әрқайсысын қысқаша баяндап, мысал келтіріп, сырсипатын көрсетіп өтейік.

1. Қисса — өлеңмен жазылған, көбінесе діндар әңгімелер. Бұл әңгімелер қазақ тұрмысынан алынған сөзден емес, басқа жұрттардың ертектері. Мазмұнына қарағанда қисса екі түрлі: 1. Дінді қасиеттеу үшін мұсылман дінінің артықтығын, асылдығын халықтың құлағына сіңіріп, көңіліне қондыру мақсатымен шығарған қисса. Бұлар: кәпірлермен соғысқанда құдай қолдап, мұсылманның жеңгендерін, кәпірлердің дінге енгендігін сөйлеп өтеді.

2. Шарифат бұйрықтарын орнына келтірмеген адамдардың өмірінен де мысал келтіріп, шарифат бұйрығын орнына келтірген адамдардың өмірінен де мысал келтіріп, келтіргенге не болғанын, келтірмегенге не болғанын көрсетіп, елге шарифат бұйрығын істету мақсатпен шығарған қиссалар. Мұндай қиссаларды өлеңшілікті тіленшілікке айналдырып жіберген акындар, жыршылар сияқты алланы азыққа, тамаққа айналдырып жіберген молдалар шығарған. Зекет, ғұшыр, пітір, підия сияқты нәрселердің берілетін орнын айтпайды, беру керектігін айтып зарлайды. (Берсе кімге беретінін айтушылар өзі біледі).

Бастапқы түрлі қиссалар «Зарқұм», «Салсал», «Сейфүл-Мәлік» сияқты ұзақ келеді. Соңғы түрлі қиссалар: «Мұса мен Қарынбай», «Жұм-Жұма» сияқты қысқа келеді. Ұзақ қиссалардың мазмұнын айтып, мысал үшін көрсетуге көп орын алады. Сондықтан қысқа қиссалардың бірінің мазмұнымен ғана таныстырып өтейік.

Мәселен, алайық «Мұса мен Қарынбай» қиссасын. Шығарушы Жүнісбек Шайқысләмұлы... Бұл қисса не мақсатпен жазылғаны қиссаның мазмұнынан да, жазушының бастау сөзі мен, аяқтау сөзінен де көрініп тұр.

Бастамасындағы сөзінің түрлері мынау:

«Жарандар, бұл сөзіме құлағың сал,
Аузымнан шыққан сөзім шекер мен бал.
Өзім білген кітаптан оқып көрдім,
Жарандар арам дейді зекетсіз мал.

Малайы құшреті көп паруардігер,
Құдайға жақсы пенде құлдық қылар.
Малыңнан қайыр-зекет бермей өтсең,
Ақыретте қарныңнан тас шығарар.

Қиссаның қысқаша мазмұны мынау: Қарынбайға зекет бергіз деп құдайдан Мұсаға әмір келеді. Мұса Қарынға

барады. Қарын малы сансыз көп бола тұрып, Мұсаға мал союға қымай мысық сойып, алдына әкеліп қояды.

Мұса «мыш-мыш» дегенде, табақтағы ет мысық болып түрегеледі.

Қарынға қатты ашуланады. Бірақ малыңнан зекет берсең, мысық сойған күнәңді кешем дейді. Қарын саған зекет беретін қолайлы малым жоқ дейді. Зекет бермесең жер жұтсын деп ақырғанда, періштелер келіп жер кіндігін тартады. Жер тартып, Қарын белуарынан кіреді. Мұса қолынан ұстап тұрып, зекет бересің бе деп сұрайды. Қарын өлтірсең де бермеймін дейді. Мұса: тарт тағы деп әмір еткенде, Қарын жерге иегінен енеді. Зекет бересің бе, құдай жүзін көрмейсің, малың шаян болып шығады, жаннам түбіне кетесің деп, Мұса үгітесе де Қарын болмайды. Өлтірсең өлтіре бер, бірақ мал бер деген сөзді аузыңа алма дейді. Мұса өз обалын өзіңе, «Бар!» — дегенде, Қарынды мал-мүлкімен жер тартады. Сол күйі мал-мүлкімен әлі күнге дейін Қарын жерге жұтылумен барады дейді. Қисаның аяғында жазушы былай деп тағы үгіттейді:

«Ай, мұсылман, жарандар,
Малыңнан зекет беріңіз!
Бірлігін қактың біліңіз!
Қақ жолымен жүріңіз!
Пәк болады дініңіз.
Бұл дүниенің, жарандар
Сағатындай болмайды
Ақыретте күніңіз.

Ай, жамағаттар, жарандар!
Сөзіме құлақ салыңыз.
Жақсыдан гибрат алыңыз.
Арам болар, жарандар
Зекетсіз жиган малыңыз.
Шаригаттан сөз айтқан,
Молданың тәли алыңыз!

Құдай берген таусылмас,
Өлшеп берген дәміңіз.

.....

Бұл сияқты сөздердің мақсаты айқын болмағандықтан, көп сөз қылудың қажеті жоқ. Молдаларға пайдасы көп. Өйткені зекет берсе, молдаға беретіні мәлім. Жұртқа келтіретін зияны көп, әсіресе тілге келтіретін зияны есепсіз.

2. Хикаят. Діндар дәуірдің өнеге үшін шығарған әңгімелері хикаят деп аталған. Хикаят дін үйрету ғана мақсатпен шығарған сөздер емес. Діннен басқа жағынан да

өнеге көрсету үшін айтылады. Сондықтан хикаят тақырыбы түрлі-түрлі болады.

Мысал:

Бекер босқа жүргенше бойды балап,
Жаксы депті әр іске қылған талап.
Пайғамбары құданың заманында,
Жүреді екен бір жігіт бекер қарап.
Қылып жүрер бір жұмыс өзге пенде,
Бекер жүрер бірақ сол көргенде,
Түс суытып, қарамай өтеді екен.
Ол жігітке пайғамбар кез келгенде.
Жолыққанда бір сапар күліп өтті,
Көргеннен-ақ қарасын күлімдепті.
Сақабалар, тақсыр-ау, күлмеуші еңіз,
Не себептен күлдіңіз бүгін депті.
Айтты сонда себеп бар күлгенімде,
Күлмеуші едім жолықса ілгеріде.
Екі шайтан қасында жолдас еді,
Бекер қарап ілгері жүргенінде.
Отыр екен бұл сапар жерді сызып,
Жолдастықтан қашыпты шантан бұзып.
Келіп екі періште қасында отыр,
Сол себептен күліп ем көңілім қызып.
Бекер жүрген батады бәлекетке,
Адам болсаң жолама ол әдетке.
«Құры қарап жүргеннен артық» дейді,
Пайдасыз бекер қылған әрекет те.

(Молда Мұса)

3. Насихат. Насихат деген ақыл үгіт мағынасындағы сөз. Діндар дәуірдегі үгіт өлеңді шығарушылар насихат деп атаған. Діндар дәуірде насихат айтушылар насихатын да шарият жолына тіреп айтқан. Мәселен: Әбубәкірдің ұрыға айтқан насихатында былай дейді:

Бала едің иман жүзді, жылы деген,
Жігітке тәуір ат па ұры деген.
Ақсақал батасын ал, бұлай ет пе,
Берекет таба алмассың мұныменен.
Адалда бір де болса берекет бар,
Арамның ер байымас мыңыменен.
Не пайда көрді ата-анң асыраған.
Кемдікке арланады асыл адам.
Дүниеде берекетті бақыт табар,
Құдайдың бергеніне тасымаған.
Алланың рақметінен құр қалады,
Жаһанда сендей болған пасық адам.
Кемдікке еті қызып ренжімес,
Сүйекте қасиет жоқ жасық адам.
Жаһанда кім десеніз ұры болар,
Алланың рақметінен қашық адам.

Сол Әбубәкірдің қатынға айтқан насихатында мынадай сөз бар:

Ей қатын, араз болма ерінменен
 Балені шақырмаңыз көрінбеген.
 Қажымен қарап тұрып дұшпан болсаң,
 Басың да қатар болар өлмменен.
 Үгіттеп екеуіңді қоса келдім,
 Ағашты жабыстырған желімменен.
 Бұл қажы жас күнінде қызды құшқан,
 Алаштан таңдап алып сізді құшқан.
 «Қатынның ері — пірі» деген сөз бар,
 Еріңмен тірілікте болма дұшпан.
 Еріне қызмет қылған жақсы әйел,
 Сиратта қыл көпірден күстай ұшқан.
 Жан болсаң ақылың бар түсінерсің,
 Көрсеткен ей, жеңеше, менің нұсқам.
 Жақласа қатын ерге — жатқа жақпас,
 Екінші тірілікте халыққа жақпас.
 Ішіне қараңғы көр кірген күні,
 Көп болар қабір қазап тыңыш жатпас.

* * *

Насихат болады мынадай сөздерде:

1. Атка мінген азамат,
 Қалалдық қыл да тап залал!
 Пайдасын ақыр көрерсің,
 Қарамдық қыл да пайда тап!
 Залалын ақыр көрерсің,
 Бүгін жеген қапыңды,
 Таңында бір күн берерсің.
 Алып барар малың жоқ.
 Иманыңменен төлерсің.
 Пақыр мүскін кез келсе,
 Дүниеде қайыр қыл!
 Мақшарда нұрға қанарсың,
 Жетім менен жесірге,
 Қор тұтынып сөз айтпа,
 Сен де сондай боларсың.
 Досыңа жақсы орын бер!
 Кетсе өзің қонарсың.
 Мектепке бер балаңды
 Залым болса, жәннемге,
 Ғалым болса, ағарсың.
 Жазғытұры тұқымға
 Не шашсаң соны оарсың.
 Жамандықты кейін қой!
 Бүгін кейін қалсаң да,
 Ақырыңда озарсың.

(Әбубәкір)

2. Билер пара жеменіз!
 Жалғанды жолдас демендер!
 Ақирет қамын іздендер!
 Жанға тіпті тимендер!
 Кісі ақысын алмаңдар!
 Аузыңа арам салмаңдар!
 Дүние жиып өткен жоқ,

Бізден бұрынғы пайғамбар.
Сөз айтайын үлкендер
Құдайдан қапы кетпеңдер
Әлің келсе Меке бар,
Старшын, болыс болам деп,
Ысырап қып мал төкпеңдер!

(Шортанбай)

4. Мінажат. Діндар дәуір мұңды, зарлы сөздеріне мінажат деп ат қойған. Әуелінде мінажат деп ғұлмалардың құдайға айтқан зары, арызы, налысы айтылған. Бара-бара зарлық, мұңдық мағынасына айналып, зарлық өлең сияқты сөздер де мінажат деп аталатын болған. Мәселен: Сейдакмет ақын мынау сөзіне «Мінажат» деп ат қойған:

Құдай-ау, мен не жаздым бұл заманға?
Қадірі болмайды екен жұрт аманда.
Ел-жұрттың қасиетін қоян алып,
Болмайды еш қадірім бір адамға.
Секілді ай мен жұлдыз аспандағы,
Қажетің түссе егер бір наданға.
Үйіме келсе мейман анда-санда,
Қолыма мал түспейді қамдасам да.
Әйтеуір мұқтаждықтың жолы қиын,
Қатардан қара басым қалмасам да.
Әрбір мейман келгенде ұяламын,
Тілегім қабыл емес зарласам да.
Бір күнде іздеп тапқан кетті достар,
Сұрасқан хал, ақуал көңіл құштар.
Деміндей айдаһардың тартқан достың,
Бірі жоқ осы күнде қолмен ұстар.
Қатқан соң қабағына қар менен мұз.
Қалды ғой, караса алмай қыран құстар.

.....

Бұл сөзден көрінеді — мінажат түріндегі сөз әман құдайға айтылатын сөз емес, басын ғана құдайға қаратып айтып, ар жағы әншейін мұң сөзі болатыны, мінажаттың басын алып тастаса, басқасы мұң толғау, зарлау болады. Мінажат құдайға қаратып бастауымен мінажат болатын болса, мынау сөз де мінажат болуға тиіс.

Құдая, күдіретіңе таң қаламын,
Жолында бір ғашықтың зарланамын.
Ішімді ғашық оты күйдіреді,
Сыртыма шығаруға арланамын.

Бірақ бұл мазмұнына қарағанда мінажаттан көрі ғашық толғауына жақын. Нағыз мінажат төмендегі түрлі сөздер боларға керек.

Ғашірбек соғысып жүргенде, байлауда тұрған Жүсіпбек құдайға, тауларға мінажат қып айтқан сөзі:

Он сегіз мың ғаламның,
Падишасы едің, құдайым!
Құдая, саған жылаймын.
Кешіргейсің, күнайым!
Өзіңнің нашар пендеңмін,
Әр жапаңа көнгенмін.
Ғашірбектей тағама (нағашыма)
Медет берер күн бүгін.
Он сегіз мың ғаламды,
Халық қылып бар еткен,
Неше әулие, әнбие,
Неше хакім пана еткен.
Ғашір сұлтан тағама,
Медет берер күн бүгін.

Кәпір патшасы Жүсіпбектің сөзіне ашуланып, дарға асуға бұйырғанда, Жүсіпбек медет тілеп айтқан мінажаты мынау дейді:

Он сегіз мың ғаламның,
Падишасы, құдайым!
Құдая, саған жылаймын.
Кешіргейсің, күнайым!
Кәпірлер аспақ таладар,
Дар үстінде еттім зар,
Дін шырағы Мұқамбет
Сенен басқа кімім бар?
Құдай шері я Ғали
Біздерден болшы хабардар.
Айналайын, Имам Ағзам!
Қанша болды менің жазам?
Кәпірлерден жетті қазам
Шын хақиқат қозым деп,
Назар етер күн енді.

5. Мақтау. Діндар дәуірдің мақтау өлеңінде діндарлық көрініп тұр. Діндар дәуірден ілгергі ақындардың сөзінен діндар дәуірдің ақындарының сөзінде керек емес артық сөздер толып жатыр. Көбінің мақтауы да орынсыз келеді. Аят оқитын адамша көбі өлеңдерін ағузы мен бісмілдадан бастайды.

Мысал:

Сарт Жақып деген ақынның Алмамбет судияны мақтаған сөзі былай басталады:

Әуелі ағузы белла бастағаным,
Жарамас қақтың есімін тастағаным.
Бісмилла рахман рақым деп,
Етпекке шәні мадық қастағаным.
Тартамыз ағузы беллә әуел бастан,

Бісмилла сөз тартылс. шайтан қашқан.
Тұсында әр патшаның бір сұрқылтай,
Тұра алман етпей қарап шәні дастан.

.....

Екінші бір Жорабай ақын деген сол Алмағамбет сүдияны мақтаған сөзін былай бастайды:

Бастаймын бұл сөзімді бісмилладан,
Қағазға бісмилла деп тартам қалам.
Жаббарым адамзатты әрқашан да,
Сақтасын мұсылманды есен аман.
Әлеке жар молаға келіп тұрды,
Үміт көп соның үшін бір құдадан.
Жайықта даңқы шығып жатушы еді,
Келтірген бұл араға біздің талан.

Мақтауда ұлы мақсат, таза қошамет, таза ықылас болмаған. Анайы ақындар сияқты тікелей сұрамағанмен, әкім болған, төре болған, ықпалы жүрген адамдардың жылы назарында болу мақсатымен көбі жарамсақтанып, жареукеленіп айтқан.

6. Даттау. Сөгу, жамандау, айыбын, мінін айту — бәрінің жалпы аты даттау болады. Даттау табына бір адамның басындағы мінін айтқан сөз де кіреді. Бүтін елдің, халықтың басындағы мінін айтқан сөз де кіреді. Діндар дәуірдегі даттау да көпті даттағандар. Көбінесе шарифат жолына шалығын айтып даттаған. Адам басын даттағанда әуелі мақсат пен күйініп даттаған, үйіне қондырмаған, қонақасы оңды бермеген сияқты ұсақ себептерден реніш етіп даттаған.

Көпті даттау мысалы:

1. Әуелі бісмилла деп сөз басталық,
Алланың қақ жолынан адаспалық.
Жолы деп шарифаттың гамал қылса,
Еишалла сол уақытта азбас халық.
Азырақ осы жерден шошынамын,
Өтірік пайдаға асты, рас қалып.
Жалған сөз азаматқа болды оңай,
Замана болды халқым әлдеқалай!
Аузыңнан жалғыз қалам шыққан сөзің,
Кезеді бір сағатта тоқсан тоғай.
Құдайым өзі сақтап онғармаса,
Болып тұр бұл әманда судан да лай.

(Әбубәкір)

2. Бұл болса ешкім бақпас жолдасына,
Алданар арам дүние олжасына.
Біреудің ұры залым малын ұрлап,
Сұраса бәле салар өз басына.

Қарсы дау біреу айтса соны тыңдап,
Бас адам көзім жетті оңбасына.
Парқы жоқ бұ заманның адамының
Бірінің бірі нанбас олласына.
Байлардың бала оқытқан ісін кара,
Зекетін саудалайды молдасына.
Пақырды, мүскін менен партия қып,
Берері садақасын қолқасына.
Бұл сөзі Сейдахмет өтірік пе?
Рас па, көптің салдым ортасына.

7. Айтыс. Діндар дәуірдің айтыс өлеңдері де дін әсерінің күштілігін көрсетеді: ақындар айтысқанда бірін-бірі сүрінту үшін дінге, шаригатқа теріс ғамалдарын көрсетіп сүрінтуге тырысады. Шаригатқа теріс істерін мін қылып мүдіртпек болады. Мәселен, Айқын мен Жарылғасын айтысқанда, екеуі шаригатты жамандық-жақсылық, дұрыстық-терістіктің тиянағы, нарқы, таразысы, шаригат жөнімен бірін-бірі міндеп айтысқанын көреміз.

Айқын айтады:

Қожаске, есенсіз бе, сәлем бердік!
Мүбәрәж дидарыңды жана көрдік.
Жүзіңде рақметің бар ер екенсіз,
Жоқ шығар көңіліңізде тақаптарлық.
Өзің біл сөйлескен соң не деріңді,
Қазірде қолыңды бер көріселік!

Жарылғасын қожа айтады:

Жарқыным, сәлем берсең, саламат бол!
Жетеді мұратына өлмеген құл.
Сіз берсең сәлеміңді әлік алдық,
Сүннеті пайғамбардың қазулы жол.
Қол берсең көріселік деген сөзің,
Бұл дұрыс шаригатқа болмайды сол.
Таранған тоты құстай бала екенсің,
Мысалы екі бетің ал қызыл гүл.
Хал білмек, жөн сұрамақ ғам ғанимат,
Абзалда сөйлеселік атың білдір.

8. Толғау. Діндар дәуірдің ақындарының толғауында да, діндар дәуірдің жырларында да дін әсері барлығын төмендегі мысалдардан көруге болады:

Дін үшін шәр түзеп, мешіт салсам,
Қақ жолға жаннан кешіп бағыштансам.
Азаншы даусын есітіп риязатпен,
Намазға бес уақыт жаяу барсам.
Мінбәрде уағыз айтып тұрса имам,
Қақ іске қайым тұрып сонан қансам.
Мүдәрріс медреседе дәріс айтса,
Шәкіртке күнде екі рет түйе шалсам.

Астыртын Қалипамен ақылдас боп,
Күн сайын телеграммен хабар алсам,
Осындай қазғ затта бір ер бар деп,
Жұртына дар ісләмнің анықталсам.

Жүсіп, Ахметбектердің жырында, Ахметбек ағасы Жүсіпбекке айтқан бір сөзі:

Айналайын, агажан,
Бұл кәпірге жалынба!
Көкірегің жасытып,
Бұрынғы күнді сағынба!
Қазам жетсе өлермін,
Бұйрығын қақтың көрермін.
Патша құдай жар болса,
Көзел шайы кәпірдің
Жан жазасын берермін.

Ғашықтық толғауында мұсылмандық, кәпірлік, шариғат сияқты нәрселер айтылмағанмен діндар дәуірдің тіл әсері айқын көрінеді.

Бейісұлы Төлегеннің ғашық зарында мынадай сөздер бар.

Сәуклү сәлем жаздым «сат», «бәб», «ләм!»
Қайғылы көкірегім көзімде нәм.
Даражаң қатарыңнан асқан еркем,
Екі «ти», бір «нүн» менен еттім қалам.
Налышым көкке жетер етсем паған.
Бұл сырым халыққа мәлім, күмән саған.
Өмірім аз ба, көп пе, өткенінше,
Қайғыңды түгесе алман етіп баян.
Біраз күн ойнап-күлдік көңіл ашып,
Күн қайда шер тарқатар көңіл басып,
Бұрынғы өткендерден қалған мирас,
Айрылмақ сүйгенінен неше ғашық,
Бұл күнде көңіл малұл менің әман,
Мақшұқым тауса алман етіп баян.
А, дариға дүниеде қатты қасірет,
Айрылмақ көз алдында сүйген жардан.

Екінші біреудің толғауында мынандай сөздер бар:

Сипатың пері заттың баласындай,
Көп ойлап зарланамын шарасыздай.
Өзіңмен қатар қызға көзім салсам,
Араңыз жер мен көктің арасыздай.
Мақтауың жазғанменен таусылмайды,
Өлкеіек, қабырғаның саласындай.
Өзгеден бір омыртқа артық еркем,
Сыдыратіл, Мұнтағаның ағашындай.

Діндар дәуірдің налыс толғауының түрі мынау:

Аса соккан борандай,
Өтемісің күндерім?
Ғаси болып аллаға,
Бұзылмағай діндерім.
Асулы дар астында,
Зар айлаған тілдерім,
Бабай түкті сопы Әзи
Көзінді салшы пірлерім!
Қолымды кәпір байлаған,
Асбакқа дарды сайлаған.
Балаудактың көлінде,
Қырық жігіт сені ертіп,
Күндерім, кәні, ойнаған,
Мақсатыма жетпедім,
Дүниедегі ойлаған.
Он сегіз мың ғаламның
Падишасы бір құдай,
Құлым дейтін күніңді,
Қайрат қылып қан төкпей,
Қапалықта кеткенім.
Алды-артыңа қарамай,
Рас па дүние өткенің?
Егер қапы қалмасам,
Бұл секілді дінсізге,
Пәнде болар бек пе едім?
Ақырын тілеп бұл істің,
Падишасы ғаламның,
Бір өзіңнен күткенім.

(Жүсіп, Ахмет)

* * *

Намыс яки соғыс толғауы. Діндар дәуірдің жырларында кәпірлермен соғысқанда әскерге қайрат беру үшін намысын қоздырып, қанын қыздыруға айтылған намыс толғауда да дін әсері төмендегі сөздерден көрінеді.

Жүсіп, Ахмет жырында Ғашірбек қырық жігітке қайрау сөз айтқанда былай толғайды:

Ойран етіп тау-тасты,
Қанға бояп көз жасты,
Шүлдірлетіп қызыл басты,
Сайлап шаншар күндер бүгін.
Асыл алмас пышақтары,
Тығырадан шашақтары,
Ахметжанның қожақтары,
Жаннан кешер күндер бүгін.
Ғашірбектің сол озары,
Құрылсын мақшардың базары,
Бек Жүсіптің қошқарлары,
Қаннан кешер күндер бүгін.

Ат құлағын теңестіріп,
 Бір-біріңе кеңестіріп.
 Кәпірлерді қойша қырып,
 Майдан кешер күндер бүгін.

Марқайыс толғауы. Діндар дәуірдің марқайыс толғауында да дін әсері болғанын мына сөздерден байқауға болады:

Байтұрсын, Ақтас деген жақын ағалары 15 жыл айдауда болып, қайтып келіп тұрған қуаныштың үстінде айтқан Қарпық ақынның марқайыс толғауында мынадай сөздер бар:

Кәпірге қылыш сілтеп карысқаным!
 Дүниеде теңін тауып жарысқаным!
 Тәніңнен дұшпан көрсен түтің шыққан,
 Лайық заманыңа арыстаным!
 Нашарды сырт дұшпаннан арашалап,
 Қам ойлап қарашыға болысқаным!
 Үлгімен әр орында тұра берген,
 Ақылға Аплатондай данышпаным!
 Достардан қасірет отын қалас ойлап,
 Қайырлы сағатында қауышқаным,
 Шұбалаң, Қарахоға, Жыланшықпен,
 Дені сау түсінікті болыстарың.
 Бұл күнде сіздер үшін дұғада тұр,
 Атқарып жолдас болған орыстарың.

Діндарлықтың әсері жоқтауларда да бар. Бұрынғы жоқтауларда өлген адамның батырлығы, байлығы, істелген ерлігі, мырзалығы айтылып жоқталғанда, діндар дәуір тұрасындағы жоқтаулар дін жайын жақсы білетінін айтып жоқтайды.

Мысалы:

Бісмилла сөздің басына,
 Ағайын келді қасыма.
 Бір күнгідей болмаған,
 Дүние деген осы ма?
 Көңілден қайғы босатсам,
 Келе ме көздің жасына?
 Жыламай неғып шыдайсын
 Кешегі өткен асылға?
 Асылым түсті қолымнан,
 Қанатым сынды оңымнан
 Құдай қосқан жайсаңым,
 Адастырды жолымнан.
 Отыз төртке келгенде
 Үядан ұшты алғаным.
 Дүниенің білдім жалғаным,

Мезгілсіз келді кезегім,—
Қызығыңа қанбадым.
Қалам шаріп хат оқып,
Іслам жолын аңладың
Жан тәсілім болғанша,
Ақылыңнан танбадың.
Сонда біліп ойладың
Құданың назар салғанын.
Амандаспақ сол күні,
Көңілде болды арманың.
Амандастың жұртыңмен,
Бұйрығы деп алланың,
Иманыңды құрметтеп,
Періште келсін хабарға.
Артында қалған біз нашар,
Іздегенмен табар ма?
Кешегі сөнген шам-шырақ
Орнына қайтып жанар ма?
Дүние дәулет болса да,
Енді дәурен болар ма?

9. Терме. Діндар дәуір термесі мен ауыз әдебиеті түрінің термесі бірдей. Жалғыз-ақ діндар дәуір дін сөзін көбірек қатыстырумен айрылады.

Мысал үшін діндар әдебиет термесінен алып қарайық.

1. Шортанбай термелері.

Атамыз Адам пайғамбар
Топырақтан жаралды.
Мұсылман, кәпір халайық
Сол Адамнан таралды.
Мұсылманға бұйырған
Көкірегіне қадалды.
Ұрлық пенен қарлықтан
Бойыңды тартып тек жүрсен,
Көрмесін деген залалды.
Белгі деген бейістің,
Жазғы салқын самалды
Тарихы деген тамұқтың
Қысқы суық амалды.
Ауыл малы бұралқы,
Ақылы жоқ жаманға.
Атасын алдар баласы,
Үшбу ақыр заманда.
Жақсылықтан ырым жоқ,
Жамандық асқан заманда.
Малынан зекет бермеген,
Аузына құдай кірмеген,
Қайыры жоқ сараң да,
Алақандай ай мен күн,
Ғаламның орта жарығы.
Жаббардың екі болмайды,
Әмір қылған жарлығы.
Құбылаға бас қоймақ
Мұсылманның тарығы

Руза, намаз қаза қылмасаң,
Көңілің де күдай барлығы.
Жапалық пен жалғыздық
Жалғанның жаман тарлығы,
Түшіркенген ұйқы жоқ
Қайғының асқан зарлығы...

.....

2. Әбубәкір термелері:

Ауру болып азамат,
Қойылса басың жастыққа.
Достарменен сөйлесіп,
Жарамайсың достыққа.
Көңілің жүрмес қоштыққа,
Өзіңнен бақыт кеткен күн
Айналар достық қастыққа.
Не қылмайды адамзат
Әурешілік жастықта.
Дүние қуған мастықта.
Әбдурахман Әбуит,
Адасып жолдан астықпа?
Шүкірлік қылмай тастық па?
Ғибадат бізден болса да,
Тәуық сізден білмейім
Рақметті патшамсың,
Кешіре гөр, күнәйім!
Өзің пендем демесең
Пайдаға аспас құр уайым.
Тәуық берсең нұрланар
Ықылас пенен дін уайым.
Зор сүйінші етемін
Мұсылман болып туғанға
Ләббайка деп рухым
Хаққа мойын сұнғанға.
Шүкір қылғыл, жарандар,
Жақсы мал шалып құрбанға.
Дәрет алып, намаз қыл,
Суды құйып құманға.
Зекет беріп, қажыға бар
Айналмаңыз құр малға.
Дүниеге айналып,
Тәңір берген дәулеттен
Мақшар күні құр қалма!
Көңілге иман бекітіп
Үйретіңіз туғанға.
Ісламнің бес парызы
Жанған оттан құтқарар
Хақ таразы құрғанда
Шапағат қылар бес намаз
Әзірейіл жетісіп,
Жаныңды қабір қылғанда.
Бұл дүниенің қызығы
Үқсайды білсең жарандар
Көзіңді ашып жұмғанға

.....

(Діндар дәуір әдебиет нұсқаларын нұсқалықтың 131, 165 нөмірлерінен қара).

4. СЫНДАР ДӘУІР

Сындар дәуір деп қазақ әдебиетінің сынды болған, яғни сын арқылы шығып, әдеміленген мағыналы сөз, бір мағынасы сыны бар деген болады да, екінші мағынасы мінсіз, толғаулы, сипатты деген болады.

Бұл сөздің екі мағынасының екеуі де қазақ әдебиетінің соңғы кездегі жаңа дәуірін дұрыс сипаттайды. Сын тезі құрылмай, әдебиет сөзі сындар болып (мінсіз болып) шыға алмайды. Қазақтың ауыз әдебиетін алсақ та, діндар дәуірдегі әдебиетін алсақ та, қандай жақсы болғанмен мінсіз сұлу болмайды: бір жерінде сұлулығы қандай зор болса, екінші жерде міні сондай үлкен болады. Ақындығы қандай күшті болғанмен айтылған екі дәуірдің ақындарының сөздерінде әдемілігінің жанында ат сүрінгендей міні тұрады. Олай болатынының түп себебі қазақтың ол кездегі ақындары асыл сөз немен асыл болатынын, ақындық сезімімен сезсе де, анық біліп жетпеген. Сондықтан сөзін мінсіз етіп шығара алмаған. Тыңдаушысының да асыл сөз турасындағы білімі ақындардікіндей болып, олар да ақын сөзін тексеріп сынға сала алмаған. Асыл тас, асыл темір, асыл бұйым несімен асыл болатынын білмеген адам тастың, темірдің, бұйымның жақсысын тауып алуды білмейді. Сындар дәуірге дейін қазақ ақындары да, ақын сөзін тыңдайтын әлеуметі де, сөз несімен асыл болатынын білмегендіктен сөз бағасын көтере алмай, нарқын кеміткен.

Адамға өз бойындағы үйреншікті міні — мін болып көрінбей, өз үйіндегі кемшіліктер — кемшілік болып көрінбейді. Жұртқа да солай. Салтындағы, қалпындағы, ғұрыптағы жаман әдет — жамандық болып көрінбейді. Бойдағы мін бойында міні жоқ біреуді көргенде байқалады; үйдегі кемшілік кемшілігі жоқ үйді көргеннен кейін көзге түседі; жұрттағы жаман әдет басқа жұрттың жақсы әдетін көргеннен кейін білінеді.

Сондай-ақ қазақ ақындарының өздерінің де, сөздерінің де міндері, кемшіліктері, жаман әдеттері өнерпаз Европа жұртының сындар әдебиетін көргеннен кейін байқалып, көзге түскен. Сонан кейін ғана Европа әдебиетінен тұқым алып, қазақ әдебиетінің сүйегін асылдандырып, тұлғасын түзетушілер шыға бастаған. Қазақ әдебиетінің асылдануына, әсіресе әсері күшті болған Абай сөздері. Абаймен қатар басқалар да шыққанмен олар асыл сөздің жаңа

сипатын Абайдай айқын көзге түсерлік етіп көрсете алған жоқ. Сондықтан қазақ әдебиетінің сындар дәуірі Абай сөздерінен басталады.

Жоғарыда айтылған «Сын арқылы шығып, әдеміленген» деген сөзді, шығарған сөз біреудің сынына салынып, сонан кейін шыққан сөздер деп ұқпасқа керек. «Сың арқылы шығып» дегеніміз — шығарушы өзі жазушы, өзі сыншы болған уақытта шыққан деген мағынадағы сөз. Европа әдебиетімен танысқаннан кейін қазақ ақындары сөздің асыл болатын сырын біле бастайды. Сөздің ондай сырын білу — сын білу болады. Ат сайыс аттың жүйрік болатын сырларын білгеннен кейін, сындарын біліп, сынайтын болады. Сондай-ақ сөздің асыл болатын сырын білген адам сөзді сынап біледі. Сынай білетін адам жаза да білетін ақын болса, оның ақындық жағынан шығатын сөзі сеністік (сыншылық) жағының сынына түсіп, сын арқылы шығып отырады.

Жүйрік аттың белгілі сипаттары сияқты асыл сөзде де белгілі сипаттар болады. Сөз сол сипаттарын дұрыс көрсетумен асыл болып шығады. Мұнан асыл сөзді адамның бәрі де сөз шығаратын ақын болады деп ойламасқа керек.

Асыл сөздің сипаттарын білумен адам ақын болмайды. Бірақ ақын адам сөздің асыл болатын сипаттарын білсе, сөзін таза, мінсіз шығарады. Асыл сөздің сипаттарын білу тыңдаушыға да қажет. Абайдан кейінгі сөзге талғау кіреді: айтушы да, тыңдаушы да сөзді талғайтын болды. Олай болғаны — Абай асыл сөздің нұсқаларын айқындап көрсеткенінің үстіне аз да болса асыл сөз сипаттарын айтып та жұртты хабардар қылды. Абайдың «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы» деген өлеңінде жақсы өлеңнің сипаттары да, қазақ ақындары мен тыңдаушылардың жоғарыда айтылған асыл сөзді танымайтын надандықтары да айтылып, аз да болса мағлұмат берілген. (Абайдың сол өлеңін оқу). Сөйтіп, асыл сөздің сипаттарын білу жалғыз ақындарға емес, әр адамға керек. Жақсы сөздің сипаттарын білген адам сынап білмекші, сынап білуден сөз талғау күшеймекші. Солай болған соң асыл сөздің басты-басты сипаттарын білу сөйлеу жүйесінің ең керек бөлімінің бірі болады.

Қазақтың жазу әдебиеті басқалардікі сияқты айтылуынша бөлінеді деген едік. Бірақ ол салалардың қандай тарау, тармақ я бұтақтарға бөлінетінін айтқанымыз жоқ еді.

Енді сол айтылған үш салаға қоятын тарау, тармақ, бұтақтар сияқты сөздердің түрлерін көрсетіп, әрқайсысын керек орнында белгілі сипаттарымен әліптен өтейік.

Ескерту: Қазақтың сындар әдебиеті Европа үлгісімен келе жатыр. Және сол бетімен баратындығы да байқалады. Европа әдебиетіндегі сөз түрлері бізде әлі түгенделіп жеткен жоқ. Бірақ қазір болмағанмен ілгеріде болуға ықтимал. Сондықтан сындар дәуіріндегі сөз түрлерін жүйелеп тәртіптегенде, Европа әдебиетінің бізге келіп жетпеген түрлерін де өзіне тиісті орындарында атап өтеміз. Солай еткенде дарынды сөз табына жататын сөздің түрлері мынау болмақ.

1. Әуезе яки әңгіме түрлі сөздер

Бұл топқа кіретін сөздер толып жатыр. Оның бәрін түгендеудің қажеті жоқ. Басты-басты түрлерін алғанда, олары мынау болады:

1. Ертегі жыр. 2. Тарихи жыр. 3. Әуезе жыр. 4. Ұлы әңгіме. (роман) 5. Ұзақ сөз. 6. Аңыз өлең және әңгіме. 7. Көңілді сөз. 8. Мысал. 9. Ұсақ әңгімелер.

2. Толғау табына қарайтын сөздер

Толғау түрлері де толып жатыр; оның ішіндегі негізгі түрлері мыналар:

1. Сап толғауы. 2. Марқайыс. 3. Налыс (мұңайыс), 4. Намыстаныс. 5. Сұқтаныс. 6. Ойламалдау.

Ойламалдау түрі көп: Ойламалдаудан бөлініп:

1. Сөгіс толғауы яки даттау. 2. Күліс толғауы яки күлкілеу. 3. Масқаралау шығады.

Күлкілеудің өзі үш түрге бөлінеді: а) Мазак. б) Мысқыл. в) Қулық.

Қулық та екі түрлі: бірі сықақ, екіншісі әзіл.

3. Айтыс-тартыс табына қарайтын сөздер

Айтыс-тартыс табына кіретін сөздер түрі де толып жатыр. Оның ішіндегі негізгі басты түрлері мыналар:

1. Айтыс сөз. 2. Тартыс сөз.

Тартыстың өзі басты-басты тарау болып бөлінеді:

1. Мерт яки әлектекті тартыс (трагедия). 2. Сергелден яки азапты тартыс (драма). 3. Арам тер яки әурешілік (комедия).

Тартыс күйге ән-күй қосылса, тартыс зауықты деп аталады. Тартыс сөз қу тілді болса, қулықты деп аталады. Қисыны қызық болса, күлдіргі тартыс болады; сиқыр мазмұнды тартыс сиқырлы деп аталады.

Қазақ әдебиетінде бұл түрлердің кейі бар, кейі жоқ, кейі жеттікпеген алалау, балалау түрде, бар түрлері төменде қазақ әдебиетінің жаңа дәуірінен басталып, тиісті сипаттарымен көрсетілмекші.

1. ӘУЕЗЕ ТҮРЛЕРІ

1. Ертегі жыр

Ертегі жыр деп өлеңмен айтылған ертегі айтылады. Сындар дәуірдің ертегісі бұрынғысының ертегінен сындарлығымен айрылады. Ақындар ескі ертегіні ажарлап, ертегі жыр етіп шығарады яки өз тақырыбымен өз қиялынан шығарады. Жаңа дәуірдің ертегі жырлары Мағажан жазған «Сыздық батыр» турасындағы ертегі, Пушкиннен аударылған «Балықшы мен Балық», «Алтын әтеш» сияқты ертегілер болады.

2. Ұлы әңгіме яки роман

Ұлы әңгіме яки роман деп тұрмыс сарынын түптеп, терең қарап әңгімелеп, түгел түрде суреттеп көрсететін шығармаларды айтамыз.

Ұлы әңгіме шығарушылар (романшылар) роман жазғанда тақырыпты не өз заманындағы тұрмыс сарынынан алады, не өткен замандағы тұрмыс сарынынан алып жазады, немесе алдағы заманның сарынын болжап жазады. Роман алған замандағы тұрмыс сарынын крсеткенде, сондағы адамдардың — үлкені, кішісі бар, жақсы-жаманы бар, байы, кедейі, төресі, карасы бар, жасы, кәрісі бар — не істейді, не іздейді, не тілейді, неге сүйініп, неге күйінеді, неден именеді, неден күйзеледі, нені жақтырады, неден жиренеді, неге құмар, неге сұлық. Қысқасы, я бүтін бір жұрттың яки жұрттың бүтін бір табының сыр-сипатын сөзбен суреттеп, алдыңнан өткізеді.

Ертегі жыр, тарихи жыр сияқты шығармалар зор оқиғалардан қара көрінім асқан адамдардың ғана істерін сөз қылады. Жалпы қалыпты жай адамдардың істеріне, өздеріне онша назар салмайды. Ұлы әңгіменің мақсаты көптің өмір сарынын суреттеп көрсету болғандықтан бұл туралы шығармаларды адамның да, уақиғаның да ұлысына, ұсағына бірдей назар салынады. Өмір сарынын көрсететін хаттан асқан, сирек солатын үлкен оқиғалар, ұлы адамдардың істері емес, құмырсқадай қыбырлап түрлі жол, түрлі жөнмен тіршілік етіп, тырбанып жатқан көптің амалы. Адам өміріндегі істің ұсағы көп, ірісі аз болады. Ұсақ уақиғаның адамға күнінде оны душар болғанда, ірі уақиғаның өмір бойы оны душар келмеске ықтимал. Адам басынан кешетін көбіне ұсақ уақиға, ұсақ іс, жеңіл сүйініш, жеңіл күйініш. Ұлы әңгіме оншең үлкен уақиғалармен болмай, ұсақ істерден де өнеге көрсетуге тырысады. Оның олай етуінде екі түрлі мәніс бар.

1. Ұсақ уақиға мың қырланып, мың түрленіп, қайта айналып тұрады. Қайта-қайта болатын уақиға қалыпқа айналады.

Адам тұрмысының тағдырын күн сайын құбылып, қайта-қайта келіп тұрған ұсақ уақиғалар шешеді. Бір рет өтірік айтсаң, ол зор бәле: өтірікші, сырғиға, сенімсіз болсаң, онан тіршілігіне келетін кесапат көп. Адам бірден өтірікші, бұзық, ұры-қары болмайды; бірден түзік, әділ, адал ізгі де болмайды. Бір істегенін қайта істеп қалыптанумен бірте-бірте барып болады.

2. Ұсақ уақиғаның бірден-ақ ұлы уақиғаға себеп болатын жерлері де бар. Үлкен үйге кішкене кілт жол ашатын сияқты, үлкен іске көбіне кіші іс кілт болады, кіп-кішкене ұшқыннан үп-үлкен өрт шығады. Аз нараздық көңілден үлкен ұрыс, төбелес, соғыс шығып кетеді. Со сияқты адам қателескен бір ғана ісінен өмірлік тұрмысын ауырлатып алуы ықтимал. Бір дұрыс істеген ісінен жөнін түзеп, тұрмысын жеңілдетіп алуы ықтимал. Ұсақ уақиғадан ұлы уақиға тууы ықтимал болғандықтан ұсақ істің бәрін ұсақсыну керек емес. Ол ұсақ іс бәлкі зор шарапатқа, я зор кесапатқа кілт болатын ұсақ істің бірі шығар. Олай болса ұлы уақиғамен қатар ұсақ уақиғаларды қатарға алу, түрін тану керек болады. Күн сайын істеліп жататын ұсақ істің ұлы іске ұласарлығы да, ұласпастығы да бар. Тіршілік ісі біріне-бірі оралып, шиеленісіп, байланысып жатады. Тіршілік ісінің парқын айыру, мәнісін білу ұйысқан жіптің ұштарын табу сияқты, қайдан басталып, қайдан тоқтайтынын бірте-бірте арасын ашып, шиесін шешіп барып таппасаң, бірден таба алмайсың. Ұсақ іс ұсақ іспен шиеленісіп, байланысып тұрса, оны қатарға алмасаң да келер-кетері аз. Ұсақ іс ұлы іске байланысып тұрғанда, қатарға алмасаң қамтама қаласың. Биік мақсат, зор үміт, ұлы пікір жоқ өмір хайуан өміріне ұқсас. Бірақ ұсақ істердің ішінде ұсақсынып байқамай өтсең опық жегізіп, өкіндіретіндері де көп болады. Тіршілік жолында жүзеге шығарайын деген ісіне бөгет болатын көбінесе үлкен істер емес, ұсақ істер, ұсақ нәрселер. Олардың бөгетшілік күші үлкендігінде емес, көптігінде. Олардың бөгетшілігін бұзуға көп күш, үлкен іс керек емес. Ұсақ ғамал, жиі жеделдік керек. Тіршілік ғамалы, заманның заңын, тұрмыстың сарынын тану ғылымы — адамның іздеген, көздеген мақсаттарын білу, мақсаттарына жетуге жүретін жолдармен танысу. Тұрмыс ғылымын жақсы білгеннің ісі — ұсақ істерге айналып, ұлы істерді де ұмытып кетпеу, ұсақ істерді ұсақсынып, қатарға алмай, қазыққа сүрінгендей болып құлап та жатпау.

Ұлы әңгіме — тұрмыс тілі. Өмір жүзіндегі ұлы, кіші ғамалдар, ұлы, кіші уақиғалар қалай бір-біріне оралып, шиеленісіп, байланысып, ұйысып, үші қайдан басталып,

қайдан барып тоқтайтынын мысалмен көрсеткен секілдендіріп алдына әкеліп, түрлі жолмен, бағытпен байланыстырады, шиеленістіреді, шиеленістіре барып, немен тынатындығын көзге көрсетеді.

Тұрмысқа сарын жасайтын адамның ғамалы, ғамалға өң беретін адамның мінезі, мінезге кейіп беретін тұрмыс төңірегі. Адамның мінезі ойының түрінен, көңілінің күйінен, істеген ісінен білінеді. Адамның тысқа шыққан пікірінде, көңілінің күйінде, еткен ғамалында мінезінің қай түрі көбірек көрінсе, сол адам сол мінезді болмақ. Мінез іштен туады. Бірақ шынығып жетпей тұрғанда мінез түрін тәрбиемен өзгертуге болады. Адамға тәрбие беруші әуелі ата-ана, сонан соң ұстаз, мектеп, тұрмысындағы төңірек. Өмірінде қандай тұрмыс көрсе, нендей адамдармен кездесе, жолдас болса, істес болса, солардан өнеге көріп, үлгі алмақ. Өнер, ғылым жоқ жұртта адам тәрбиесін төңірегінен алады.

Өнер, ғылым бар жұртта адамдар тәрбиені ата-анадан да, төңірегінен де, мектептен де, әдебиеттен де алады.

Сөйтіп адам мінезіне өң беретін: үй іші, мектеп, төңірек болып шығады. Бұлардың өзі де адамдар түрлі болып туғандықтан, түрлі тәрбие алғандықтан түрлі болады. Сондықтан олардан тәрбие алған адамдар да түрлі мінезді, түрлі құлықты болмақ; бірақ адам көп, мінез түрі аз болғандықтан, көп адамдар мінездес яғни бір мінезді болады. Мінездері ұқсас бірыңғай, бір кейіпті адамдарды кейіптес дейміз. Мінездің белгілі бір түріне кейіп беретін адамдарды кейіпкер дейміз. Жомарттық, сараңдық, батырлық, қорқақтық, төзіктік, бұзықтық — бұлар қай жұртта да болатын мінездердің жалпы кейіптері. Сондықтан мұндай мінезді адамдар жалпы кейіпкерлер болады.

Қазақтың арамза атқа мінерлері, қазақтың есерсоқ салдары, түйені түгімен жұтып қоятын болыстары — бұлар ұлтындағы, заманындағы кейіпкерлер болады. Ұлы әңгімешілер тұрмыс сарынын суреттегенде сарынға кейіп беретін, өң беретін таптардың кейіпкерлерін алып суреттейді. Жазушы кейіпкерлерін неғұрлым дұрыс алса, соғұрлым ұлы әңгіме тұрмыс сарынын дұрыс суреттеп, қалыпқа сәйкес, шынға жақын болып шықпақ. Бірақ сарындаушы өз заманындағы бар тұрмысты ғана суреттеп қоймайды. Өнеге үшін жоқ тұрмысты да алып суреттейді. Тұрмыс жағдайын өз ойлаған түрінше өзгертсе, өмір сарыны өзге жөнмен де кетуге мүмкіндігін көрсететін сарындаулар да болады. Ұлы әңгімеге жан беретін адамның ісі болғандықтан, мінезіне кейіп беретін тәрбие болғандықтан, тұрмысқа сарын

беретін ұлы, кіші адамдардың ірілі-уақты істері болатындықтан. Ол істер біріне-бірі ұласып, біріне-бірі оралып, байланысып, шиеленісіп жатқандықтан, осының бәрін суреттеп шығару оңай емес. Мұны келістіріп, дұрыс пікірлеп, дұрыс суреттеп, уақиғаларды жақсы қиыстырып, сыйыстырып шығару көп жазушылардың қолынан келе бермейді. Ұлы әңгіме жазушы көркем сөздің әуез толғау, айтыс — барша түрін де жұмсайды. Ұлы әңгіме жазуға үлкен шеберлік керек. Ұлы әңгіменің өресі қысқа, өрісі тарлау түрі «Ұзақ әңгіме» деп аталады. Онан шағындау түрі «Ұсақ әңгіме» деп аталады.

Ұлы әңгіме, ұзақ әңгіме, ұсақ әңгіме болып бөлінулері үлкен-кішілігінен ғана. Мазмұндау жүйесі бәр-бәрінде де бір айтылу аудандарында айырма бар: ұлы әңгіме сөзі алыстан айдаған аттарша жайыла бастайды, ұзақ әңгіме жақыннан айдаған аттарша жайыла бастайды, ұсақ әңгіме мүше алып, оралып келе қоятын аттарша бастайды. Ұлы әңгіме түрде қазақ тілінде басылған шығарма әлі жоқ. Мержақыптың «Бақытсыз Жамалына» роман (ұлы әңгіме) деп ат қойылса да, өресі мен өрісі шағын болғандықтан о да ұлы емес, ұзақ әңгімеге жақын. Мұқтардың «Оқыған азамат», Смағұлдың «Қалайша кооперация ашылды» деген әңгімелері ұсақ әңгімеден гөрі ұзақ әңгіме түріне жақын болады. Нағыз ұсақ әңгіме болатындар: Смағұлдың «Автономиясы», Мержақыптың «Қызыл қашары», Бейімбеттің «Айт күні» сияқты әңгімелер.

3. Әуезе жыр

Қазақтың ерте заманда ерлік қылған адамдарының ерлігін, батырлығын жыр қылып шығарған сөздер ерте жыр деп аталатыны жоғарыда анайы әдебиет туралы сөз болғанда айтылып еді. Нақ сондай болмағанмен соған ұқсас сөздер ділмар әдебиетте де болады. Ұлт өмірінде болған, ұлт тарихына жазылған яки халық аузында әуезе болып айтылып жүрген уақиғаны алып, яки уақиғада халықтың еткен қайратын, азаматының көрсеткен өнерін, жігерін, ерлігін, намысқорлығын яки адамшылығын әдемі түрде әсерлі сөзбен жыр қылып шығару бар. Сыпайы әдебиеттің сол сияқты шығармалары әуезе жыр деп аталады. Мұнда қара күші мол батырлардың орнына басқа түрлі ерлер, басқа түрлі қайраткерлер оқиғаның ортасында жүреді. Ерте жырда күші көп батырлардың ісі өнеге болса, әуезе жырда өнер, білім, қайрат, жігер сияқты сипаттарымен көзге түскен адамдардың ғамалдары өнеге болады. Мұнда

да уақиғадағы істерге өзінше өң бере, көркейте айту бар, бірақ өте көпіртіп дәріптеу жоқ. Әуезе жырдағы көркейту уақиғаның да, адамның да жақсы жағын алуға болады. Онда да уақиғасы да, адамы да көркейтуді көтергенше ғана көркейтіледі. Әуезе жыр ақын тарапынан ұлттың ұлы адамына сөзден жасалған жәдігер есебіндегі нәрсе.

Әуезе жыр мен тарихи жырдың арасындағы айырмасы сол, тарих жырындағы адамдар, уақиғалар турасында сөйлеген сөздер тарихтағы мағлұматтардың арнасынан аса алмайды. Олай етпесе, тарихшылар тарихты білмегендіктен иә қате түсінгендіктен тарих мағлұматын бұзып отыр деп кінәлайды. Әуезе жырда шығарушының қиялы еркін болады. Тарих мағлұматы сияқты арнасынан шығармай қайырып, иіріп отыратын мұнда бөгет жоқ. Бұған қоятын шек жалғыз-ақ алған уақиғамен адамды көркейтуді көтеру-көтермеуі. Көркейтуді көтермейтін уақиғамен адамды көркейтіп жіберсе, өтірік болып шығады.

Әуезе жыр әдемі сөздің түрі болғандықтан әдемілеу әдісінің бәрі де істеледі: көрікте, меңзеу, әсерлеу түрлерінің бәрі де жұмсалады.

Әуезе жыр мысалдары: Мұхаметжанның «Топжарғаны», Шәкәрімнің «Жолсыз жазасы», «Қалқаман — Мамыры», Мағжанның «Баян батыры» сияқты сөздер.

4. Аңыз өлең¹ Адамның бал ашқанға, ырымға, Қыдырға, аян бергенге, түс көргенге илануынан шыққан ел ішіндегі аңыз қылып айтылатын түрлі әңгімелер болады. Сол әңгімелерді ақындар ажарлы тілмен әдемілеп, өлең етіп шығарғаны аңыз болады. Аңыз өлеңнің мысалы: Мағжанның «Қорқыты», «Орман патшасы», «Масадағы» «Данышпан Аликтің өлімі», Абайдың «Ескендір» әңгімесі.

5. Көңілді сөз. Табиғатқа жақын қулық-сұмдық жайлар, әдіс жоқ, тамағы тоқ, уайым жоқ, адал ниет, ақкөңіл адамдардың талассыз, тартыссыз, тыныштықпен шеккен өмірін сөзбен суреттеп шығару көңілді сөз болады.

Ондай адамдардың ғамалдары от басы, үй шаруасынан аспайды. Басқалардың істеріндей шиеленісіп, байланысып, баттасып жатқан істері болмайды. Ондай үйдің іші үлкенін сыйлағыш, кішілерін балаша мәпелегіш, мейірімді, меймандос келеді. Қазақтың сондай үйлерінің тұрмысын сөзбен суреттеп шығарса, көңілді сөз болып шығады.

Бұл түрлі сөз біздің әдебиетте әлі жоқ.

6. Мысал. Мұның не туралы сөз болатындығы анайы

¹ Аңыз әңгіме мазмұны аңыз жыр сияқты болады, екеуінің айырмасы біреуі өлеңмен, екіншісі жай айтылуында ғана.

әдебиет туралы сөз болғанда айтылған еді. Мұндағы айтылатын анайы әдебиеттегі мысалдармен, сыпайы әдебиеттегі мысал екеуінің арасындағы айырмасы — анайы әдебиеттегі мысалдар былай шыққан: алғашқы адамдар басқа мақұлықтардан ұзап жарымаған. Олар да түрлі табиғат тәсілімен тіршілік ететіндігін көріп, олар да адамды ойлайды, сөйлеседі, кеңеседі, бірін-бірі алдайды, арбайды деп білген. Сондықтан адамның ісін әңгіме қылған сияқты олардың да істерін әңгіме қылған. Онан хайуандар турасындағы ертегілер шыққан. Онан бері келе хайуандар тіршілік еткенмен нақ адамша ойласып, сөйлесіп, кеңес етпейтіндігіне көзі жеткеннен кейін мақұлықтар турасындағы ертектер өтірікке саналып, бірте-бірте жоғалып, тек мысалдар ғана қалған. «Түйе бойына сеніп жылдан құр қалыпты» деген, «Тышқан шаңырақтағы еттің сасығын-ай» депті деген сияқты мысалдар хайуандар турасынан сөйлеген ертектерден қалған мысалдар. Түйенің алданып қалуы туралы, тышқанның шаңырақтағы етке бойы жетпеген соң сасық деп кемітуі туралы әңгімелер, ертектер болмаса, ондай мысалдар халық тілінде болмас еді. Мұндай мысалдардың пайда болуына себеп болған ертегіде айтылған хайуандардың ісіне адамдардың істерінің де ұқсауы. Қолы жетпеген нәрсесін жамандайтын мінез адамда да бар. Сондай мінездерді адамдардың кемшілігін көрсеткісі келгенде қазақ тышқанның «Шаңырақтағы еттің сасығын-ай» дегенін мысалға келтіреді.

Анайы әдебиетте болған хайуандар мінезімен адам мінезін көрсету мақсаты сыпайы әдебиетте де бар. Мақсат жағынан бір-бірінен айрылмайды. Айрылатын жері айтылуында. Анайы әдебиетте хайуанның мінезі құр мысал болады да, сонымен айтушы қанағаттанады да қояды. Сыпайы әдебиеттің мысалы мінезінің ұқсауымен қатар айтылуының әдемілігін де бірдей еске алады. Мінезінің ұқсауы қандай келісті болса, әңгімесінің де сондай келісті болуын көздейді. Мұнда ұқсатуы да, әңгімесінің айтылуы да екі жағы бірдей қызғылықты болып, тыңдаушыға екі жағы бірдей әсер етеді. Мысалдарға бұлайша түр шығарушылардың ең шебері Франция жұртында Буттен (1759—1831) орыста Крылов (1763—1844) болған. Олардан бұрын ескі түрмен мысалдаушы шеберлер үнді жұртында да болған, гректе (Эзоп), румда (Бедір) болған. Крылов мысалдарының түрлері қырық мысалдағылар, Абай кітабындағылар «Жиған-терген» деген Өтетілеуұлының кітабындағылар. Крылов мысалдарының ішінде Эзоптан, Лабонтеннен алғандары да бар. (Әуезе я әңгіме түріндегі

сөздердің нұсқаларын нұсқалықтың 166, 197 нөмірлерінен кара).

2. ТОЛҒАУ ТҮРЛЕРІ

Толғау нендей сөз екені «Дарынды сөз түрлері» деген бапта айтылған еді. Мысалдары «Ауыз әдебиетінің», «Дарынды әдебиетінің» толғау бөлімдерінде көрсетілген де еді. Бұл жерде азырақ толғау сөздер жақсы болып шығуына қандай шарттар қойылатынын айту керек.

Нағыз толғау мен күй (яки ән) арасы жақын: екеуінің де зейінге айтары аз, көңілге айтары көп. Толғау әдемілігі, әуелі айтуға алынған көңілдің күйіне қарай, екінші оны айтып жеткізетін сөйлеу түріне қарай болады. Сөйтіп, толғау әдемі болып шығуы үшін екі түрлі шартты орнына келтіру керек. Толғаудың мазмұн жағына қойылатын шартты ішкі деп, сөйлеу түріне қойылатын шартты тысқы дейміз.

1. Ішкі шарты: а) Толғау жалпы сырлы болу керек. Ақын толғауы да өз көңілінің күйін айтады, бірақ ол күй өзгеге түсінікті болуы тиіс. Күйі түсінікті болмаса, өзгерлерге әсер ете алмайды.

б) Толғау шын сырлы болуы тиіс. Өтірік жай сөзге де жараспайды. Толғау сияқты сырлы шығармаға өтірік жараспақ түгіл бүлдіреді. Сондықтан күйлі толғау көңілде шын болған күйден шығуы керек. Бұрынғы қазақ ақындарының мақтау, құттықтау өлеңдерінің көбі қадірсіз болып кетуі шын көңілден, шын толғау болып шықпағандықтан.

в) Толғау таза болуы тиіс. Нас, былғаныш, нәжіс әдемі нәрседен шықса, көңілге қандай әсер етеді. Толғау сөзге былғаныш сөз, былғаныш пікір қатысса о да сондай әсер етеді.

г) Толғау көңілдің тереңдігі күйінен хабар беруі тиіс. Көңілдің бер жағынан шыққан толғаудың әсері оқушының көңілінде терең із қалдыра алмайды.

2. Тысқы шарты. а) Толғау сөзі көңіл күйінің бейне билеуі сияқты болуы тиіс. Күй де, би де бір-біріне үйлесіп келгенде сұлу болып шығады. Күймен бидің үйлесуі.

б) Толғау қысқа болуы тиіс. Көңіл күйінің көбі-ақ бір қалыпта ұзақ тұрмайды. Көңіл күйінен шығатын толғау көңіл табиғатына қарай ұзын болмасқа тиіс, ұзын болмайды да. Нағыз толғаулардың көбі-ақ 4—5 ауыз өлеңнен аспайды.

в) Толғау әуезді сөзбен айтылуы тиіс. Адамның көңілінің күйін жақсы білдіретін — күй мен ән. Әннен соңғы

көңілге көбірек әсер беретін әуезді сөз. Әуезді сөздің әдемісі өлең толғау көңіл сөзі болғандықтан әсері күшін көбейтетін өлең түрде айтылуы тиіс. Көбінесе солай айтылады да.

Толғаудың құны қанша деген мәселеге келсек, толғау сөз өнерінің барып тұрған жері деп саналады. Толғаудағы көңіл күйлерінің бәрі өмір жүзінде адам біткеннің бәрінің басында бола бермейді. Көңілдің түрлі күйін әдемілеп айтып сөзбен келтіруге үлкен ақындық керек. Толғау жақсы болса, оқығандар өз басында болмаған күйлерді толғау күшімен өзінде болған күйдей басынан кешіріп өтпек. Бұл өзгелердің көңіл күйін де дұрыс танып, дұрыс білуге үйретпек. Толғау көңілдің көркем сырларын өрнекті сөздермен білдіріп, адамның көрік сезімін күшейтеді. Әдемі толғаудан алатын адамның көрік ләззаты басқа сөздердің бәрінен де артық болады.

Толғау түрлері:

Ақынға дүниенің әдемілігі көрік пен махаббат екеуінде ғана. Өмірдің көрік пен махаббатқа дұрыс келетін істері сүйіндіреді. Теріс келетін істері күйіндіреді. Мұның мағынасы көңілді сүйінішті, күйінішті күйге түсіру болады. Күйініш көңілге наразылық туғызады. Көңіл наразылығы мұң, ой туғызады. Осы айтылған мәністерге қарай күйлі толғау бірнеше түрге бөлінеді.

1. Сап толғау

Қорыққанда «Ойбай», қуанғанда «Алақай», киналғанда «Уһ», таңданғанда «О», өкінгенде «Қап!» деген сияқты пайым, пікір, ой белгілі кіріспеген құстың сайрауы сияқты көңілдің таза күйінен шығатын сөз сап толғау яки сайрау деп аталады.

2. Марқайыс толғауы

Көңіл шын ырза болып, марқайып өскен шақта шығатын сөз марқайыс толғау болады. Көңілдің шын өсіп марқайы қуанышты ұлы уақиғаның үстінде болады. Ұлы уақиғалар ұлы адамдардың яки бүтін елдің, халықтың, таптың өмірінде де сирек болатындықтан марқайыс түрлі тұлғаларда әдебиет жүзінде ұшырайды. Марқайыс орнымен айтылса ұнамды болады, ұнамсыз айтылса ерсі көрініп, марқайыс әсері болмайды, масқаралық әсері болып шығады.

3 Налыс

Әркімнің өмір жүзінде көздеген мұраты болады. Яғни сол мұрат көрген нәрсесінің жолында болады. Мұратына жетсе бақытты болады. Мұратына жетіп бақытты болған шақта, бақыт ұзақ тұрмайды; өйткені бақыттың болуына,

болмауына себепкер нәрселер көп. Қайғы-қасіретсіз, уайымсыз, мұңсыз, қатерсіз, қауіпсіз, шаттықпен тыныш өмір сүретін адамдар, тіпті болмайды. Өмір жолы мұратқа тура жүргізбейді. Тура жүргізбесе көңілге реніш, шер пайда болады. Сондай өмір жүзіндегі түрлі опасыздық ақынды да ренжітеді, мұңайтады, ықыласын қайтарады. Ренжу, мұңаю, ықылас қайту ақынды көңілсіз күйге түсіреді, шерлендіреді. Шерлі күйден шыққан сөз мұңды болып шығады. Сондай мұңды, шерлі толғаулар налыс деп аталады.

4. Намыстаныс

Намыс толғау басында тайғақ кешу, тар жолда, қиыншылық шегіне жетіп тақалған шақта шығатын сөз. Қиын хал нағыз қиын шегіне жеткенде, қиын істі істеуге керек қылады. Сол қиын істі істеуге көбінің батылы жетпей намысына тигізіп, қанын қыздырып сөйлеу қайрау сөз деп аталған. Сол қайрау сөздің өлеңмен айтылғанын намыс толғауы дейміз. Намыс толғау соғыс кезінде соғысқа түсіру үшін яғни не өліп, не өлтіріп шығатын өлім жолына айдаған жерде айтылған.

Қазақ патшаға қарамай, басы бос тұрған кезінде, түрлі жұрттармен соғысқан шағы болған. Ол кезде қазақ намыс толғаулары азаматтың намысын қоздырып, қанын қыздырып соғысқа айдау үшін айтылған. Сондықтан намыс толғау түріндегі сөздер батырлар жырында (ертегі жырларда) көп ұшырайды. Қазақ патшаға қарап басы байланған соң соғыс болмаған. Соғыс болмаған соң соғыста айтылатын намыс толғаулары да жоғалған. Бірақ намыс толғау айтылатын соғыс болмағанмен, соғысқа бара-бар ер басына қиыншылық түсетін басқа істерге айтылатын қайрау сөздер де намыс толғау табына кіреді. Мәселен, бағындырған патшадан басын босатып алу — жұртқа соғыспен бірдей дәрежелі қиын іс. Сондай іске қайрау мақсатпен айтылған өлең о да намыс толғауы болады. Сондықтан «Интернационал» өлеңі сияқты, «Асау тұлпар» кітабындағы «Жолдас-тар» деген өлең сияқты. «Масадағы», «Оян, қазақ» кітабындағы кейбір өлеңдер сияқты сөздер — намыс толғау болады. Бірақ намыс толғаудың асыл түбі өте қиыншылық орында шыққан сөз болғандықтан, шын қиыншылық орында айтылса ғана шын намыс толғауы болады. Не жайбарақат орында айтылған намыс толғаудың сөзі ұқсаса да өзі болып шықпайды.

5. Сұқтаныс

Сұқтану деп бір нәрсеге артықша назар түсуін айтамыз. Адам сұқтанғанда жақсы нәрсеге сұқтанады. Жаман нәрсе

қаншама ұлы болып, адамның назарын түсіріп, таңдандырғанмен сұқтандырмайды. Ұлы болсын, ұсақ болсын біз жақсы нәрсеге сұқтанамыз. Ол жақсы нәрсе табиғат ісінің жүзінде де, адам ісінің жүзінде де болады. Солай болған соң сұқтанымс толғау да көбінесе ғаламның ұлылығы, табиғаттың сыры, шеберлігі, сұлулығы, адам ісінің де сұқтанарлық ұлылары, жақсылары, көркемдері сөз болады. Өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық сияқты нәрселердің мән-мағынасы турасындағы толғаулардың көбі де сұқтанымс табына кіреді. Сұқтандыратын нәрселердің көбі-ақ тек сұқтандырып қоймай, адамды ойландырады, қиялдандырады. Сондықтан түбіріндегі толғаулардың көбі таза толғау болмай, байымдамалау, ойламалдау болып келеді. Жоғарыда айтылған нәрселер турасында байымдау — даналық (пәлсапалық) байымдауы болып шығады.

6. Ойламалдау

Көңіл ырза болмаудан наразылық туады. Наразылық мұңға айналады. Мұннан ой, қиял тербенеді. Сөйтіп көңіл ырза болмағандағы шығатын толғаулар жалғыз көңіл күйінің сөзі болмай, ой, қиял қатысып шығады. Сондықтан мұнды толғаулар ойламалдау деп аталады. Көңілдің ырза болмайтын нәрселері түрлі жамандықтар, кемшіліктер, міндер. Адам қауымында жасалған адамшылық үлгі болады. Адамның ісі сол адамшылық үлгімен пішіліп, тігілмесе, адам қауымына ерсі, жаман, мін болып көрінеді. Адамның көбі-ақ ол үлгіден алыс болады. Біреулер үлгімен істеу қолынан келмегендіктен алыс болады, біреулер тіпті адамшылық үлгіні керек қылмағандықтан алыс болады. Қолынан келмегендіктен алыс болу — кемшілік болады. Керек қылмай адамшылық үлгісін аяғына басу — жамандық, айып болады. Еңбек, шаруалық тағысын тағылардың бәрінде де бар. Оның үстіне әр ақынның өз адамшылық үлгісі де болады.

Өз үлгісіне тура келмейтін істерді де ақын теріс көреді. Жамандыққа, кемшілікке, мінге санайды. Өз үлгісі болсын, өзгенікі болсын, әйтеуір адамшылық үлгіге теріс келетін істі ақын айтпақшы. Айтқанда жай ақыл түрінде айтып даттайды да, үгіттегенде я даттағанда бүтін елдің, жұрттың басындағы мінін, кемшілігін, жамандығын көрсетіп те айтады. Бір адамның басындағы мін, кемшілік жамандықтарын көрсетіп те айтады. Үгітті бүтін жұртқа айтса да, бір адамға айтса да үгіт болады. Сөгіс бір адамға бастап айтылғанда — маскаралау (әлемдеу) болады да, жұртқа қастап айтқанда — әшкерелеу (даттау) болады.

Әшкерелеу де, маскаралау да екі түрлі болады: жай

сөгіс әшкерелеу бар, күлкі қылып әшкерелеу бар. Масқаралау да сондай. Жай жамандап масқаралау бар да, күлкі қылып масқаралау бар. Жамандық адамды кейітеді, қайғыртады, мұңайтады, ренжітеді, кемшілік пен мін адамның күлкісін келтіреді. Осыған қарай толғаудың ойламалдау түрі көбінесе не сөгіс толғауға, не күліс толғауға айналып кетеді.

1. Сөгіс толғау

Өмірдің жамандық жағына ырза болмай, міндеп шығарған сөздердің жалпы аты қазақ тілінде жоқ. Сондықтан толғаудың бұл түріне сөгіс толғау деп жаңадан ат қойылып отыр. Сөгіс толғау жамандықты жариялап, бетке басу ниетпен шығарылады. Үгіттеуден ұрысу күштірек. Жай айтудан ұялту күштірек. Сол мәніспен сөгіс түріндегі сөздер ел түзеу, құлық тазарту жағына көбірек әсер етеді деп саналады. Бұрынғы үгіт түріндегі сөздердің орнын бірте-бірте сөгіс толғау алып, өте үгіт түріндегі сөздер жоғалмақшы. Бірақ әлі де сөгіс толғауға ақыл айту, жөн көрсету сияқты сөздер көбірек қатысып, сөгісінен үгіті басым болып кететіндері көп. Сөйтіп толғау болмай, тек ақыл айту болып шығатындары көп болады. Асылында таза толғау болатын сөз аз болады. Көбінесе толғаудың әр түрі араласып отырады. Сондай-ақ толғауға толғау емес сөздер де дәйім қатысып, аралас келіп отырады. Өйткені, ақыл, қиял, көңіл деп үшке бөлгенмен, олар бірінің ісіне бірі қатыспай тұрмайды.

Жамандық екі түрлі: кешірімді жамандық бар, кешірімсіз жамандық бар. Кешірімді жамандық тек кемшілік болады да, кешірімсіз жамандық айып болады. Кешірімді жамандық тек білмегендіктен болатын жамандық. Кешірімсіз жамандық тек біле тұра істелетін жамандық. Толғаушы толғағанда екеуін екі түрлі толғайды. Кешірімсіз жамандықты толғағанда бет-жүзіне қарамай айыбын айқын айтып, бетіне басып, сөгіп толғайды. Айыбын бетіне басып көрсету — күйе жағып көрсетумен бірдей болғандықтан даттау деп те айтылады. Кешірімді жамандықты толғағанда жамандығын, кемшілігін айқын айтпай, күлкі түрінде көрсетіп ұялту, арланту ниетпен толғайды. Сондықтан күліс толғау күлкілеу, келемеждеу болып шығады. Күлкі қылу әлемдеп көрсетумен бірдей нәрсе. Бірақ көпке жаққан күйе яки таққан әлем көптің үстінде болған соң күшті әсер ете алмайды. Көп ішінде бір адамға жаққан күйе, таққан әлем күштірек әсер етеді. Сондықтан көпті қандай даттап, сөккенмен масқаралауға болмайды. Сөзбен жеке адамды ғана масқаралауға болады.

Акын залымдықты, надандықты көріп, күйінгенде қандай күйге түсіп толғайтынын Абайдың төмендегі сөзі көрсетеді:

Адамның кейбір кездері,
Көңілде алаң басылса,
Тәңірінің берген өнері
Көк бұлттан ашылса,

Сылдырап өңкей келісім
Тас бұлақтың суындай,
Кірлеген жүрек өзі үшін
Тұра алмас әсте жуынбай.

Тәңірінің күні жарюырап,
Үйқыдан көңіл ашар көз.
Қуатты ойдан бас құрап,
Еркеленіп шығар сөз.

Сонда акын белін буынып,
Алды-артына қаранар.
Дүние кірін жумынып,
Көрініп ойға сөз салар.

Қыранша карап қырымға,
Мұң мен зарды қолға алар.
Кектеніп надан зұлымға
Шиыршық атып толғанар.

Әділет пенен ақылға
Сынатып көрген-білгенін,
Білдірер алыс-жақынға
Солардың сөйле дегенін.

Ызала жүрек, долы қол,
Улы сия, ащы тіл
Не жазып кетсе, жайы сол,
Жек көрсең де өзің біл.

2. Күліс

Екі түрлі күлкі бар. 1. Шын күлкі. 2. Сын күлкі. Шын күлкі шаттық үстінде, көңіл қоштанғанда келетін күлкі. Сын күлкі нәрсе көңілге күдікті, ерсі көрінген уақытта келетін күлкі. Анау — көңілдің күйінен тура шығатын күлкі де, күлкілі — күйді көңілге сын тудырғаннан кейін шығатын күлкі. Күлкілеу — толғауға қару болатын, соңғы түрдегі күлкі.

Адамның арына тию жағынан күлкі сөз бірнеше түрге бөлінеді...

Адам ауырлайтын да, ауырламайтын да күлкі бар. Ауыр күлкінің аты — мазақ, мысқыл болады да, жеңіл күлкінің аты — сықак, қулық болады. Ең жеңілі ойын сөз, оны әзіл деп айтамыз.

а) Мазак қылу — біреудің кемшілігін, мінін айтқан кұлу болады. Әдебиет жүзінде мазак қылу кемшілік пен мінді әшкерелеп жұртқа жаю болады. Бұл әлемдеп жұрт алдында өткізумен бір есеп іс. Мазак түрінде күлкінің ауыр болатын себебі осыдан.

б) Мысқылдау сөздің өңін теріс айналдырып айту. Олай айту кекесін болады. Кекесін сөз зілді болады. Мысқыл сөздің ауыр тиетін себебі осы.

п) Сықақ пен кулық күлкі сөздің асылында ауырламайтын түрлері. Бұлар ауырлайтын түрге айналса, онда олар сықақ та, кулық та болмай, мазак пен мысқылдың бірінің түріне түсіп кетеді.

Әзіл де солай: зілсіз болса әзіл болады да, зілді болса, ажуа, келемеж, мазак, мысқыл сияқты күлкі түріне айналып кетеді.

Біз күлгенде әуелі тек күлкі келтіретін нәрсеге күлеміз. Неден күлкі болып тұрған мәнісін тексереміз. Себебін тексеріп күлгенде, көңілімізді келтірген нәрсе болып шығуы да ықтимал. Олай-бұлай қайта қайғыға қалдыратын, ойға батыратын нәрсе болып шығуы да ықтимал. Ақындардың адам мініне, кемшілігіне күліп шығарған сөздерін тек күлкі үшін шығарған сөз деп қарамасқа керек. Ондай сөздердің көбінің-ақ бергі жағы ғана күлкі болып, арғы жағы адамды мұңайтатын, қайғыртатын сөз болуы ықтимал. (Толғау нұсқаларын нұсқалықтың 198, 275 нөмірлерінен қара).

3. АЙТЫС-ТАРТЫС

Айтыс-тартыс сындар әдебиеттің бір түрі екендігі жоғарыда айтылған еді. Айтыс-тартыс қазақ ақындарының айтысканы да емес, олардың айтыстырып шығаратын өлеңдері де емес. Ол айтысу я айтыстырумен айтыс-тартыс екеуінің арасында атынан басқа жанасатын жері шамалы: екеуінің айтыс деген атымен айтса сөйлесу ғана ұқсас. Онан басқа бір-біріне жанасатын жері жоқтығы төмендегі сөздерден мәлім болады.

Айтыс-тартыстың әуезе мен толғауға да ұқсастығы аз. Әуезе (әңгіме) де ақын өз жағынан еш нәрсе қатыстырмай, басқаның басында болған уақиғаны айтады да қояды. Айтыс-тартыста ақын өз басындағы емес, басқаның басындағы уақиғаны көрсетіп, өз басынан, көңілінің күйінен еш нәрсе қатыстырмайды. Бү жағынан айтыс-тартыс әуезеге (әңгімеге) жақын.

Әуезеде (әңгіме) бір болған уақиғаны, уақиғада болған

адамдардың не істеген әңгімесін естиміз: бірақ ол адамдарды, уақиғаларды көрмейміз. Айтыс-тартыста ақынның айтқан әңгімесін естімейміз, уақиғаның өзін, уақиғада болған адамдардың өздерін көреміз. Уақиға көз алдымызда болып, адамдардың тіршілік жүзінде айтысып-тартысып өмір шеккенін көреміз. Тіршілік майданында адамдардың ақылы жеткенінше амалдап, қайратына қарай қару қылып, алысқаны, арбағаны, қуанғаны, жылағаны, ойнағаны, күлгені, сүйінгені, күйінгені, жауласқаны, дауласқаны, бітіскені, жарасқаны өмір жүзіндегідей көрініп, көз алдыңнан өтеді.

Бұл шын өмірдің өзі емес, нәрсенің айнаға түскен сәулесі сияқты, өмірдің алаңда көрсетілетін сәулесі ғана. Бірақ нәрсенің айнаға түскен сәулесі қандай айнымайды, бұ да сондай шын өмірдің өзінен айнымайтын сәулесі. Айтыс-тартыстағы уақиғалар, адамдар асылында болған заттар емес, ақын өзі жасаған, ақын қиялынан туған заттар.

Ақын адамдарын жасап, ауыздарына сөздерін салып, істейтін істерін дағдылап, ал істей беріндер деп, өзі ғайып болып кеткен сияқты. Айтыс-тартыста ақынның өз тарапынан еш нәрсе сезілмейді. Әуезеде (әңгіме) уақиғаны сөйлеу — айтыс-тартыста ақын өзі сөйлемей, өзгелерді сөйлетіп, айтыстырып-тартыстырып жіберіп, өзі бейтарап болып, тек қызығына қарап отырып қалған сияқты болады. Мұнда өткендік жоқ. Осы уақытпен көрсетіледі. Әуезе (әңгіме) ақын айтқанынан өткен уақиғаның әңгімесін естиміз, айтыс-тартыста уақиғаны біреудің айтқанынан есітіп білеміз, көзбен көріп те білеміз. Әуезе мен айтыс-тартыс арасындағы зор айырыс осы.

Айтыс-тартыс пен толғау арасында да айырыс зор. Айтыс-тартыста ақын өз тарапынан еш нәрсе сөйлемегендіктен, өзі сезілмей тек қиялынан туған адамдар бәрін істеген сияқты болып көрінеді дедік. Толғау ақынның ішкі ғаламының сөзі болғандықтан, мұнда да сөзі мен өзі көрсетіп отырады: толғауда ақын қабағын қарс жауып, қайғырып тұрған күйінде де, беті гүл-гүл жайнап қуанып тұрған күйінде де, сүйінген күйінде де, күйінген күйінде де, тарыққан, зарыққан, жабыққан күйінде де, шаттанған, марқайған, масайраған күйінде де көріп отырамыз. Айтыс-тартыста ол жоқ.

Сөйтіп айтыс-тартыс пен әуезенің (әңгіме) арасындағы да, толғау мен айтыс-тартыс арасындағы да айырыс зор. Бірақ айтыс-тартыс пен әуезе (әңгіме) екеуінің арасы толғау мен айтыс-тартыс екеуінің арасынан жақынырақ. Өйткені, бірі уақиғаны айтып білдірсе, екіншісі уақиғаны

көзге көрсетіп таныстырады. Екеуі де тысқы ғаламның хабары, тысқы ғаламның өзі. Бұлай дегеннен айтыс-тартыс тысқы ғаламның сөзі деп те түсіну керек емес. Асылында айтыс-тартыс ішкі ғалам мен тысқы ғаламның түйіскенін көрсететін сөз түрі.

Адамның ішкі ғаламы мен тысқы ғаламы түйіседі деген сөзді түсінікті болу үшін азырақ баяндап өтейік.

Адам бала күнінде тысқы ғаламдағы көзге көрініп, денеге сезіліп тұрған нәрселерді ғана танумен болады. Есі әбден кіргенше өзгеден өзін айырмайды. Өзгенің істегенін істеп, дегенімен болады. Есейген сайын өзінің өзгеден басқалығын біліп, өзіне ұнағанын істеп, ұнамағанын істемей, қиықтық шығара бастайды. Ер жеткен сайын дүниенің ісіне өзінше сүйініп, өзінше күйініп, өзінше жол тұтып, өзінше өміріне жол белгілеп, жақсылық, жамандыққа өз көзімен қарап, өзінше сынап, өзінше бағалап, өзінше пікірлейтін болады. Өз алдына мұңы, мұраты, мақсаты, мүддесі болып, сол мұрат-мақсатына жету талабына кіріскен жерде тысқы ғаламға тиісті жердің шегіне келіп, ішкі ғалам мен тысқы ғалам екеуі кездеседі. Сонда ішкі ғаламның ниетіне тысқы ғаламның шарттары тура келмей, екеуі ілінісіп ұстаса кетеді.

Задында, тіпті мүддесі жоқ адам болмайды. Адам болған соң оның көңілі бір нәрсені тілемей тұрмайды; көңілі тілеуіне қарай бір нәрсе істемей тағы да тұрмайды. Көңілінің тілеуі де, ол тілеуінің жолындағы ғамалы да адамына қарай түрлі болады. Негұрлым қайратты болса, соғұрлым мақсаты да зор болады. Ұсақ адамның мақсаты да ұсақ болады. Біреу жер жүзін өзіне қарату, бағындыру талабында болады, біреу дүниеге атағын жаю талабында болады, біреу дүниенің сырын танып, адамның көзін ашып, білімін арттыру талабында болып, сонымен өмірін өткізеді. Біреу адам баласын теңгеріп, арасына әділдік орнатып, дүниеден жұмақ жасау талабында болып, өмірін сонымен өткізеді. Біреулер тек дүние жию, бай болу мақсатымен өмір өткізеді, әйтеуір тілеусіз, мақсатсыз адам жоқ. Аз болсын, көп болсын әркімнің мүддесі бар; ұлы болсын, ұсақ болсын әркімнің мұраты бар. Тілеусіз, мақсатсыз адам болмаған соң талассыз, тартыссыз да адам жоқ. Әркім әліне қарай таласады, тартысады. Талас-тартыс табиғаттың негізгі заңының бірі.

Табиғат тас жүрек, қанша өтініп жалынсаң да, жағынсаң да өзінің заңынан бұрылмайды. Табиғаттың заңы қатты, үкімі рақымсыз, жолы толып жатқан кер мен кедергі, ісі шынжыр қатар тіркескен себеп пен салдар болып,

алды-артыңды ораған шырмау. Өз еркім өзімде, өз ісіме өзім қожа, өзім себеппін деп жүрген адам тұрмыс ісінің орауынан, шырмауынан әрі аса алмайды. Табиғат заңы — мейірімсіз, мерзімсіз бір тағдыр. Дауылды тоқтатуға, жазды ұзартуға, қысты қыскартуға, суды жоғары ағызуға еш адамның қолынан келмейді. Сол сияқты табиғат заңы адам да, адам әлеуметінде де бар. Адам қанша дана, білімді болса да, қанша қаһарман қайратты болса да, әлеумет оның мақсатын ұқпайтын болса, қайраткер камалға жалғыз шапқан батырдай әлек болмақ.

Ұстасу әркімнің әліне қарай түрлі болады. Біреу ұстасу жолында әлек болады, біреу азап шегеді. Біреу күр әуре болады. Кейбіреулердің айтқаны келіп, сөзі дұрыстыққа шығады. Осыны көрсететін әдебиет түріне тек айтыс дегеннен айтыс-тартыс деген ат сәйкесірек болады деуіміздің мәнісі осы. Мұнан былай қарай я айтыс-тартыс, я ұстасу деген атын қолданамыз.

Жоғарыда айтылған сөздерден көрініп тұр:

1. Ұстасу — жалғыз тысқы ғаламды сөйлейтін әуезе де емес екендігі, жалғыз ішкі ғаламнан хабар беретін толғау да емес екендігі, бұл ішкі ғалам мен тысқы ғаламның ұстасуынан шыққан әуезе мен толғау екеуі де бар дүбәра сөз болатындығы.

2. Шығарма ұстасу болу үшін мазмұны адамның дүрілдеген, дуылдаған, бұрқырақты, дауылды ісі болу тиістігі.

3. Ұстасушының және басқа ұстасу бұрқағының ішінде жүрген адамның мінезі, құлқы, мұңы, мүддесі, ниеті, мұраты барша сыр-сипатын баяндайтын болған соң сөйлеген сөзінен, істеген ісінен, ұсқынынан, әлпетінен, әдетінен көрінерге тиістігі.

4. Ұстасудың мақсаты тысқы ғаламға қарсы жұмсаған ішкі қайрат болған себепті, ол қайратты жұмсатып отырған белгілі бір мақсат болған соң, ұстасуда көрсететін ғамалдар ойламаған жерден шыққан уақиға сияқты болмай, мақсатты қайраттан туған ғамалдар болып көрінуге тиістігі.

Ескерту: Мақсатты қайраттан туған ғамал дегеннің мәнісі мынау болады:

Әуелі мақсатты қайраттан туған ғамал болу үшін ол ғамал мұрат жолына жұмсалған ғамал болуы керек. Олай болмаса, ғамал ойламаған жерден шыққан тек уақиға ғана болады. Мәселен екі адам сөзден ілінісіп, төбелесіп, біреуі өліп қалды. Бұл қайғылы уақиға болады. Бірақ ұстастыру шамасына сүрлеу бола алмайды.

Егерде жылқыға тиген ұрыны өлтірсе, ол ойламаған уақиға болмайды, өйткені ұрының мұраты ұрлықпен күн

көру, ұрлықпен мал жию еді. Оның жылқыға тиюі мұратының жолында істеген мақсат ғамалы болады да, өлуі мұратына қарай алған сыбағасы болады.

Екінші мақсатты қайраттан туған ғамал болу үшін кезіне келген шабыттың ғана ғамалы болмай, құмарлық, әуестік сияқты мінез я құлық табиғатында бар негізді ынтасындағы мақсаттан туған ғамал болуы керек. Қайраткер жаны сол ынтасында болады.

Үшінші. Ынта тек ынта күйінде яғни құмарлық, әуестік күйінде қалмай, іске айналса ғана мақсатты қайраттан туған ғамал болады. Ынтасына лайық мұраты болса, мұратына жетуге істеген жеделді ғамалы болса, сол ғамал мақсатты қайраттан туған ғамал болады. Ынта ғамалға айналмаса ішкі ынта болады да қояды. Ісі жоқ құр ынта кәдеге аспайтын бұйым сияқты, нөл сияқты мәні де, мағынасы да жоқ нәрсе. Оған мән мен мағына бел байлап кірісіп, белсеніп істі істей бастағаннан былай қарай пайда болады. Ұстасу осы бел байлағаннан басталады. Бел байламай, белсенбей тұрғанда, ынта көңілдің күйі ғана, ойлану, толғану ғана болып отырады. Бел байлап, іске кіріскен соң толғау қалады, ұстасу басталады. Бір жағында ғамалға шапқан батыр сияқты қайраткер, бір жағында оның қайратына қарсы керме тартып, кедергі қойып, жолын бөгеген табиғат заңы, табиғат тағдыры, әлеумет әдеті, әлеумет бөгеті.

Ұстасудың үш дәуірі болады:

1 Байланыс. 2. Шиеленіс. 3. Шешіліс. Ұстасудың бұл үш дәуірі күресу дәуірлері сияқты. Байланыс — балуандардың белдерін буынып, білектерін сыбанып, балтырларын түрініп, күреске шығып ұстасқаны есебіндегі дәуірі. Шиеленіс — балуандардың әдіс-амал, күш, өнер бәрін жұмсап, қайрат қылып күресті қыздырған шағы сияқты дәуір. Шешіліс балуандардың бірін-бірі жыққан мезгілі сияқты дәуір.

Ұстастыру шығармалары қайраткердің түріне қарай үшке бөлінеді:

1. Әлектеніс. 2. Азаптаныс. 3. Әуреленіс.

1. Әлектеніс

Ұстасушы адам қас қайраткер болса, яғни оқталғаннан қайтпайтын, ұмтылғаннан тайынбайтын, көздегенінен күдер үзбейтін, азға айналмайтын, зордан-зорға, артықтан-артыққа ұмтылатын, жамандыққа жасымайтын, мұқтаждыққа мұқалмайтын я қайнаған қайраттың адамы болса, ұстастыру әлектеніс болып шығады. Бұл сипатты адамдар тыныштықпен өмір сүре алмайды. Өйткені көздеген мақ-

сатының, ойлаған мұратының жолында неден де болса қайту жоқ, оның мақсат-мұратына өзгелердікі түс келмейді. Түс келмеген соң, оның бәрі де мұның жолына керме, кедергі болып, қалаған жөнімен жүргізбейді. Қас қайраткер қайсарлығымен ол бөгетке тоқтамай, бұзып өтемін дейді. Онысы өзгелердің жеріне түсу, жау іздеу болып көрінеді. Топпен күресуге күші жетпей, ақырында әлек болады. Асылында әлек болуына қайраткердің өзі жазалы: жазығы — бойға біткен қайраты, жігері, жетесі, ынтасы. Қайраткер басын бәйгеге тігіп іс қылуын айып көрмейді, адамдық деп біледі. Басын қорғап, мақсатын іздемей қалу оған өлім. Екі өлімнің қадірлісін таңдап алмау масқаралық деп біледі. Қалай да әлектеніс қайраткері қатардан қара көрінім ілгері, артық адам болады. Қысқасынан айтқанда, әлектеніс қайраткері жанынан арын, намысын артық көріп, намыс үшін өлетін кез келген жерде жанын арына садаға қылатын адам болады. Енді ондай адамның ар мен намысына тиетін дүниеде іс көп, сондықтан ондай адам ақырында әлек болмай қалмайды. Құмарпаз адамдар құмарлығының құлы болып, соның дегенімен болып, соның айдауында жүріп, құмарлық құрбаны есебінде әлек болады.

2) Әуреленіс

Әлектеністің қайраткері қатардан қара көрінім биік адам болса, әуреленістің қайраткері қатардан қара көрінім төмен адам болады. Биік нәрсе қандай сәулетті, көзге көрнекті, көңілге тамаша көрініп сұқтандырса, таңдандырса, төмен нәрсе өзінің төмендігімен, ұсақтығымен көзге күйкі, көңілге олқы көрініп, күлкінді келтіреді. Сондықтан әлектеністің сүйініші сүйіндіріп, күйініші күйіндіріп, күштілігімен көңілді алып кетеді де, әуреленістің сүйініші адамның арын кетіріп, ыза қылып, күйдіреді, күйініші адамды мәз қылып күлкісін келтіреді. Сөйтіп, әуреленістің ұстаушылары ұсақтығымен, адамшылығы аздығымен адамның адам намысын келтіріп, арландырады да, әурешілігімен күлкінді келтіріп, мәз қылып көңілінді көтереді.

Әуреленістің қайраткері әлектеністің адамындай ұлы мақсатты адам емес, кемшілігі көп, адамгершілігі жоқ, қарапайым қалыпты адамдардың бірі болады. Оның талас-тартысында ұлы мақсат, үлкен іс болмайды, ұсақ тілеу, ептеуден ары аспайды. Ондай ұсақ нәрселердің талас-тартысқа айналуы да қайраткері нашар болып, ұсақ іске де шамасы келмегендіктен болады. Еп қылмайтын жерге еп жүргіземін деп, сеп керек емес жерге сеп іздеймін деп, сара істерге амал-айла, кулық-сұмдық қыламын деп, босқа арам тер, босқа әуре болады. Сондықтан да ұстастырудың мұндай түрі әуреленіс деп аталады.

Ұстастыру түріндегі сөздер әрқайсысына түр беретін қайраткерлеріне қарай сипатталады. Электеністің қайраткеріне тек «Қайраткер» деген ат қанша олқы көрінсе, әуреленістің қайраткеріне «Қайраткер» деген ат сонша үлкен көрінеді. Мұның қайраткері көбінесе сасық пікір, пасық ой, адалдықты білмейтін, арамдықтан жиренбейтін нашар құлықты, адамгершілігі жоқ, сана-саңлауы кем, босқа лаққыш, жоққа нанғыш, битке пышақ суырғандай, көздей істі көлдей қылып, босқа пысықсып, босқа жанып, қайратын, күшін, өнерін жоққа сарп қылып, арам тер болып, босқа бусанып, босқа біленіп, босқа сабылатын адам. Мұндай «қайраткердің» қайраты босқа жанады, босқа сөнеді. Сөнгеніне адам күйінбесе, сүйінбейді.

ҚАЗАҚТЫҢ БАС АҚЫНЫ

Қазақтың бас ақыны Абай (шын аты Ибраһим) Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ. Ақмола, Семей облыстарында Абайды білмейтін адам жоқ. Ақмоламен сыбайлас Торғай облысында Абайды білетін адам кем, тіпті жоқ деп айтса да боларлық. Олай болуы сөзі басылмағандықтан, Абайдың сөздері кітап болып, басылып шыққанша, Абайдың аты да, сөзі де Торғай облысында естілмеуші еді. Ақмола, Семей облыстарында Абайдың атын, сөзін естімедім дегенге недәуір таңырқап қалады. Мен ең әуелі Ақмола облысына барғанымда Абайды білмегеніме, сөзін естігенім жоқ дегеніме таңырқап қалушы еді.

Қай жерде ақындар жайынан, я ақындардың сөздері жайынан әңгіме болса, Абайдың сөзін мақтамайтын адам болмады. Абайдың сөзін көрмей тұрғанда мақтағандарына сенбей, қазақ үкілеген өз құнанын өзгелердің тұлпарынан артық көретін мінезі болушы еді, мақтап отырған Абайы біздің Әбубәкір, Сейдахмет, Ақмолаларымыз сықылды біреу ғой деп жүрдім.

1903 жылы қолыма Абай сөздері жазылған дәптер түсті. Оқып қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес, олардың сөзінен басқалығы сонша, әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Бұрын естімеген адамға шапшаң оқып шықсаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қаласың. Кей сөздерін ойланып, дағдыланған адамдар болмаса, мың қайтара оқыса да түсіне алмайды. Не мағынада айтылғанын біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі.

Сондықтан Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр

екені рас. Бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік. Олай болғанда айып жазушыда емес, оқушыда. Не нәрсе жайынан жазса да Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады. Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып, емтихан болып табылады. Оқушы сөзді сынаса, сөз оқушыларды да сынайды. Абай сөзі заманындағы ақындардың сөзінен оқшау, олардың сөзінен үздік артық. Ол оқшаулық, артықтық басқа ақындардан Абайдың жалғыз сөзінде ғана емес, өзінде де болған. Абайдың қандай болғанын көзбен көрмесек те көргендердің айтуынан білеміз. Сөзінің қандай екендігін сөйлеген соң өзінің де қандай екенін айтып, білдіріп өткеніміз теріс болмас.

Абай Семей облысының қазағы, руы тобықты. Ұлы атасы Ырғызбай Торғай облысындағы Ырғыз деген өзен бойында туған екен. Ырғызбай халқының қолбасы, батыры һәм ел ағасы биі екен. Тобықтының аймағы аз кезінде Түркістаннан елін ертіп, ауып келіп, Шыңғыс тауы малға жайлы деп, қоныс еткен екен. Кіші атасы Өскенбай би халық арасында ғаділ би атанған. Өз елі түгіл, басқа алыстағы елдер де араларындағы зор дауларын Өскенбай бидің алдына келіп бітіседі екен. Өз әкесі Құнанбай жұрт аузына қараған қазақтың бас адамдарының бірі болған. Қазақты төрелер билеп, сұлтандар төрелерден қойылып тұрған заманда солармен таласып, қарадан сұлтан болған адам екен. Шешесі Ұлжан бәйбіше Қарқаралы уезіндегі Әбдірей, Мыржық деген жердегі қаракесектің бошан руынан, Бертіс бидің тұқымынан. Шеше тұқымы күлдіргі, қалжың, әзілге ұста, Қантай, Тонтай деген күлкімен сөгіп, қалжыңмен жеңіп, аты шыққан адамдар нәсілінен. Тонтай малды адам болған екен. Ауырғанында өзгелерден гөрі, қожа-молдалар көңілін жиірек сұрайтынын байқап жүреді екен. Өлер жолы қатты ауырып жатқанда, молдалар көңілін сұрай келіп отырғанда айтқан: «Баяғыдан бері — жазыла-жазыла жожа-молдалардан да ұят болды, енді өлмесе болмас» деп.

Абай 1845 жылы туған. Жылы жылан екен. Ибраһим деген атын бұзып, «Абай» деп ат қойған шешесі екен. Шешесінің сүйіп қойған аты ел арасында шын атынан көбірек айтылады. Абай он жасынан 13 жасқа шейін қырда мұсылманша оқыған. Он үш жасқа шығарда Семейде Ахмет Ырзаның медресесінде оқыған. Медреседе оқып жүрген кезінде үш айдай орысша да оқыған. 4 жыл мұсылманша оқып, үш ай орысша оқып, сонымен оқуды қойған. Он бес

жасында-ақ балалық қылмай үлкендердің қатарына кіре бастаған. Қазақты меңгеріп, халыққа араны жүріп тұрған төрелермен әкесі Құнанбай таласқанда Абай әкесіне сөріктікке жарай бастаған. Жиырма жасында ел ішіндегі белгілі бір шешені атана бастаған. Зеректікпен естігенін ұмытпаған. Ел ішіндегі сақталған қазақтың бұрынғы өткен билерінің білігі, шешендерінің сөйлеген сөзі, мәсемдерінің істеген ісі, үлгілі сөздер, ұнасымды әзілдер, мақалдар, мәтелдер сияқты нәрселерді Абай көп біледі екен.

Заман бұрынғыдай болса, Абай алаштың атақты билерінің бірі болуы шүбәсіз. Біліммен би болып, жұрт билейтін заман өтіп, таспен би болатын заманға қарсы туған. Білімі көптер жұрт билемей, малы көптер жұрт билейтін заманға қарсы туған. Абай жұрт алдына білімін салғанда, басқалар малын салған, жұрттың беті малға ауып, ел билігі Абай қолына еркін тимеген. «Білімнен мал артық болушы ма еді?» — деп Абай жұрттың онысына көнбей таласқан. Сөйтіп партия алаңына кіріп кеткен. Өнер-білімін партия ісіне салған. Білімнің қызығын жалғыз ғана Тобықтылар көріп, басқаларға пайдасы тимей, болыстыққа құмар көп қазақтың бірі болып, бәлки сол күйімен өліп те кетуі ықтимал еді. Қазақтың бағына ондай болудан құдай сақтаған. «Қазақ» 1913, № 39.

1880 жылдарда жер аударылып барған Михайлэс деген бір білімді кісімен, қазақ ғұрпындағы қағидаларды жиюға елге шыққан Гросс деген екеуімен Абай таныс болған. Бұлар Абайдікіне қонаққа келіп-кетіп жүрген. Абайдың тегін адам емес екенін байқап, олар болыстықтан гөрі жақсырақ нәрсе барлығын Абайға сездірген. Абайдай зерек адамға жөн сілтесе болғаны, онан арғысын өзі іздеп табады. Олар орыстың атақты ақындары Пушкин, Лермонтов, Некрасов барлығын, қара сөзді келістіріп жазғыш Толстой, Салтыков, Достоевский барлығын, сөз сыншысы Белинский, Добролюбов, Писарев барлығын Абайға білдірген, олардың кітаптарымен таныстырған. Өлең жазған Пушкин, Лермонтов, Некрасовтар қазақтың би-болыстарынан гөрі қадірлі екендігін Абайға түсіндірген. Ғылымды жұртта өлең жазу, сөз жазу нағыз қадірлі істің бірі екенін Абай енді ұққан. Ақындық, өлеңшілік ел көзіне қадірсіз көрінсе, ол кемшілік ақындық пен өлеңшілікте емес, ақындық пен өлеңшілікті орнына жұмсамағандықта екендігін, ақындық пен өлеңшілікті қазақ ақындары, өлеңшілері қайыршы-тіленшілік орынға жұмсағаннан өлеңнің қадірі кеткенін Абай әбден білген соң, өлең жазуға түскен.

Абай жас күнінде күлкі үшін қалжың өлеңдер, қыздарға ғашық өлеңдер жазған, есейген соң арланып, тастаған екен.

Михайлэс пен Гросска кез болмаса, сол күйімен бәлки кетер еді. Қандай үлгілі, қандай мағыналы, қандай асыл, қандай терең сөздер жерге көмілер еді. Абай сөздері дүниеде қалғаны қазаққа зор бақ. Бетін түзеп, жөн сілтеген кісілерге де, сілтеген жолды лақпай түп-тура тапқан адамға да қазақ балалары талай алғыс берер. Орыс ақындарымен танысып, өлең орны қайда екенін білгеннен кейін, Абай өлеңге басқа көзбен қарап, басқа құрмет, ықыласпен күтіп алып, төр түгіл, тақтан орын берген. Бірақ басқа сөзден өлеңнің таққа мінгендей артықшылығы қандай? Оны да көрсетіп, айтып қойған. Айтушы мен тыңдаушының көбі надан болғандықтан, өлең болып айтылып, тыңдалып жүргендердің көбі өлең емес екендігі, өлең жазушылар болса да келістіріп жазушылары ішінде бірен-саран таңдама екендігі, жұрт мағыналы, маңызды, терең сөзден гөрі, мағына жоқ, маңыз жоқ, желдей гулеп, құлаққа дыбысы тиіп, өте шығатын жеңіл сөздерді тыңдауға құмар екендігі Абайдың өлең жайынан жазған сөзінде көрсетілген. Сол сөзінен Абайдың сыншылығы, өлең жақсы болуға не керектігін білетіні де көрініп тұр. Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек. Мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған. Бұлардың үстіне Абай көсем, үлгі шығарып, өнеге жайғыш болған. Абайда өлең сөздің неше түрлі үлгісі, өрнегі табылады. Ол өрнектерді ойдан шығармай, орыстан алса да, орыс өлеңдерінің өрнектері қазақ тіліне жарайтындығын бастап көрсеткені де зор көсемдік. Абай өлең жақсы болуға керек шарттардың бәрін білген. Сондықтан өлеңі қай тарапынаң да болса толық. Жалғыз-ақ бір міні бар: ол мін өлең бунақтары тексеріліп, орнына қойылмағандық. Оның оқығанда я әнге салып айтқанда кемшілігі зор болады. Дауыстың ағынын бұзып, өлеңнің ажарын кетіреді. Мысалы, төселіп, желіп келе жатып, шоқытып кеткен сияқты, тайпалып, жорғалап келе жатып, текіректеп кеткен сияқты. Бұл кемшілікті түзетуге болады. Өлеңнің үш буынды бунақтары мен төрт буынды бунақтарын, алмасып кеткен жерлерін алып, өз орындарына қойса түзеледі. Мұнан басқа Абай өлеңдерінде мін бар деп өз басым айта алмаймын. Кейбіреулердің айтатын «ауырлығы бар» деген сөздер ол өлеңнің қисынын келтіре алмағаннан емес, өрнегінің жаңалығынан, қазақ өлеңдерінің дағдылы түрінен басқарақ болған соң, оқушылар жаттыққанша жатырқайды. Сонан ғана ауыр сияқты көрінеді.

Абайдың өзі тексергіш болған соң, оның өлеңін тек-

серіп, кате шығарып ешкім жарыта алмайды. Абайдың қандай сыншы, сөз тексергіш екендігін төмендегі сөзінен байқауға болады:

Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы,
(Қиыннан қиыстырар ер данасы)
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.

Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол ақынның білімсіз бейшарасы.
Айтушы мен тыңдаушы көбі надан,
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы.

Әуелі аят-хадис сөздің басы,
Қосарлы бәйітсымал келді арасы.
Қисынымен қызықты болмаса сөз,
Неге айтсын пайғамбар мен және алласы.

Мешіттің құтпа оқыған ғұламасы,
Мүнәжат ғалымдардың зар-наласы.
Бір сөзін бір сөзіне қиыстырар,
Әрбірі келгенінше өз шамасы.

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы.
Іші алтын, сырты күміс, сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы?

Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен сөз қосарлап.
Ақындары ақылсыз надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап.

Қобыз бен домбыра алып топта сарнап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өленменен қайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап.

Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап,
Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін «бай» деп мақтап, құдай қарғап.

Қайда бай мақтаншаққа барған таңдап,
Жиса да бай болмапты қанша малды ап.
Қазаққа өлен деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді соларды аңдап.

Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
Сөз түзелді, тыңдаушы сен де түзел,
Сендерге де келейін енді аяңдап.

Батырды айтсам, ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап.

Әншейін күн өткізбек әңгімеге,
Тындар едің әр сөзін мыңға балап.

«Қазақ» 1913, № 40.

Абайдың асылын танып, дұрыс баға берген нәрсесі жалғыз өлең емес. Көп нәрсені Абай сөз қылған, сол сөздерінің бәрінде де Абайдың әр нәрсенің асылын танығаны, білгені көрінеді. Абайдың өлеңдері қазақтың басқа ақындарының өлеңінен үздік артықтығы әр нәрсенің бергі жағын алмай, арғы асылынан қарап сөйлегендіктен. Басқа ақындардың сөзге шеберлігі, шешендігі Абайдан кем болмаса да, білімі кем болғандығы даусыз. Абай сөзінен Әбубәкірдің «шайды, кебісті әркім тұтынып кеткені асылды қорлау болды» деп қайғырған сөздері табылмайды. Басқа ақындар аз білімін сөздің ажарымен толтыруға тырысқан, Абай сөздің ажарына қарамай, сыпайлығына қарамай, әр нәрсенің бар қалыбын сол қалыбынша дұрыс айтуды сүйген. Мысалы, «Аттың сыны» деген өлеңінде сыпайшылық жүзінен құлаққа жағымсыз тиетін сөздер бар. Бірақ аттың сынына керек мүшелері болған соң оларын айтпаса, аттың сыны толық болып шықпас еді. Абайдың «Аттың сыны» деген өлеңін оқығаныңда көз алдында сол жақсы аттың өзі тұрғандай пішіні келіп елестейтіні — жақсы атқа бітетін мүшелердің бірін қалдырмай жазғандықтан. Абай көп нәрсені білген, білген нәрселерін жазғанда мынау халыққа түсінуге ауыр болар, мынаның сыпайшылыққа кемшілігі болар деп тайсақтап тартынбаған, хақиқатты хақиқат қалыбында, тереңді терең қалыбында жазған. Хақиқатты тануға, тереңнен сөйлеуге бойына біткен зеректіктің үстіне Абай әр түрлі Европа білім иелерінің кітаптарын оқыған. Тәржіме халын жазушы Әлихан Бөкейхановтың айтуына қарағанда Абай Спенсер, Льюис, Дрипр деген Европаның терең пікірлі адамдарының кітаптарын оқыған. Өлең жазушылардан орыстың Лермонтов деген терең пікірлі ақынының өлеңдерін сүйіп оқыған. Сондықтан Абайдың терең пікірлі сөздерін қарапайым жұрттың көбі ұға алмай, ауырсынады. Абайдың өлеңдерін мың қайтара оқып жаттап алып жүрген адамдардың да Абайдың кейбір өлеңдерінің мағынасын түсініп жетпей жүргендерін байқағаным бар. Тіпті осының мағынасы не деп сұрағандары да бар. Сол өлеңді алып қарасақ, айтылған пікірде, ол пікірді сөзбен келістіріп, айтуында еш кемшілік жоқ. Түсіне алмаса ол кемшілік оқушыда. Сондай түсінуге қиын көретін сөздерінің бірі мынау:

Көк тұман алдындағы келер заман,
Үмітті сәуле етіп көз көп қадалған.

Көп жылдар көп күнді айдап келе жатыр,
Сипат та, сурет те жоқ көзім талған.

Ол күндер өткен күнмен бәрі бір бәс,
Келер, кетер артына із қалдырмас.
Соның бірі — арнаулы таусыншық күн,
Арғысын бір-ақ алла біледі рас.

Ақыл — мен, жан — мен өзім, тән менікі,
Менімен менікінің мағынасы екі.
Мен өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,
Менікі өлсе өлсін оған бекі.

Шырақтар, ынталарың менікінде,
Тән құмарын іздейсің күні-түнде.
Ғадаләттік, арлық махаббатпен,
Үй жолдасың кабірден әрі өткенде.

Адам ғапыл дүниені дер менікі,
Менікі деп жүргеннің бәрі оныкі.
Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде,
Соны ойлашы болады не сенікі?

Мазлұмға жаның ашып, ішің күйсін,
Қаракет қыл, пайдасы көпке тисін.
Көптің қамын әуелде тәңірі ойлаған,
Мен сүйгенді сүйді деп нең сүйсін.

Көптің бәрі көп деме, көп те бөлек,
Көп ит жеңіп, көк итті күнде жемек.
Ғаділет пен мархамат көп азығы,
Қайда көрсен болып бақ соған көмек.

Әркімнің мақсұты өз керегінде,
Біле алмадым пысығын, зерегін де.
Саяз жүзер сайқалдар ғапыл калар,
Хақиқатта дін-дағы тереңінде.

Абайдың осы сөзінің дұрыс емес қате айтылған, теріс айтылған, жұмбақ қылып, ашпай айтылған еш нәрсесі жоқ. Бәрі де дұрыс, тузу, тиісті орнында айтылған сөздер. Оған оқушылар түсінбесе, ол Абайдың үздік, ілгері кетіп, оқушылары шаңына ере алмағанын көрсетеді. Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білу керек. Абайдың сөздері 1909-ншы жылы кітап болып басылып шықты. Бірақ жұртқа таралмай жатыр. Басылған кітап Ақмола, Семей облысынан басқа облыстарға таралмай жатқаны кісі таңқаларлық іс. Абайдың сөзін Семей ләпкесіне қамап, жасырып қоймай, күллі қазақ баласы бар уалияттардағы кітап сатушылардың бәрінің де магазиндерінде жүргізу керек еді. Абайды қолымыздан келген қадірлі жұртқа таныту үшін мұнан былай кейбір өнегелі, өрнекті сөздерін газетаға басып, көпке көрсетпекшіміз. *«Қазақ» 1913, № 43.*

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасын зерттеу жөніндегі комиссиясының қорытындысында: «А. Байтұрсынов талантты ақын, орыс ақындары мен жазушылары шығармаларының көрнекті аудармашысы болды. Ол И. А. Крыловтың мысалдарын қазақ тіліне аударды. Ұты мысалшының аударылған мысалдары мен осы сарында А. Байтұрсыновтың өзі жазған шығармаларының негізгі бөлігі «Қырық мысал», «Маса» және басқа да танымал жинақтарға енді. М. Әуезов «Қырық мысалды» «Қалың қазақ бұқарасының революция рухында алғаш естіген сөзі» деп бағалады.

Өзінің еңбектері мен ақындық шығармаларын әзірлей отырып, А. Байтұрсынов халықтың ауыз әдебиетінің материалдарын ұдайы жинап, өңдеп отырды. Осы бір тынымсыз ізденіс нәтижесінің бір бөлігі кеңінен танылған «Жоқтау» жинағына енді.

Сонымен қатар А. Байтұрсыновтың творчестволық мұрасына берілген он баға оның жеке басындағы бүкіл қиындықтар мен қайшылықтарды жоққа шығармайды. Ол әр кезде ғылыми көзқарас тұрғысынан ойлаумен сыйыспайтын қателіктер жіберді, ұлттық және интернационалдық қатынастар диалектикасын айқын түсіне бермеді,» — делінсе, А. Байтұрсыновтың творчествосын талдай, зерттей отырып, бұл бағаны дұрыс деп білеміз.

Ахмет Байтұрсынов — аса талантты ақын, дарынды тілші, шебер аудармашы, әдебиет теориясын тұңғыш рет жазған білгір зерттеуші. Аханның халық ағарту жолындағы, журналистика саласындағы қызметі — өз алдына бір төбе. Бұл орайда оның 1913 жыл мен 1917 жыл арасында «Қазақ» газетінің бас редакторы болып істеген кездегі халық алдындағы аса абзал да қасиетті еңбегін атасақ та жеткілікті.

Ақын «Қазақ» газетінде қызмет істеп жүрген кезінде жетім балаларды оқытуға, кедей-кембағалдар мен жесір әйелдерге, нашар жоқ-жітік жандарға үнemi қол ұшын беріп отыруды ұмытпаған. Сондай-ақ ақын осы газетте паракорлармен, ел ішіне бүлік салып, жұрттың берекесін алатын ұры-қары, өтірік-өсек, ұсақ жанжалға дейін ашық жазып, оларды тыюға қатты күш салып отырған.

Алмастай көп қырлы ғажайып талант иесі А. Байтұрсыновтың алғашқы кітабы — И. А. Крыловтан аударып құрастырған 1909 жылы Петербург қаласында жарық көрген «Қырық мысал» атты еңбегі. Ахаң әрбір аудармасының соңынан өзінің негізгі ойын, айтайын деген түйінді мәселесін жанынан қосып отырған. Ақынның бұл қосымшасынан халқымыздың сол кезегі тұрмыс-тірлігін, мінезін, психологиясын анық байқауға әбден болатын еді.

Міне, ақын «Қырық мысал» кітабы арқылы қалың ұйқыда жатқан қауымға жар салып, ой-санасын оятуға бар жігер-қайратын, күшін жұмсайды. Иә, Ахандар туған халқын өнер-білімге осылай шақырған, осылай ұран тастаған. Ол ішкі жан дүниесінің айқайын өз еліне орыстың ұлы мысалшысының өлені арқылы жеткізді.

Ұстастыру түріндегі сөздер әрқайсысына түр беретін қайраткерлеріне қарай сипатталады. Әлектеністің қайраткеріне тек «Қайраткер» деген ат қанша олқы көрінсе, әуреленістің қайраткеріне «Қайраткер» деген ат сонша үлкен көрінеді. Мұның қайраткері көбінесе сасық пікір, пасық ой, адалдықты білмейтін, арамдықтан жиренбейтін нашар кұлықты, адамгершілігі жоқ, сана-саңлауы кем, босқа лаққыш, жоққа нанғыш, битке пышақ суырғандай, көздей істі көлдей қылып, босқа пысықсып, босқа жанып, қайратын, күшін, өнерін жоққа сарп қылып, арам тер болып, босқа бусанып, босқа біленіп, босқа сабылатын адам. Мұндай «қайраткердің» қайраты босқа жанады, босқа сөнеді. Сөнгеніне адам күйінбесе, сүйінбейді.

ҚАЗАҚТЫҢ БАС АҚЫНЫ

Қазақтың бас ақыны Абай (шын аты Ибраһим) Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ. Ақмола, Семей облыстарында Абайды білмейтін адам жоқ. Ақмоламен сыбайлас Торғай облысында Абайды білетін адам кем, тіпті жоқ деп айтса да боларлық. Олай болуы сөзі басылмағандықтан, Абайдың сөздері кітап болып, басылып шыққанша, Абайдың аты да, сөзі де Торғай облысында естілмеуші еді. Ақмола, Семей облыстарында Абайдың атын, сөзін естімедім дегенге недәуір таңырқап қалады. Мен ең әуелі Ақмола облысына барғанымда Абайды білмегеніме, сөзін естігенім жоқ дегеніме таңырқап қалушы еді.

Қай жерде ақындар жайынан, я ақындардың сөздері жайынан әңгіме болса, Абайдың сөзін мақтамайтын адам болмады. Абайдың сөзін көрмей тұрғанда мақтағандарына сенбей, қазақ үкілеген өз құнарын өзгелердің тұлпарынан артық көретін мінезі болушы еді, мақтап отырған Абайы біздің Әбубәкір, Сейдахмет, Ақмолаларымыз сықылды біреу ғой деп жүрдім.

1903 жылы қолыма Абай сөздері жазылған дәптер түсті. Оқып қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес, олардың сөзінен басқалығы сонша, әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Бұрын естімеген адамға шапшаң оқып шықсаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қаласың. Кей сөздерін ойланып, дағдыланған адамдар болмаса, мың қайтара оқыса да түсіне алмайды. Не мағынада айтылғанын біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі.

Сондықтан Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр

екені рас. Бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік. Олай болғанда айып жазушыда емес, оқушыда. Не нәрсе жайынан жазса да Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады. Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып, емтихан болып табылады. Оқушы сөзді сынаса, сөз оқушыларды да сынайды. Абай сөзі заманындағы ақындардың сөзінен оқшау, олардың сөзінен үздік артық. Ол оқшаулық, артықтық басқа ақындардан Абайдың жалғыз сөзінде ғана емес, өзінде де болған. Абайдың қандай болғанын көзбен көрмесек те көргендердің айтуынан білеміз. Сөзінің қандай екендігін сөйлеген соң өзінің де қандай екенін айтып, білдіріп өткеніміз теріс болмас.

Абай Семей облысының қазағы, руы тобықты. Ұлы атасы Ырғызбай Торғай облысындағы Ырғыз деген өзен бойында туған екен. Ырғызбай халқының қолбасы, батыры һәм ел ағасы биі екен. Тобықтының аймағы аз кезінде Түркістаннан елін ертіп, ауып келіп, Шыңғыс тауы малға жайлы деп, қоныс еткен екен. Кіші атасы Өскенбай би халық арасында ғаділ би атанған. Өз елі түгіл, басқа алыстағы елдер де араларындағы зор дауларын Өскенбай бидің алдына келіп бітіседі екен. Өз әкесі Құнанбай жұрт аузына қараған қазақтың бас адамдарының бірі болған. Қазақты төрелер билеп, сұлтандар төрелерден қойылып тұрған заманда солармен таласып, қарадан сұлтан болған адам екен. Шешесі Ұлжан бәйбіше Қарқаралы уезіндегі Әбдірей, Мыржық деген жердегі қаракесектің бошан руынан, Бертис бидің тұқымынан. Шеше тұқымы күлдіргі, қалжың, әзілге ұста, Қантай, Тонтай деген күлкімен сөгіп, қалжыңмен жеңіп, аты шыққан адамдар нәсілінен. Тонтай малды адам болған екен. Ауырғанында өзгелерден гөрі, қожа-молдалар көңілін жиірек сұрайтынын байқап жүреді екен. Өлер жолы қатты ауырып жатқанда, молдалар көңілін сұрай келіп отырғанда айтқан: «Баяғыдан бері — жазыла-жазыла хожа-моллалардан да ұят болды, енді өлмесе болмас» деп.

Абай 1845 жылы туған. Жылы жылан екен. Ибраһим деген атын бұзып, «Абай» деп ат қойған шешесі екен. Шешесінің сүйіп қойған аты ел арасында шын атынан көбірек айтылады. Абай он жасынан 13 жасқа шейін қырда мұсылманша оқыған. Он үш жасқа шығарда Семейде Ахмет Ырзаның медресесінде оқыған. Медреседе оқып жүрген кезінде үш айдай орысша да оқыған. 4 жыл мұсылманша оқып, үш ай орысша оқып, сонымен оқуды қойған. Он бес

жасында-ақ балалық қылмай үлкендердің қатарына кіре бастаған. Қазақты меңгеріп, халыққа араны жүріп тұрған төрелермен әкесі Құнанбай таласқанда Абай әкесіне серіктікке жарай бастаған. Жиырма жасында ел ішіндегі белгілі бір шешені атана бастаған. Зеректікпен естігенін ұмытпаған. Ел ішіндегі сақталған қазақтың бұрынғы өткен билерінің білігі, шешендерінің сөйлеген сөзі, нөсемдерінің істеген ісі, үлгілі сөздер, ұнасымды әзілдер, мақалдар, мәтелдер сияқты нәрселерді Абай көп біледі екен.

Заман бұрынғыдай болса, Абай алаштың атақты билерінің бірі болуы шүбәсіз. Біліммен би болып, жұрт билейтін заман өтіп, таспен би болатын заманға қарсы туған. Білімі көптер жұрт билемей, малы көптер жұрт билейтін заманға қарсы туған. Абай жұрт алдына білімін салғанда, басқалар малын салған, жұрттың беті малға ауып, ел билігі Абай қолына еркін тимеген. «Білімнен мал артық болушы ма еді?» — деп Абай жұрттың онысына көнбей таласқан. Сөйтіп партия алаңына кіріп кеткен. Өнер-білімін партия ісіне салған. Білімнің қызығын жалғыз ғана Тобықтылар көріп, басқаларға пайдасы тимей, болыстыққа құмар көп қазақтың бірі болып, бәлкі сол күйімен өліп те кетуі ықтимал еді. Қазақтың бағына ондай болудан құдай сақтаған. «Қазақ» 1913, № 39.

1880 жылдарда жер аударылып барған Михайлэс деген бір білімді кісімен, қазақ ғұрпындағы қағидаларды жиюға елге шыққан Гросс деген екеуімен Абай таныс болған. Бұлар Абайдікіне қонаққа келіп-кетіп жүрген. Абайдың тегін адам емес екенін байқап, олар болыстықтан гөрі жақсырақ нәрсе барлығын Абайға сездірген. Абайдай зерек адамға жөн сілтесе болғаны, онан арғысын өзі іздеп табады. Олар орыстың атақты ақындары Пушкин, Лермонтов, Некрасов барлығын, қара сөзді келістіріп жазғыш Толстой, Салтыков, Достоевский барлығын, сөз сыншысы Белинский, Добролюбов, Писарев барлығын Абайға білдірген, олардың кітаптарымен таныстырған. Өлең жазған Пушкин, Лермонтов, Некрасовтар қазақтың би-болыстарынан гөрі қадірлі екендігін Абайға түсіндірген. Ғылымды жұртта өлең жазу, сөз жазу нағыз қадірлі істің бірі екенін Абай енді ұққан. Ақындық, өлеңшілік ел көзіне қадірсіз көрінсе, ол кемшілік ақындық пен өлеңшілікте емес, ақындық пен өлеңшілікті орнына жұмсамағандықта екендігін, ақындық пен өлеңшілікті қазақ ақындары, өлеңшілері қайыршы-тіленшілік орынға жұмсағаннан өлеңнің қадірі кеткенін Абай әбден білген соң, өлең жазуға түскен.

Абай жас күнінде күлкі үшін қалжың өлеңдер, қыздарға ғашық өлеңдер жазған, есейген соң арланып, тастаған екен.

Михайлэс пен Гроссқа кез болмаса, сол күйімен балки кетер еді. Қандай үлгілі, қандай мағыналы, қандай асыл, қандай терең сөздер жерге көмілер еді. Абай сөздері дүниеде қалғаны қазаққа зор бақ. Бетін түзеп, жөн сілтеген кісілерге де, сілтеген жолды лақпай түп-тура тапқан адамға да қазақ балалары талай алғыс берер. Орыс ақындарымен танысып, өлең орны қайда екенін білгеннен кейін, Абай өлеңге басқа көзбен қарап, басқа құрмет, ықыласпен күтіп алып, төр түгіл, тақтан орын берген. Бірақ басқа сөзден өлеңнің таққа мінгендей артықшылығы қандай? Оны да көрсетіп, айтып қойған. Айтушы мен тыңдаушының көбі надан болғандықтан, өлең болып айтылып, тыңдалып жүргендердің көбі өлең емес екендігі, өлең жазушылар болса да келістіріп жазушылары ішінде бірен-саран таңдама екендігі, жұрт мағыналы, маңызды, терең сөзден гөрі, мағына жоқ, маңыз жоқ, желдей гулеп, құлаққа дыбысы тиіп, өте шығатын жеңіл сөздерді тыңдауға құмар екендігі Абайдың өлең жайынан жазған сөзінде көрсетілген. Сол сөзінен Абайдың сыншылығы, өлең жақсы болуға не керектігін білетіні де көрініп тұр. Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек. Мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған. Бұлардың үстіне Абай көсем, үлгі шығарып, өнеге жайғыш болған. Абайда өлең сөздің неше түрлі үлгісі, өрнегі табылады. Ол өрнектерді ойдан шығармай, орыстан алса да, орыс өлеңдерінің өрнектері қазақ тіліне жарайтындығын бастап көрсеткені де зор көсемдік. Абай өлең жақсы болуға керек шарттардың бәрін білген. Сондықтан өлеңі қай тарапынан да болса толық. Жалғыз-ақ бір міні бар: ол мін өлең бунақтары тексеріліп, орнына қойылмағандық. Оның оқығанда я әнге салып айтқанда кемшілігі зор болады. Дауыстың ағынын бұзып, өлеңнің ажарын кетіреді. Мысалы, төселіп, желіп келе жатып, шоқытып кеткен сияқты, тайпалып, жорғалап келе жатып, текіректеп кеткен сияқты. Бұл кемшілікті түзетуге болады. Өлеңнің үш буынды бунақтары мен төрт буынды бунақтарын, алмасып кеткен жерлерін алып, өз орындарына қойса түзеледі. Мұнан басқа Абай өлеңдерінде мін бар деп өз басым айта алмаймын. Кейбіреулердің айтатын «ауырлығы бар» деген сөздер ол өлеңнің қисынын келтіре алмағаннан емес, өрнегінің жаңалығынан, қазақ өлеңдерінің дағдылы түрінен басқарақ болған соң, оқушылар жаттыққанша жатырқайды. Сонан ғана ауыр сияқты көрінеді.

Абайдың өзі тексергіш болған соң, оның өлеңін тек-

серіп, кате шығарып ешкім жарыта алмайды. Абайдың қандай сыншы, сөз тексергіш екендігін төмендегі сөзінен байқауға болады:

Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы,
(Қиыннан қиыстырар ер данасы)
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.

Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол ақынның білімсіз бейшарасы.
Айтушы мен тыңдаушы көбі надан,
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы.

Әуелі аят-хадис сөздің басы,
Қосарлы бәйтсымал келді арасы.
Қисынымен қызықты болмаса сөз,
Неге айтсын пайғамбар мен және алласы.

Мешіттің құтпа оқыған ғұламасы,
Мүнәжат ғалымдардың зар-наласы.
Бір сөзін бір сөзіне қиыстырар,
Әрбірі келгенінше өз шамасы.

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы.
Іш алтын, сырты күміс, сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы?

Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен сөз қосарлап.
Ақындары ақылсыз надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап.

Қобыз бен домбыра алып топта сарнап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,
Кетпеген сөз қадірін жұртты шарлап.

Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап.
Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін «бай» деп мақтап, құдай қарғап.

Қайда бай мақтаншаққа барған таңдап,
Жиса да бай болмапты қанша малды аяп.
Қазаққа өлең деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді соларды аңдап.

Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
Сөз түзелді, тыңдаушы сен де түзел,
Сендерге де келейін енді аяңдап.

Батырды айтсам, ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап.

Абайдың асылын танып, дұрыс баға берген нәрсесі жалғыз өлең емес. Көп нәрсені Абай сөз қылған, сол сөздерінің бәрінде де Абайдың әр нәрсенің асылын танығаны, білгені көрінеді. Абайдың өлеңдері қазақтың басқа ақындарының өлеңінен үздік артықтығы әр нәрсенің бергі жағын алмай, арғы асылынан қарап сөйлегендіктен. Басқа ақындардың сөзге шеберлігі, шешендігі Абайдан кем болмаса да, білімі кем болғандығы даусыз. Абай сөзінен Әбубәкірдің «шайды, кебісті әркім тұтынып кеткені асылды қорлау болды» деп қайғырған сөздері табылмайды. Басқа ақындар аз білімін сөздің ажарымен толтыруға тырысқан, Абай сөздің ажарына қарамай, сыпайлығына қарамай, әр нәрсенің бар қалыбын сол қалыбынша дұрыс айтуды сүйген. Мысалы, «Аттың сыны» деген өлеңінде сыпайшылық жүзінен құлаққа жағымсыз тиетін сөздер бар. Бірақ аттың сынына керек мүшелері болған соң оларын айтпаса, аттың сыны толық болып шықпас еді. Абайдың «Аттың сыны» деген өлеңін оқығаныңда көз алдында сол жақсы аттың өзі тұрғандай пішіні келіп елестейтіні — жақсы атқа бітетін мүшелердің бірін қалдырмай жазғандықтан. Абай көп нәрсені білген, білген нәрселерін жазғанда мынау халыққа түсінуге ауыр болар, мынаның сыпайшылыққа кемшілігі болар деп тайсақтап тартынбаған, хақиқатты хақиқат қалыбында, тереңді терең қалыбында жазған. Хақиқатты тануға, тереңнен сөйлеуге бойына біткен зеректіктің үстіне Абай әр түрлі Европа білім иелерінің кітаптарын оқыған. Тәржіме халын жазушы Әлихан Бөкейхановтың айтуына қарағанда Абай Спенсер, Льюис, Дрипр деген Европаның терең пікірлі адамдарының кітаптарын оқыған. Өлең жазушылардан орыстың Лермонтов деген терең пікірлі ақынының өлеңдерін сүйіп оқыған. Сондықтан Абайдың терең пікірлі сөздерін қарапайым жұрттың көбі ұға алмай, ауырсынады. Абайдың өлеңдерін мың қайтара оқып жаттап алып жүрген адамдардың да Абайдың кейбір өлеңдерінің мағынасын түсініп жетпей жүргендерін байқағаным бар. Тіпті осының мағынасы не деп сұрағандары да бар. Сол өлеңді алып қарасақ, айтылған пікірде, ол пікірді сөзбен келістіріп, айтуында еш кемшілік жоқ. Түсіне алмаса ол кемшілік оқушыда. Сондай түсінуге қиын көретін сөздерінің бірі мынау:

Көк тұман алдындағы келер заман,
Үмітті сәуле етіп көз көп қадалған.

Көп жылдар көп күнді айдап келе жатыр,
Сипат та, сурет те жоқ көзім талған.

Ол күндер өткен күнмен бәрі бір бәс,
Келер, кетер артына із қалдырмас.
Соның бірі — арнаулы таусыншық күн,
Арғысын бір-ақ алла біледі рас.

Ақыл — мен, жан — мен өзім, тән менікі,
Менімен меніңнің мағынасы екі.
Мен өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,
Менікі өлсе өлсін оған бекі.

Шырағтар, ынталарың меніңінде,
Тән құмарын іздейсің күні-түнде.
Ғадаләттік, арлылық махаббатпен,
Үй жолдасың қабірден әрі өткенде.

Адам ғапыл дүниені дер менікі,
Менікі деп жүргеннің бәрі оныкі.
Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде,
Соны ойлашы болады не сенікі?

Мазлұмға жаның ашып, ішің күйсін,
Қарахет қыл, пайдасы көпке тисін.
Көптің қамын әуелде тәңірі ойлаған,
Мен сүйгенді сүйді деп иең сүйсін.

Көптің бәрі көп деме, көп те бөлек,
Көп ит жеңіл, көк итті күнде жемек.
Ғаділет пен мархамат көп азығы,
Қайда көрсең болып бақ соған көмек.

Әркімнің мақсұты өз керегінде,
Біле алмадым пысығын, зерегін де.
Саяз жүзер сайқалдар ғапыл қалар,
Хақиқатта дін-дағы тереңінде.

Абайдың осы сөзінің дұрыс емес қате айтылған, теріс айтылған, жұмбақ қылып, ашпай айтылған еш нәрсесі жоқ. Бәрі де дұрыс, тузу, тиісті орнында айтылған сөздер. Оған оқушылар түсінбесе, ол Абайдың үздік, ілгері кетіп, оқушылары шаңына ере алмағанын көрсетеді. Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білу керек. Абайдың сөздері 1909-ншы жылы кітап болып басылып шықты. Бірақ жұртқа таралмай жатыр. Басылған кітап Ақмола, Семей облысынан басқа облыстарға таралмай жатқаны кісі таңқаларлық іс. Абайдың сөзін Семей ләпкесіне қамап, жасырып қоймай, күллі қазақ баласы бар уалияттардағы кітап сатушылардың бәрінің де магазиндерінде жүргізу керек еді. Абайды қолымыздан келген қадірлі жұртқа таныту үшін мұнан былай кейбір өнегелі, өрнекті сөздерін газетаға басып, көпке көрсетпекшіміз. «Қазақ» 1913, № 43.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасын зерттеу жөніндегі комиссиясының қорытындысында: «А. Байтұрсынов талантты ақын, орыс ақындары мен жазушылары шығармаларының көріекті аудармашысы болды. Ол И. А. Крыловтың мысалдарын қазақ тіліне аударды. Ұлы мысалшының аударылған мысалдары мен осы сарында А. Байтұрсыновтың өзі жазған шығармаларының негізгі бөлігі «Қырық мысал», «Маса» және басқа да танымал жинақтарға енді. М. Әуезов «Қырық мысалды» «Қалың қазақ бұқарасының революция рухында алғаш естіген сөзі» деп бағалады.

Өзінің еңбектері мен ақындық шығармаларын әзірлей отырып, А. Байтұрсынов халықтың ауыз әдебиетінің материалдарын ұдайы жинап, өңдеп отырды. Осы бір тынымсыз ізденіс нәтижесінің бір бөлігі кеңінен танылған «Жоқтау» жинағына енді.

Сонымен қатар А. Байтұрсыновтың творчестволық мұрасына берілген оң баға оның жеке басындағы бүкіл қиындықтар мен қайшылықтарды жоққа шығармайды. Ол әр кезде ғылыми көзқарас тұрғысынан ойлаумен сыйыспайтын қателіктер жіберді, ұлттық және интернационалдық қатынастар диалектикасын айқын түсіне бермеді,» — делінсе, А. Байтұрсыновтың творчествосын талдай, зерттей отырып, бұл бағаны дұрыс деп білеміз.

Ахмет Байтұрсынов — аса талантты ақын, дарынды тілші, шебер аудармашы, әдебиет теориясын тұңғыш рет жазған білгір зерттеуші. Ахаңның халық ағарту жолындағы, журналистика саласындағы қызметі — өз алдына бір төбе. Бұл орайда оның 1913 жыл мен 1917 жыл арасында «Қазақ» газетінің бас редакторы болып істеген кездегі халық алдындағы аса абзал да қасиетті еңбегін атасақ та жеткілікті.

Ақын «Қазақ» газетінде қызмет істеп жүрген кезінде жетім балаларды оқытуға, кедей-кембағалдар мен жесір әйелдерге, нашар жоқ-жітік жандарға үнсімі қол ұшын беріп отыруды ұмытпаған. Сондай-ақ ақын осы газетте парақорлармен, ел ішіне бүлік салып, жұрттың берекесін алатын ұры-қары, өтірік-өсек, ұсақ жанжалға дейін ашық жазып, оларды тыюға қатты күш салып отырған.

Алмастай көп қырлы ғажайып талант иесі А. Байтұрсыновтың алғашқы кітабы — И. А. Крыловтан аударып құрастырған 1909 жылы Петербург қаласында жарық көрген «Қырық мысал» атты еңбегі. Ахаң әрбір аудармасының соңынан өзінің негізгі ойын, айтайын деген түйінді мәселесін жанынан қосып отырған. Ақынның бұл қосымшасынан халқымыздың сол кезегі тұрмыс-тірлігін, мінезін, психологиясын анық байқауға әбден болатын еді.

Міне, ақын «Қырық мысал» кітабы арқылы қалың ұйқыда жатқан қауымға жар салып, ой-санасын оятуға бар жігер-қайратын, күшін жұмсайды. Иә, Ахаңдар туған халқын өнер-білімге осылай шақырған, осылай ұран тастаған. Ол ішкі жан дүниесінің айқайын өз еліне орыстың ұлы мысалшысының өлені арқылы жеткізді.

Автордың осы «Қырық мысал» атты еңбегі көзінің тірісінде үш рет жарық көрген. Біз ең алғаш 1909 жылғысын негізге алдық. Тағы бір айта кететін мәселе, автор кейінгі басылымдарына аздаған өзгерістер енгізген екен, оны да ескеріп отырдық.

А. Байтұрсыновтың тағы бір сүбелі еңбегі — «Маса». Алғаш 1911 жылы Орынбор шаһарында жарық көрген. Автордың бұл еңбегі одан кейін де екі рет қайта басылған. Бір ескерте кететін жай, 1922 жылы Қазанда үшінші рет басылымына жаңадан он шақты лирикалық өлеңдерін ендіріп және М. Ю. Лермонтовтың «Миңыри» поэмасынан үзінді аударып қосыпты, бұдан басқа да кейбір жеке сөз, өлең жолдарына өзгерістер енгізген екен, біз ретіне қарай оны да ескердік.

Ақын бұл кітабында халықтың арман-тілегін, мұң-мұқтажын жырлады. Ол осы еңбегімен көпшілікке өзін аса талантты ақын ретінде танытты. Автордың бұл өлеңдерінің ішкі сазы, ішкі өрнегі, өзіндік ой орамы қазақ поэзиясына тың жаңалық, өзіндік өзгеріс әкелді.

Ахаң халықты патшалық Россияға, шен-шекпен үшін арын сатқан чиновниктерге сеібеуге үндеді. Әсіресе сол кездегі миссионерлердің аңқау ел-жұртты шоқындыруынан сақтандырып:

Жазған сөз жаным ашып алашыма,
Алаштың адасқан аз баласына.
Қаннан — қан, еттен — етім, бауыр жұртым,
Қараған «Қаратаудың» қаласына,—

деген уыты мол, ойы терең, мағыналы өлең жолдарының сол кез үшін атқарған қызметі қыруар.

Ахаң қазақ ақындарының ішінде Абайды артықша бағалап, «Қазақтың бас ақыны» атты мақала жазған. Онда: «Абай (шын аты Ибраһим) Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ»,— деген. («Қазақ» газеті, 1913 ж. № 39).

Ұлы Абайдың ғұлама ақындығын бірінші рет оқушы қауымға жан-жақты терең талдап, танытқан адам — Ахмет Байтұрсынов.

Ахмет Байтұрсыновтың қазақ тілі ғылымына сіңірген мол еңбегін шағын түсінікте айтып жеткізу мүмкін емес. Ғалым синтаксис, морфология, фонетика саласында аса терең ғылыми жұмыс жасады. Бұл жөнінде академик А. Н. Кононовтың Ахаңды отандық тюркологтардың жетекшілері қатарына қосқанын айтсақ та жеткілікті.

А. Байтұрсынов мектеп оқушыларына арнап бірнеше «Оқу құралы» да (Орынбор, 1922 ж.) жазған. Ол құрастырған осы хрестоматия ішкі терең мазмұнымен де, орналасу тәртібімен де мәнді де маңызды. Бұл-диршіндерді жеңілінен бастап, ауырына қарай, оңайынан бастап қиынына қарай үйрету жүйесі берік сақталған. Ал бұл оқулыққа енген мақалдардың да өзіндік үйретері, меңзері бөлек дүниелер: «Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле». «Ақыл — жас ұланнан, жүйрік — тай-құнаннан». «Екпей егін шықпас, үйренбей білім жүкпас». Бір қызығы, балалардың ұғымына ыңғайланып берілген батаның да жөні өз алдына бір төбе:

Асың, асың, асыңа,
Береке берсін басыңа.
Бөденеден жорғалап,
Қырғауылдай қорғалап,
Қыдыр келсін қасыңа.
Сенен байлық өтпесін,
Тәңір берген берекен,
Тепкілесе кетпесін.
Желінің екі шетіне
Тай шаптырса жетпесін,—

деген әр сөзі меруерттей асыл халық жырын Аханның оқулыққа енгізуін аса ірі ғалымдығымен бірге, биік парасаттылығы деп бағалаймыз.

Ахынның осы хрестоматияда балалардың мінез-құлқын беретін мына бір өлеңінің бүгінгі оқушыға да айтары аз емес:

Алтыда «бісімдә» деп мінгізді атқа,
Той істеп, етін асып, қылып ботқа.
Қалптып қаракшыдай, қуаныш қып,
Жеткені ата-ананың бір мұратқа.

Ел көшсе, шеше байғұс жүр жетелеп,
Жүрмейді бота болса еш төтелеп.
Жең — жалба, етік — қисық, тоқым — жыртық,
Түсеміз аттан әрең сонда еркелеп.

Болған соң тақым бекіп жылқы айдастық,
Құлынды үлкендермен бір байластық.
Желіден шыға қашқан құлын болса,
Ит қосып, ұран салып, айқайластық,—

деген өлең жолдарында артықша көркемдік болмағанмен, сол кездегі ауыл тұрмысы, ата-ана мейірімі, жылқы малының тазалығымен коса, ерке мінезі айрықша суреттелген.

«Біздің Отан» (1989 ж. январь, № 2 (292)) газетінде «Елге сәлем атты» қызық материал басылды. Онда былай делінді: «Серікбай Мамырқанов, руы найман ішінде қаратай, Шығыс Қазақстан облысы, Қатонқарағай ауылының тұрғыны. 1929 жылы ауыл Совет төрағасы болып жүрген тұста «жазаға» ұшырап, ақ теңізге сүргінге жіберілген. 1932 жылы Ақ теңіз бен Балтықты жалғастырған Беломор каналы ашылғанда сол аймақта сүргінде жүрген Ахмет Байтұрсыновқа жолығып сәлемдескен. Ахаң сонда оған төмендегі өлеңді жазып берілті. Өлең Серікбайдың ұзақ жылдар өзі жазған және ел аузынан жинаған шежірелері топталған дәптерінен алынды:

Талапты жастың бірі — сен бір балам,
Келіңсің дәмін айдап қаратайдан.
Қаңбақтай жел аударған ажырапсың,
Ел-жұрттан, туысканнан кейін қалған.
Басынан ер жігіттің нелер кетпес,
Қажыма, қайратты бол, еш нәрсе етпес.
Бейнестің көрген түстей болар ұмыт,
Шығарсың азатыққа ерте із кеш.

Басың жас, кызығың көп көрер алда,
Мұңайма баксызбын деп бүгін таңда.
«Ұлы той көппен көрген» — деген бар ғой,
Байқасаң аман қалған адам бар ма?!

Не білгір, не данышпан бәрі келген,
Жас та көп, бұл арада кәріменен.
Танысып талай жұрттың жайын біліп,
Жолдас боп жүрсің, міне, бәріменен.

Осының үлкен олжа өзі саған,
Не көрді елде қалған басқа адам.
Өкінбей мұндағы өткен өміріңе,
Өрге жүз, өрнек алып осылардан.

Күн туар, есен-аман үйге қайтар,
Қызықтың бастан кешкен бәрін айтар.
Ысылып тең құрбыңның алды болсаң,
Көргенде көріскендер басын шайқар.

Ақыры сергелдеңнің болмай теріс,
Өзіңе қайырлы боп мұнда келіс.
Ел-жұртты бізден бұрын көре қалсаң,
Сәлем айт алты арысқа бізден тегіс.

Айтарсың: Ақ теңіздің аралында,
Айдалған ағаларым қамауында.
Баяғы көксегені сенің бағың,
Жүрсе де бақташының қарауында.

Кеш жатып, ерте тұрып жабығады,
Кеттік деп сенен алыс қамығады.
Сарыарқа сайран еткен қайран мекен,
Ерте-кеш соны ойлап сағынады.

Ызғарлы Ақ теңіздің күні тұман,
Бар екен ағаларда үлкен шыдам.
Бел байлап тәуекелге жүріп жатыр,
Басқа сөз айтқаны жоқ дерсің бұдан.» —

деп А. Байтұрсынов тереңнен толғаса, біз акынның өмірбаянын толықтыра түсуге бұл өлеңнің де септігі бар-ау деп оқушы назарына ұсынып отырмыз.

А. Байтұрсынов ауыз әдебиетіне де қатты көңіл бөлген ғалым. Ол «Ер Сайын» жырын 1915 жылы жеке кітап етіп Г. Н. Потаниннің сексен жылдығына арнайды да, орыстың ғұлама зерттеушісіне тарту ретінде өлең жазады. Алайда ол еңбегі сол жылы белгілі бір себеппен жарық көрмей, 1923 жылы Москвадағы Ұлттар комиссариаты қарауындағы Күншығыс баспасынан шығарады. Автор бұл кітаптың бірінші бетіне былайша анықтама береді: «Жыршылар айтуынан алып, өңдеп, өзгертуші Байтұрсынұлы Ахмет».

Расында бұл туындыны В. В. Радлов ел аузынан жазып алып, «Сайын батыр» деген атпен 1870 жылы («Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в южной Сибири в Джунгарских степях», часть III. Санкт-Петербург.) жариялаған екен. Хатқа түскен нұсқасы өз алдына,

ел аузында да, жыршылардың мақамдап той-топта айтуымен де сыны түспей сақталғанын жырдың айрықша көркемдік қасиетінен деп білеміз.

«Ер Сайын» жыры туралы М. Әуезов, Ә. Марғұлан, Ә. Қоңыратбаев, Р. Бердібаев, т. б. ғалымдар әр түрлі еңбектерінде жазып зерттесе, С. Мұқанов 1939 жылы «Батырлар» атты эпостар жинағына енгізген.

Ал А. Байтұрсынов нұсқасы көлемі жағынан қысқалау болғанмен көркемдігінің айрықша екендігін баса айтқан жөн. Жырда Сайынның атын қоярда дағдарған жұрттың ортасына өзі жалшы, киімі де жұпыны, әбден қартайған, алайда кеудесі сара шалдың кескін-келбеті еріксіз назар аудартады. Ол жайында:

Жүз отыз бір жасаған,
Азу тісі босаған.
Ноғайлының жұртында,
Онан үлкен кісі жоқ.
Өзі жарлы болған соң,
Онымен жұрттың ісі жоқ,—

деген жолдардан біз бұл адамның сыртқы келбетінен Сыпыра жырауды елестеткендей боламыз. Алайда бұл қасиетті қарттың жыршы деген атағы жоқ. Сөйте тұра билерге биіктен қарайды, олардан ықпайды, сыбағалы сөзін де айта алады:

Бәрекелді, билерім,
Жарасады жатқаның.
Байлығыңмен Бозмұнай,
Мыстан табақ тартқаның.
Жаңа туған жас төлдің,
Кәнеки, атын тапқаның,—

деген ақсақалдың сөзіне қатты шамданған хан мен би оған зекіп ұрсады:

Сонда отырып хан мен би,
Шалға қарап ұрысты.
Таппаған соң жақсылар,
Намысына тырысты.
Осы жерде ойласаң,
Атын тауып қоймасаң,
Сақалыңнан алармын,
Ағашқа асып таңармын,—

десе, мұндай қызғанышты сөзді күнде естіп жүрген дана қарт аузынан сөз орнына маржан төгіп:

Бәрің таппай тұрасың,
Беліндегі бес қару,
Тал бойына жарасқан.
Екі талай жерлерде,
Ерлігі асқан алаштан
Батыр Сайын болмас па?! —

деп бөбекке лайықты атын тауып қояды. Біз көкірегі алтын, аса ақылды қартты халықтың ой-арманындағы жиынтық кейіпкердей қабылдаймыз.

А. Байтұрсыновтың ауыз әдебиеті саласында істеген аса маңызды еңбегінің бірі — «Жиырма үш жоқтау» кітабы. Оның бұл тамаша топтамасы 1926 жылы (Мәскеуде) Кенес Одағындағы елдердің кіндік баспасында жарық көрген. Кітаптың бірінші бетінде: «Қазақ тарихының төрт жүз жытын (камтиды) алады. Жинаған, түзеткен Байтұрсынұлы Ахмет» делініпті.

Ал бастырушының қандай мақсат ұстағанына құлақ түрейік; ол: «Кенес Одағындағы елдердің кіндік баспасы бұл «Жоқтауларды» бастырғанда мынадай оймен бастырды: Дүниеде ешбір тіл өз-өзінен шыкпайды. Дүниеде ешбір тілді бір шешен кісі ойлап шығарғаны жоқ та, шығара алмайды да. Тіл деген нәрсе қалың елдің күндегі тұрмыс қазанында қайнап, пісіп дүниеге келеді. Сонан соң ғана шешендер, «тіл көсемдері» бұл тілді безеп, жолға-жөнге салып, жүйесін айырып өстіреді. Сондықтан әдебиет тіліне негіз етіп ел аузындағы тіл алынбаса, ол әдебиет адасып кетпек. Енді ғана өсе бастаған қазақ әдебиетін алғанда мұны естен шығармау керек. Ел аузындағы тіл дегенімізде нені үлгі-өрнек етіп аламыз? Әрине, осындай жоқтауларды, мақалдарды, жұмбақтарды, ертегілерді, өлеңдерді.

Тіл тақырыбын сөз еткенде Ленин секілді көсемдердің айтқан сөздерін, үгіттерін оқыған не естіген кісі жолымыздың тура екендігін байқаса керек.

Бұл «Жоқтаулардың» да ішінен әзіргі заманның жас тілшілері, жазушылары талай материал табар деген үмітіміз бар. Мәнісі көбірек қазақ тарихына тиісті болса, тілін үйрену, тексеру, тілінен пайдалану осы заман жастары үшін де керек жұмыс. Қазақтың әзіргі тілі бай, жалпақ, түсінікті, өткір, қысқа суретті болса, көп құрал-жарактың бірінің жөнделгені де». Автор осы кішкене ғана сөзінде болашақ ұрпаққа қаншама пайдалы пікір айтылғаны талдап айтпаса да түсінікті. Ал «Жоқтау» кітабының беташары ретінде Шәңгерей Бөкеевтің «Сыршы» атты өлеңінің маңызы айрықша деп білеміз. Ақын осы туындысында адамдар бірін-бірі сыйлау үшін өмірге келген, ақ сәулелі күн, шуақ шашқан ай, жұпар иісті гүл мейірім үшін жаралған сияқты. Біз де жан-жағымызға нұр сәулемізді түсіруге талптанайық, алдымыздағы ағаны, артымыздағы ініні, қасымыздағы құрбыны сыйлайық. Өйткені, өмір бізге бір-ақ рет берілген деген ойды айтады.

А. Байтұрсынов қазақ өмірінің барлық жағдайына белсене араласқан адам. Ол еліміздің денінің сау, жанының мөлдір болуын да қадағалаған. халықтың бірін-бірі түсініп, бірине-бірінің қамқор-қайырымдылық көрсетуі үшін баспасөз арқылы болса да дәнекер болған. Осы орайда ақынның дер кезінде жазылған үш мақаласын атап кетуге тиістіміз. Автор 1922 жылы Орынбор қаласында жарық көрген «Тәні сұлудың — жаны сұлу» атты туындысында ел ішінің тазалығын сөз етеді. «Тазалық — денсаулықтың басты кепілі» деген пікір айтып, бүкіл халықты тазалық үшін күреске шақырады.

Аханның ел ішінің жағдайынан жазған тағы бір қызық материалы «Қазақ өкпесі» деп аталады. (Айқап, 1911 ж). Ол осы қысқа ғана дүниесінде халқымыздың жер-судың қадір-қасиетін жете түсіне бермейтінін әңгімелепті.

Ескерту: Жазушының бұл жинағының үш бөлімі әр жылда (1911-1922, 1901-1922, 1926) жарық көрген кітаптары бойынша құрастырылғандықтан, зерттеу еңбектерде мысалға алынған өлеңдер мен «Маса», «Қырық мысалдағы» кейбір өлең, аударма жолдарында өзгешеліктер мен айырмашылықтар бар. Тіпті тыныс белгілері қойылмаған өлеңдер мен сөйлемдер де кездеседі. Біз де кейбірін түпнұсқада қалай болса, солай қалдырдық (С. Д.)

ӨЛЕҢДЕР (1911—1922)

Бұл тарауға А. Байтұрсыновтың төл туындылары еніп отыр.

«Маса» — тұңғыш рет 1911 жылы Орынбор қаласында жарық көрген, бұл туынды кітаптың беташары ретінде берілген. Кейіннен 1914, 1922 жылғы басылымдарына да енген.

«Сөз иесінен» — 1911 жылы «Маса» жинағында, осы кітаптың кейінгі екі басылымында да жарық көрген.

«Жазушының қанағаты» — бұл да сонда.

«Туысыма» — бұл да сонда.

«Қазақ салты» — бұл өлең де аталған жинақтан алынды. 1922 жылғы Қазанда басылған кітапта «Қазақ қалпы» атты өлеңмен орындары ауыстырылған, біз 1911 жылғы басылымы бойынша беріп отырмыз. 1911 жылғы жинақта:

Ақ көңіл алаң-бұлаң адамдар бар,—

деп берілсе, 1922 жылғы басылымында:

Ақ көңіл алаң-бұлаң адамдар көп,—

деп өзгеріс енгізіліпті, соңғы нұсқасын алдық.

«Қазақ қалпы» — бұл да аталған кітаптан алынып отыр, артынан екі басылымында да жарық көрген.

«Достыма хат» — бұл өлең де сонда.

«Жиған-терген» — бұл да сол жинақтарда басылған, ал 1922 жылғы Қазаннан шыққан үшінші басылымында:

Қазағым, елім,
Қайқайып белім,
Сынуға түр таянып!
Талауда малың,
Қамауда жаның,
Аш көзінді оянып!
Қанған жоқ па әлі ұйқын,
Ұйықтайтын бар не сиқың?! —

деп келетін 8 жол өлең қосылыпты. «Төңкерістен бұрыңғы «Масаларда» цензура рұқсат степендіктен басылмаған. Б. К.» деп қол қойған. (Ол — Бернияз Күлеев).

«Анама хат» — бұл өлең де сол кітаптан алынды.

«Тілек батам» — бұл да сонда.

«Жауға түскен жан сөзі» — бұл да сонда.

«Адамдық диқаншысы» — бұл өлең де үш басылымында бар.

«Бақ» — бұл да сонда.

«Тарту» — бұл өлең тұңғыш рет автордың Орынбор қаласында 1922 жылы шыққан «Оқу құралы» атты кітабында жарияланған, кейін М. Дулатовтың 1924 жылы Орынборда шыққан («Қирағат» — оқу құралы) жинағының беташары ретінде басылған.

«Қа... қаласына» — бұл өлең 1922 жылы Қазан қаласында басылған «Маса» атты жинақтан алынды. М. Әуезовтің 1923 жылы Аханның 50 жылдығында жазған мақаласында «Қа... қаласы» — «Қарқаралы» деп атап көрсетіліпті.

«Жұртыма» — 1922 жылы Қазан қаласында басылған «Маса» жинағына енген.

«Жұбату» — бұл өлең де сонда.

«Н. Қ. ханымға» — бұл да сонда.

«Ақын ініме» — бұл да сонда.

«И. Б. жездем хатынан» — бұл да сонда.

«Жауап хаттан» — бұл да сонда.

«Ғылым» — бұл да сонда.

«Жазған сөз жаным ашып алашыма» — алғаш рет 1911 жылы Орынборда басылған «Маса» жинағына енген, кейіннен қайта басылымдарында жарық көрген.

«Н. Г. Потанинге» — бұл өлең 1923 жылы Мәскеуде Құншығыс басылымында жарияланған «Ер Сайын» атты кітапта басылған.

АУДАРМАЛАР (1901—1922)

Автор «Қырық мысалдың» бірінші бетінде осы кітапқа енген аудармаларын 1901—1904 жылдары тәржімлегенін өскертті.

«Замандастарыма» — 1909 жылы Петербург қаласында жарық көрген «Қырық мысал» жинағының беташары. Кейіннен осы кітаптың 1913, 1922 жылдары қайтадан жарық көрген басылымдарына енген.

«Аққу, Шортан һәм Шаян» — бұл өлең де сонда.

«Шымшық пен Көгершін» — бұл өлең де сонда.

«Ат пен Есек» — өлең орыс мысалшысы И. Хемницерден (1745—1784) аударылған. Аталған кітаптан алынды.

«Маймыл» — бұл да солай.

«Егіннің бастары» — бұл өлең де сонда.

«Өгіз бен Бақа» — бұл өлең де аталған кітаптан алынды.

«Емен мен Қамыс» — бұл өлең де сонда.

«Қасқыр мен Тырна» — бұл да сонда.

«Бұлбұл мен Есек» — бұл өлең де автордың 1909 жылы Петербург қаласында жарық көрген «Қырық мысал» кітабына енген, артынан қайта басылған екі кітабында да беріліпті. 1909 жылғы жинақта:

Тауықтан біразырақ ән үйренсең,—

деп берілген екен, 1922 жылы Қазанда жарық көрген кітап бойынша:

Кораздан біразырақ күй үйренсең,—

деген нұсқасы алынды.

«Екі шыбын» — бұл да сонда.

«Арыстан, Киік һәм Түлкі» — бұл өлең де сонда.

«Қарға мен Түлкі» — бұл да сонда.

«Қасқыр мен Қозы» — бұл да сонда.

«Ағаш» — бұл да сонда.

«Қартайған Арыстан» — бұл өлең де сонда.

«Шал мен Ажал» — бұл өлең де сонда.

«Қайырымды Түлкі» — бұл өлең де сонда.

«Маймыл мен көзілдірік» — бұл да сонда.

«Шал мен Жұмыскер» — бұл өлең де сонда.

«Жарлы бай» — бұл өлең 1909 жылғы Петербург қаласында жарық көрген «Қырық мысал» кітабына енген. Артыннан екі қайта басылымында да беріліпті. 1909 жылғы жинақта:

Аямай түрлі тағам, ішер астан,—

деп берілсе, 1922 жылғы қайта басылымында:

Аямай киер киім, ішер астан,—

деп өзгеріс енгізіпті, соңғысын қабылдадық.

1909 жылғы басылымында:

Алармын мұнан соңғы алтындарға,—

деп берілсе, 1922 жылғы шыққан кітапта:

Жұмсармын мұнан соңғы алтындарды,—

деп сәл түзету енгізіпті, біз осы соңғы жолды алып отырмыз

«Айна мен Маймыл» — бұл өлең 1909 жылы Петербург қаласында шыққан ақынның «Қырық мысал» кітабында басылды, кейіннен қайта шыққан екі кітапта да бар.

«Кісі мен Арыстан» — өлең 1909 жылғы Петербургте жарық көрген «Қырық мысал» кітабында және екі рет қайта басылымында да енген. 1909 жылғы кітапта:

Ететін мені артық хайуаннан,—

деп берілген өлең жолы, 1922 жылғы кітапта:

Ететін мені артық хайуандардан,—

деп беріліпті, соңғы нұсқасы алынды.

«Жүргіншілер мен иттер» — бұл өлең де сонда.

«Еменнің түбіндегі шошқа» — бұл өлең де сонда.

«Кісі мен Аю» — осы өлең де 1909 жылы Петербург қаласында жарық көрген «Қырық мысалда» басылған. Сонынан шыққан екі кітапқа да енген. 1909 жылғы кітапта:

Иә казаға, иә бәлеге ұрынарсың,—

деп берілсе, 1922 жылғы жинақта:

Иә каза, иә бәлеге жолығарсың,—

деп беріліпті. Біз соңғы жолды енгіздік.

«Екі бөшке» — бұл да сонда.

«Андарға келген індет» — бұл өлең 1909 жылы Петербургте шыққан «Қырық мысалға» енген, кейіннен қайта басылған екі кітапта жарық көрген. 1909 жылғы жинақта:

Жазықты-жазықсыз деп таңдамадым,—

деген жол, 1922 жылы басылған кітапта:

Жазықты-жазықсыз деп талғамалым,—
деп басылған екен. Кітапқа соңғы нұсқасы алынды. 1909 жылғы жинақта:

Адамды жеген обал дегендерге,—
деп берілсе, 1922 жылғы кітапта:

Нақ соны жеген обал дегендерге,—

деп басылыпты. Біз кейінгісін дұрыс деп таптық. 1909 жылғы кітапта:

Бірі емес, бәрін жесе обал емес,
Адамға кімде-кімнің жетсе әлі,—

деп басылса, 1922 жылғы кітапта:

Бірі емес, бәрін жесе обал бар ма,
Адамға аңның десті, жетсе әлі,—

деп түзету енгізіліпті, осы соңғы екі жол алынды.

«Қара бұлт» — бұл да сонда.

«Иттің достығы» — бұл да сонда.

«Қасқыр мен Мысық» — бұл да сонда.

«Қаптесер мен Көртышқан» — бұл да сонда.

«Ала қойлар» — өлең 1909 жылы Петербург қаласында жарық көрген «Қырық мысалда» басылған, сонынан қайта шыққан екі кітапқа да енген. 1909 жылғы басылымында:

Өңшең көкжал бөріден қойшы салды,—

деп берілсе, 1922 жылғы кітапта:

Бөріден өңшең көкжал қойшы салды,—

деп берілген екен, соңғы нұсқасы бойынша кітапқа енгіздік. 1909 жылғы жинақта:

Көкжалдан көншылар тым көбейіп тұр.—

деп берілсе, 1922 жылғы кітапта:

Көкжалдар қойшы болса, кім біледі,—

деп түзету енгізіліпті, соңғы нұсқасын дұрыс көрдік.

«Сары шымшық» — бұл да сонда.

«Тұлкі мен Қарашекпен» — бұл да сонда.

«Кісі мен көлеңке» — 1909 жылғы Петербург қаласында жарық көрген «Қырық мысалда» шыққан. Соңынан қайта басылған екі кітапқа енген. 1909 жылы басылған кітапта:

Тентектің бір уақытта кірді есі,—
деп келетін жол, 1922 жылғы жинақта.

Тентектің бір мезгілде кірді есі,—
делінген екен, біз осы соңғы нұсқасын қабылдадық.

«Қарашекпен мен Қой» — бұл да сонда.

«Қайыршы мен Қыдыр» — 1909 жылы Петербургте басылған «Қырық мысалға» енген, кейіннен автордың қайта шыққан екі кітабында басылған. 1909 жылғы кітапта:

Жалғыз-ақ осы бір зор айыбы еді,—

деген жол 1922 жылғы жинақта:

Оның да осы бір зор айыбы еді,—

делініпті, біз осы соңғы нұсқасын алдық. 1909 жылғы кітапта:

Үстіне құлағанның салмай таяқ,—
деп басылса, 1922 жылғыда:

Үстіне жығылғанның салмаң таяқ,—
деп сал өзгеріспен беріліпті, кейінгі жолды кітапқа қосуды дұрыс көрдік.

«Үлес» — бұл өлең 1909 жылы Петербург қаласында жарық көрген «Қырық мысал» кітабында жарияланған, кейіннен қайта басылған екі кітапқа да енген. 1909 жылғы жинақта:

Аңдысқан бірін-бірі жаудан жаман,—
дейтін жол 1922 жылғы қайта басылымында:

Аңдыған бірін-бірі жаудан жаман,—
деп беріліпті. Біз осы соңғы нұсқасы бойынша беріп отырмыз.

«Өзен мен Қарасу» — бұл өлең 1909 жылы Петербург қаласында басылған «Қырық мысал» кітабында жарияланған, кейіннен қайта басылған екі жинақта да жарық көрген. 1909 жылғы жинақта:

Болат та, орынды да көп алмаймын,—
деп берілсе, 1922 жылғы кітапта:

деп берілді. Кітапқа осы соңғы нұсқасы берілді.

«Малшы мен Маса» — 1909 жылы Петербургте басылған «Қырық мысал» жинағында шыққан, артынан қайта жарық көрген екі кітапта да басылды.

«Сорлы болған Мұжық» — автордың Крыловтан аударған осы өлеңі 1911 жылы Орынборда басылған «Маса» жинағына енген, соңынан екі басылымында да жарық көрді. Ақынның үш рет басылымында да:

Қаншығым балалады күні кеше,—

деп берілген екен, біз оны:

Қаншығым күшіктеді күні кеше,—

деп өзгертіп беруді дұрыс көрдік.

«Қаздар» — бұл өлең де Крыловтан аударылып, автордың 1911 жылғы «Маса» жинағына енген, артынан қайта басылған екі кітапта да жарық көрген.

«Есек пен Үкі» — бұл өлең Крыловтан аударылып, 1911 жылы Орынборда жарық көрген «Маса» жинағына енген, соңынан автордың қайта басылған екі кітабында да берілген.

«Ат» — өлең Пушкиннен аударылып, 1911 жылы Орынборда басылған «Маса» жинағына енген, кейінгі қайта басылған екі жинағында жарық көрген.

«Данышпан Аликтің ажалы» — бұл өлең де Пушкиннен аударылған, 1911 жылы Орынборда жарық көрген «Маса» жинағына енген, соңынан қайта шыққан екі кітабында да жарық көрген.

«Балықшы мен балық» — Пушкиннің бұл атакты ертегісін автор 1911 жылы «Маса» жинағына, кейінгі қайта шыққан екі кітабына да енгізіпті.

«Алтын этеш» — бұл да Пушкиннен тәржіме етіліп, 1911 жылғы «Маса» кітабында, соңынан қайта басылған екі кітабында да жарық көрген.

«Вальтерден» — осы өлеңді Пушкин ағылшын тілінен орысшаға аударса, Пушкиннен автор казакшаға тәржімелеп, 1911 жылғы «Маса» жинағына енгізген, артынан қайта басылған екі жинағында да жарық көрген.

«Міңари» — Лермонтов поэмасынан аударған бұл үзіндіні автор 1922 жылы Қазанда шыққан «Маса» жинағына енгізген, ал 1911 жылғы кітабында бұл шығарма жоқ. Шамасы, ақынның соңғы аудармаларының бірі болса керек.

«Мінсіз таза меруерт» — автор бұл өлеңді Ю. Жадовскаядан (1824—1883) аударған, 1911 жылы Орынборда жарық көрген «Маса» жинағына енгізген. Содан кейін екі рет осы кітаптың қайта шыққан басылымдарында да жарияланды.

«Надсоннан» — бұл өлеңді автор ең алғаш 1911 жылы Орынборда жарық көрген «Маса» кітабына енгізген. Кейіннен қайта басылған екі кітабында да шыққан. Надсон туралы алғы сөзде айтылғандықтан біз оған тоқталмадық.

«Оқуға шақыру» — бұл өлеңді автор тәржіме деп атағанмен кімнен

аударғанын айтпаған, тек «орысшадан тәржіме» делініпті. Өлең Орынборда шыққан «Маса» жинағына, кейіннен қайта басылған екі кітабына енген.

«Нәбік аты» — автор өлеңнің астына арабан «тәржіме» деп қана жазған, қай ақыннан аударғанын айтпаған. Өлең 1911 жылы Орынбор қаласында жарық көрген «Маса» кітабында, соңынан қайта басылған екі жинаққа да енген.

«Әдебиет танытқыш» (1926)

Бұл зерттеу еңбек қазақ әдебиетіндегі бірінші ғылыми жұмыс. Мән-маңызы терең, сан-салалы әдебиет табиғатын жан-жақты ашып, талдап түсіндіруі айрықша. Әдебиетіміздің әрбір саласын жеке-жеке көрсетіп, нақтылы мысалдармен дәлелдеуі — автордың соншама талмай ізденісінің, көп оқып, көп зерттеуінің жемісі.

А. Байтұрсыновтың бұл теорияны жасау барысында төл әдебиетіміздің әрбір жанрының өз тіліміздегі балама атауын тауып, өз орын-орнында қолдана білуі — аса білімдарлығы. Ғалымның теңдесі жоқ осы еңбегі екі бөлімнен тұрады. Автор кітабының бірінші бөлімі «Сөз өнерінің ғылымы» деп аталса, екінші бөлімі «Қара сөз бен дарынды сөз жүйесі» делініпті.

Ғалым еңбегінің бірінші бөлімінде «Тіл қисыны», «Сөз талғау», «Сөз дұрыстығы», «Тіл тазалығы», «Тіл анықтығы», «Тіл дәлдігі», «Тіл көрнектілігі», «Көріктеу», «Теңеу», «Ауыстыру», «Бейнелеу», «Кейштеу», «Бернелеу», «Әсірелеу» тағы басқа да толып жатқан атауларды келтіреді де, бәрін де нақтылы мысалдармен дәлелдейді. Сонымен бірге бұлардың көркем әдебиетте алатын өзіндік орындарын да анықтап көрсетеді.

Автор сонымен бірге өлең сөздің жасалу жолдарын, олардың буын, бунақ, тармаққа бөлінетін қасиетін де сөз етіп, көрнекілік арқылы дәлелдепті. А. Байтұрсынов мысалдарды эпос, лиро-эпос, дастандардан да, шешендік сөз бен мақал-мәтелдерден де келтіріп, ғылыми тұрғыдан терең дәлелдеген.

Зерттеуші «Әдебиет танытқыштың» екінші бөлімінде «Толғау» жайында жан-жақты анықтама бере келіп: «Толғау қысқасынан айтқанда іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі, көңіл құсының сайрауы, жанның тартатын күйі — ақындық жалғыз өз көңілінің күйін толғай білуде емес, басқалардың халын танып, күйіне салып толғай алуда» — десе, автордың бұл пікіріне қосылмасқа болмайды.

А. Байтұрсынов жазба әдебиетті осы еңбегінде екі топқа бөліпті. Бірінші «Діндар дәуір», бұл уақытта қазақ әдебиеті діни қиссаларды дәріптегені болмаса, көркейіп, шарықтамағанын әдемі дәлелдепті. Ал «Сындар дәуірінде» әдебиетіміздің шарықтай өскенін, күннен-күнге көркейіп, күннен-күнге құлпырғанын шынайы мысалдармен толық дәлелдеп беріпті.

Сәрсенбі ДӘУІТОВ,
филология ғылымының кандидаты

Ш. Сәтбаева. Ахмет Байтұрсынұв (1873—1937) 3

Бірінші бөлім
ӨЛЕҢДЕР (1911—1922)

Маса	23
Сөз иесінен	23
Жазушының қанағаты	23
Туысыма	24
Қазақ салты	24
Қазақ қалпы	25
Достыма хат	25
Жиған-терген	26
Анама хат	30
Тілек батам	31
Жауға түскен жан сөзі	33
Адамдық диканшысы	34
Бақ	34
Тарту	35
Қа... қаласына	36
Жұртыма	36
Жұбату	37
Н. К. ханымға	39
Ақын ініме	39
И. Б. жездем хатынан	40
Жауап хаттан	41
Ғылым	43
«Жазған сөз жаным ашып»	43
«Атақты Сібір ұлы қарт Потанин»	44

Екінші бөлім

АУДАРМАЛАР (1901—1922)

Замандастарыма	47
Аққу, Шортан һәм Шаян (Крыловтан)	47
Шымшық пен Көгершін	48
Ат пен Есек	41
Маймыл	50
Егінің бастары	51
Өгіз бен Бақа	52
Емен мен Камыс	53
Қасқыр мен Тырна	55
Бұлбұл мен Есек	57
Екі шыбын	58
Арыстан, Киік һәм Түлкі	59
Қарға мен Түлкі	61
Қасқыр мен Қозы	62
Ағаш	64
Қартайған Арыстан	66
Шал мен Ажал	67
Қайырымды Түлкі	68
Маймыл мен көзлдірік	70
Шал мен Жұмыскер	70
Жарлы бай	72

Айна мен маймыл	75
Кісі мен Арыстан	76
Жүргіншілер мен иттер	77
Еменнің түбіндегі шошқа	78
Кісі мен Аю	79
Екі бөшке	81
Аңдарға келген індет	82
Қара бұлт	85
Иттің достығы	86
Қасқыр мен Мысық	88
Қаптесер мен Көртышқан	89
Ала қойлар	90
Сары шымшық	92
Түлкі мен Қарашекпен	93
Кісі мен көлеңке	95
Қарашекпен мен Қой	95
Қайыршы мен Қыдыр	97
Үлес	99
Өзен мен Қарасу	100
Малшы мен Маса	102
Сорлы болған Мұжық	103
Қаздар	104
Есек пен Үкі	106
Ат (Пушкиннен)	108
Данышпан Аликтің ажалы	109
Балықшы мен балық	112
Алтын әтеш	117
(Вальтерден)	125
Мңыри (Лермонтовтан)	126
«Мінсіз таза меруерт» (Жадовскаядан)	129
«Шайытқан көз жасымен...» (Надсоннан)	130
Оқуға шақыру (Орышадан)	131
Нәбік ағы (Арабтан)	132

Үшінші бөлім

«ӘДЕБИЕТ ТАНЫТҚЫШ» (1926)

Аңдату	137
Көрнек өнерінің тараулары	138
Сөз өнері	141
Шығарма сөз	142
Мазмұн түрлері	146
Сөз өнерінің ғылымы	147
Тіл қисыны	148
Сөз талғау	150
Тіл (лұғат) әуезділігі	177
Өлең шығару	190
Қара сөз бен дарынды сөз жүйесі	208
Қара сөз	211
Дарынды сөз	224
Ауыз әдебиет	232
Жазу әдебиет	261
Қазақтың бас ақыны	298
Түсініктер	305

АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ

СОЧИНЕНИЯ

(На казахском языке)

Художник *Б. Алчаев*

Художественный редактор *Б. Серикбаев*

Технический редактор *Н. Галицкая*

Корректор *Ж. Нургожина*

ИБ 4904

Теріте 04.04.89 жіберілді. Басуға 19.07.89. қол қойылды. УГ 14049 Қалпы $84 \times 108^{1/2}$. № 2
баспа қағаз Қаріп түрі «Таймас тектес». Шығықым басылмас Шартты баспа табағы 16,80
Шартты бояу көлемі 1⁰ 02 Есепті баспа табағы 18,56 Тиражы 20 000 дана. Заказ 4116
Бағасы 1 с 80 т

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитеттің
Халықтар достығы ордені «Жазушы» баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай
проспектісі, 143-үй

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитеттің
полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің Кітап фабрикасы, 480124,
Алматы қаласы, Гагарин проспектісі, 93 үй

СССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитеттің
коллективті пайдаланатын есептеу орталығының «Союз АСУТП-ның» пайдалану арқылы
терілді.